

All rights reserved by the University of Bombay

સર્વ હક મુંબઈ યુનિવર્સિટીને સ્વાધીન

1961

Printed by Shri Kantilal M. Desai at the Chandrika Printery, Mirzapur
Road, Ahmedabad.

and

Published for the University by Shri T. V. Chidambaram,
Registrar, University of Bombay, Fort, Bombay 1.
(Title page and binding done by Bombay University Press)

પુ રો વ ચ ને

જમારે મને ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા તરફથી એ વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં વ્યાખ્યાનો આપવાનું નિમંત્રણ મળ્યું, ને મેં એ સ્વીકાર્યું, ત્યારે ગુજરાતના કોઈ ને કોઈ અસાધારણ વિદ્વાન તેમ જ તેમની કૃતિઓ વિષે કાંઈક કહેવું, એવો વિચાર મને ઉદભવ્યો. પણ કયા એક વિદ્વાનને અને તેમની કઈ કૃતિઓને લઈ વ્યાખ્યાનો આપવાં એ એક વિચારનો વિષય હતો.

આચાર્ય હરિભદ્રના પૂર્વવર્તી અને ઉત્તરવર્તી કેટલાય જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક વિશિષ્ટ વિદ્વાનો દષ્ટિ સમક્ષ ઉપરિચિત થયા. મારા અધ્યયન ને વિચારને અનુસરી મને એમાના દરેકની વિશિષ્ટતા કે અસાધારણતા ભાસતી હતી, અને અત્યારે પણ એ ભાસે છે. તાર્કિક મહલવાદી અને એમના વ્યાખ્યાકાર સિંહગણિ ક્ષમાશ્રમણ, એ બન્નેની કૃતિઓ દર્શન અને તર્ક પરંપરામાં અનેક અગ્રાત મુદ્દાઓ દર્શાવે એવી સમર્થ છે. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, એ મદાભાષ્યકાર તરીકે યથાર્થ રૂપે જાણીતા છે. શન્યવાદી મહાયાની શાંતિદેવસૂત્રિ અદ્વિંસા ધર્મના માર્મિક પુરસ્કર્તા તરીકે વિશ્વવિખ્યાત છે. કવિ-વૈયાકરણું ભટ્ટી, એ પણ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. અને

આ વિદ્વાનો તો આચાર્ય હરિભદ્ર પહેલા અને વનમી તેમ જ ભગ્યના ક્ષેત્રની મર્યાદામાં વિચરતા હોવાનું પણ જાત છે

આચાર્ય હરિભદ્રના ઉત્તરગૃહી અનેક વિશિષ્ટ વિદ્વાનો પૈકી અને તો એ—ચારના નામનો જ નિર્દેશ પૂરતો છે વાદી દેવમુરિ, આચાર્ય હેમચંદ્ર, પ્રમિદ્ધ દીકાકાર મનયગિરિ અને છે ને ન્યાયાચાર્ય યશોવિનયજી આ ગણના આ તેમથી કોને પસંદ કરવા એ વિચારે થોડીમાર મને મૂઝવે ખરો, પણ અતે આચાર્ય હરિભદ્રે માગ મનનો કમળે મેળવે મે એમને આશ્રી લાપણો તૈયાર કરવાનો નિર્ધાર કર્યો ત્યારે મારા મનમાં તેમની જે વિશિષ્ટતા ગમ્યાણુ હતી તેના ખાસ કારણો છે તે પૈકી એએમનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય લેખાય

આ હરિભદ્રની વિશેષતા

આચાર્ય હરિભદ્ર પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક વિષયના અને મર્યાદા વખનાર છે, તો તે કોમીની યોગ્યતા તો આચાર્ય હેમચંદ્ર અને ન્યાયાચાર્ય યશોવિનયજીમાં પણ છે આ બધું છતાં આચાર્ય હરિભદ્રની વિશેષતા માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં, પણ દુર્ગાણુ છુ ત્યાં મુખી, બધી પરપરાના ભાગતીય પડિતોથી નિરાગી અને નિરવ છે તે વિશેષતા એટલે સ્વામીશ્રી અનેક વિદ્વાનોના પાતિય ઉપરાત તેમનું જે માનસિ અને આધ્યાત્મિક ગર્વગામી વનણુ તેમની કૃતિઓ ઠાગ પ્રગટ થયું છે તે

એમનું આ વતણુ ઈ ઈ કૃતિમાં કેસા કેસા રૂપે આવિર્ભાવ પામ્યું છે તે દર્શાવવા મે તેમની તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક શાસ્ત્રપાર્તવમુચય અને વર્ણનમુચય એ બે જ કૃતિઓ, અને

યોગવિષયક એમની જ્ઞાત અને લભ્ય ચારે કૃતિઓ—યોગવિશિકા, યોગશતક, યોગવિન્દુ અને યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય—લઈ મારું વક્તવ્ય તૈયાર કર્યું છે. અત્રે વિશેષરૂપે એના સમર્થનમાં કાંઈ કહેવાની જરૂર નેતો નથી, અત્રે તો અધિકારી જિજ્ઞાસુ એવા ઉદાર વાચકો સમક્ષ રોટલુ જ નિવેદન પૂરતું છે કે તેઓ ત્રીજા અને ચોથા-પાચમા વ્યાખ્યાનોમા એ ત્રથો વિષે જે સંક્ષેપમા કહ્યું છે તેને સ્વસ્થપણે વાચે-વિચારે.

હું કેવળ પાડિત્યની દૃષ્ટિએ આચાર્ય હરિભદ્રનો વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થયો ન હતો; નહીં તો તેમના અનેક વિષયોના અનેક ત્રથો લઈ એ દર્શાવી શકાત; પરંતુ પાડિત્ય, વિદ્યાવ્યાસંગ અને બહુશ્રુતત્વ, એ બધું ઉપયોગી હોવો છતાં જીવનમાં એના કરતાંય હિચ્ચતર સ્થાન નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિ અને સ્વ કે પર પથ યા સંપ્રદાયનો ભેદ રાખ્યા સિવાય દરેકમાથી ગુણ તારવવાની દૃષ્ટિ, તેમ જ પોતાના પથના ન હોય એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનો અને સાધકો પ્રત્યે સમજદારનું સખહુમાન ધ્યાન જોંચાય એવી નિરૂપણ રીતીનું છે. અને આચાર્ય હરિભદ્રમા આ વિશેષતાઓ જેટલા પ્રમાણમા અને જેટલી સ્પષ્ટતાથી નજરે ચડે છે, તેટલા પ્રમાણમા અને તેટલી સ્પષ્ટતાથી બીજા કોઈ ભારતીય વિદ્વાનમા અગત થઈ હોય તો એ એક શોધનો વિષય છે.

આચાર્ય હરિભદ્રે સમન્વયની ત્રણ કક્ષાઓ સિદ્ધ કરી છે. અનેકાંતદૃષ્ટિની વ્યાપક પ્રમામા વિકસિત થયેલ નયવાદમા જે સમન્વયનો પ્રકાર છે તે તો આચાર્ય હરિભદ્ર પહેલાં પણ જૈન પરંપરામા ખેડાયેલો છે એટલે એ પ્રકાર તો સહેજે જ એમના ત્રથોમા આવે. પણ બીજા બે પ્રકાર, જે એમણે ખેડ્યા છે, તે માત્ર એમની જ વિશેષતા છે એ પૈકી પહેલો પ્રકાર એટલે પરસ્પર વિરોધી એવી દર્શન પરંપરાઓમાં

તત્ત્વજ્ઞાન કે આચાર પરત્વે માત્ર તે તે પરંપરાને માન્ય હોય એની જે રૂઢ પરિભાષાઓ પ્રચલિત થયેલી છે—જેમ કે ઈશ્વર-કર્તૃત્વવાદ, પ્રકૃતિવાદ, અદૈત, વિજ્ઞાન, શૂન્ય જેવી પરિભાષાઓ—તેમને આચાર્ય દરિભદ્રે પોતાનો ઉદાત્ત અને વ્યાપક અર્થ આપી તે પોતાને પણ કેવી ગીતે અભિપ્રેય છે એ દર્શાવ્યું છે તે. અર્થ એક જ હોય, છતાં જુદી જુદી પરંપરાઓમાં તે માટે જે જુદી જુદી પરિભાષાઓ રિથર થયેલી છે—જેમ કે અવિઘ્ના, મોહ, દર્શનમોહ, તેમ જ જ્ઞાન, નિર્વાણ, ઈત્યાદિ—એ પરિભાષાઓ કેવી રીતે એક જ અર્થની મૂલ્યક છે એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન તે બીજો સમન્વય.

આ અને આના જેવું બીજું ઘણું જાણવા જેવું પ્રમુખ વ્યાખ્યાનોમાથી વાચકોને મળશે. જે આજના વિસ્તરતા જતા દૃષ્ટિનિંદુને નજર સમે ગળી કોઈ આચાર્ય દરિભદ્રના, ઉપર મૂલ્યવેચ મથોનુ સાગોપગ અને વિશેષ તુલનાત્મક અધ્યયન કરશે તો તેજે વિઘ્નાસેત્રે એક બહુમૂલ્યી બેઠ આપી લેખાશે.

આચાર્ય દરિભદ્રનું વ્યક્તિત્વ મુખ્યપણે ચાર પ્રકારે ઘડાયેલું છે. કથાકાગ, તત્ત્વજ્ઞ, આચાર્યગોધક અને યોગી કપે. એમનો સુપ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત કથાગ્રંથ જમરાદ્યદ્વદ્વા છે, જેના ઉપર જે. દર્મન યાગેબીએ ઠીક ઠીક લખ્યું છે, અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તત્ત્વજ્ઞ એટલે તાર્કિક-દાર્શનિક તરીકે એમણે સંસ્કૃતમાં લખેલ અનેકાન્તરૂપરતાવા અને પ્રાકૃતમાં લખેલ ‘ધર્મજગદ્દહી’ જેવા ગ્રંથો મુખ્ય છે. આચાર્યગોધક તરીકે એમણે, એમના મનાતા ગુણોષ્ણવજ્ઞમાં માર્મિક સમાવેશના કરી દર્શાવ્યું છે કે ખરે સાખ્યાચાર કયો ? અને યોગાખ્યાત્રી તરીકે એમણે યોગચિન્તુ આદિ ચારે ગ્રંથો રચ્યા છે, જે યોગ-

પરંપરાના સાહિત્યમાં અનેક દષ્ટિએ વિરલ કહી શકાય એવા છે.

આભારનિવેદન

મુખર્ષિ યુનિવર્સિટી તરફથી દરર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યવસ્થાપકોએ મને નિમંત્ર્યો ન હોત તો એ યુનિવર્સિટીના હોલમાં અનેક અધિકારી શ્રોતાઓ સમક્ષ મારા વિચાર દર્શાવવાની તક પ્રાપ્ત થઈ ન હોત, અને મારા જીવનમાં અસંભાવ્ય એવી ધન્યતા અનુભવવાનો અવસર લાખ્યો ન હોત; તેમજ આ લાખણો આ રીતે અંધરૂપે પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ પણ આવ્યો ન હોત. તે બદલ હું તે વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યવસ્થાપકો અને મુખર્ષિ યુનિવર્સિટીના સંચાલકોનો આભાર માનું છું.

આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરતી વખતે વાચનથી માંડીને તે એ લખાયાં ત્યાં સુધી, અને ત્યાર પછી એ મુદ્રિત થાય છે ત્યાં સુધીમાં મને મારા અનેક સહૃદય વિદ્યાપ્રિય મિત્રો તરફથી જે જે સહાયતા મળી છે, તે બધાનાં નામોનો નિર્દેશ કરું તો એક ખામી યાદી થાય. હું એ ઉપચારમાં ન પડતાં મારા હૃદયમાં એમનું જે સ્થાન અને માન અંકિત છે તેનો સંકેત કરીનેજ સંતોષ માનું છું.

પરંતુ સંકેત માત્રથી સંતોષ માન્યા પછી પણ ચારેક નામનો અહીં નિર્દેશ કરવો મને અનિવાર્ય લાગે છે. કવિ-પ્રાધ્યાપક શ્રી ઉમાશંકર જોષી અને પ્રાધ્યાપક ગો. શ્રી મનસુખજી અવેરી, એ બન્નેનું હાર્દિક દયાળુ એવું હૃતું કે હું મુખર્ષિ યુનિવર્સિટીનું નિમંત્રણ સ્વીકારવા લલચાયો. ભો. જે. વિદ્યાલવનના ડિરેક્ટર અને મારા સદાના વિદ્યાસખા શ્રીયુત

રસિકભાઈ હો. પરીખ તેમ જ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય
સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના ડિરેક્ટર પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ
માલવણિયા, એ બન્નેએ મારાં લાપણો સાંભળી, ધટ્ટી
મૂચનાઓ કરી છે. આ માટે હું આ ચારે વિદ્વાનોનો નિગેય
રૂપે કૃતજ્ઞ છું.

સરિત્કુંજ, આશ્રમ રોડ }
અમદાવાદ-૯ }
તા. ૩૦મી જૂન, ૧૯૬૧ }

મુખસાલ સંઘવી

અ નુ ઠ મ

વ્યાખ્યાન પહેલું

૧ થી ૧૭

આચાર્ય હરિભદ્રના જીવનની રૂપરેખા

જન્મસ્થાન	૮
માતા-પિતા	૯
સમય	૧૦
વિદ્યાભ્યાસ	૧૧
ભવવિરહ	૧૪
પોરવાડ જ્ઞાતિની સ્થાપના	૧૭

વ્યાખ્યાન બીજું

૧૮ થી ૩૬

દર્શન અને યોગનાં સંભવિત ઉદ્ભવસ્થાનો; તેના પ્રસાર; ગુજરાત સાથે તેના સંબંધ; અને તેના વિકાસમાં હરિભદ્રનું સ્થાન

પ્રસાર	૨૬
ગુજરાત સાથે સંબંધ	૨૬
આચાર્ય હરિભદ્રનું સ્થાન	૩૩
૧ સમત્વ	૩૪
૨ તુલના	૩૪
૩ બહુમાનવૃત્તિ	૩૪
૪ સ્વપરંપરાને પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી ભેટ	૩૫
૫ અંતર સંવિચારો કીમિયો	૩૫

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

૩૭ થી ૫૯

દાર્શનિક પરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા

પદ્ધતિનસમુચ્ચય	૪૦
શાસ્ત્રવાતાસમુચ્ચય	૪૯

વ્યાખ્યાન ચોથું

૬૦ થી ૭૫

યોગપરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા—૧

યોગશતક	૭૧
યોગવિશિક્ષા	૭૪

વ્યાખ્યાન પાંચમું

૭૬ થી ૧૦૧

યોગપરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા—૨

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગભિંદુ	૭૮
ઉપસંહાર	૧૦૧

પાદ ટીપ્પણ

૧૦૨ થી ૧૪૨

પહેલા વ્યાખ્યાનની	૧૦૨
બીજા વ્યાખ્યાનની	૧૦૯
ત્રીજા વ્યાખ્યાનની	૧૨૦
ચોથા વ્યાખ્યાનની	૧૨૬
પાંચમા વ્યાખ્યાનની	૧૩૪

પરિશિષ્ટ

૧૪૩ થી

૧. આ. હરિભદ્રના જીવનને લગતી માહિતી

આપતું સાક્ષ્ય...	...	૧૪૩
------------------	-----	-----

૨. આચાર્ય હરિભદ્રના મંથોની યાદી

૧૪૫

સમદર્શી
આચાર્ય હરિભદ્ર
૬૬

વ્યાખ્યાન પહેલું

આચાર્ય હરિભદ્રના જીવનની રૂપરેખા

મુમર્ષી યુનિવર્સિટીના કાર્યવાહકોએ મને દક્ષર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યાખ્યાનો આપવા આમંત્ર્યો, એ બદલ આભાર માનવો કે હાર અનુભવવો એવી એક મિશ્ર લાગણી મારા મનમાં ઉદ્ભવી હતી. જ્યારે ચિંતન-મનન અને લેખનના ભારથી બને તેટલો છૂટવા છૂટનો હોઉં, ત્યારે એજ કામની જવાબદારી સ્વીકારવામાં હાર અનુભવાય એ સાહજિક છે, પરંતુ યુનિવર્સિટી જેવી સરથાના આમત્રણે, મિત્રોના સહૃદય અનુરોધે અને આવા રિયયના પરિશીયન ના મનમાં પડેલા લાખા વખતના સરકારોએ મારો એ હાર એક રીતે હળવો કર્યો અને હું પાછો ચિંતન-મનન-લેખનની આનંદ પર્યાવસાથી પ્રવૃત્તિમાં લાગી ગયો. આમ થતાજ એ શરૂઆતમાં લાસતો હાર આ હાર-ધૃપિત્તહારમાં પર્યાવસાન પામ્યો, એજ મારું આભાર-નિવેદન.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળામાં કેટલાક એવા ધુરંધર વિદ્વાનો વ્યાખ્યાનો આપી ગયા છે કે તેમના નામ અને કામ જોતા મારું મન તેમની હરોળમાં બેસના તૈયાર ન થાય, પણ જ્યારે વ્યાખ્યાન-માળાના સચાલકોએ એ હરોળમાં મને મૂક્યો ત્યારે હું એક રીતે ગૌરવ અનુભવું છું, જેમાં ખરી રીતે લાઘવવૃત્તિ મુખ્ય રહેતી છે. આજ સુધીમાં થયેલા વ્યાખ્યાનોનાં વિષયો તરફ નજર કરતા મને એમ પણ લાગે છે કે હું એ પૂર્વ સૂરિઓના ચીલાથી કાઠકે ફટાઈ છું.

બહુશ્રુત, ઇતિહાસકોવિદ એવા બ્રહ્મજીવિતના શ્રી દુર્ગાશંકર ભાર્ગવેના ‘ભારતીય સરકારોનું ગુજરાતમાં અવતરણ’ એ વિષય

ઉપર અપાયેતાં ઉદાત્ત પાંચ ભાષણો સાભળના હતા ત્યારે જ મનમાં વિચાર આવ્યો કે શું ગુજરાતે ભારતીય સરકારોનું માત્ર અવતરણ જ શ્રીત્યુ છે કે એ અવતરણ શ્રીની, આત્મસાત્ કરી, પચાની, પોતાની નિશિષ્ટ પ્રતિભા અને પરપરાના બળે, એ અવતરણને કોઈ અપૂર્વ ક્ષી શકાય એવો આકાર પણ આપ્યો છે કે જે આકાર ભારતીય સરકારોમાં એક મનોરમ અને નવી ભાત પાડે? આ વિચારથી જ્યારે હું મારા પરિશીનનું પ્રત્યક્ષણ અથવા પુનરવલોકન કરના પ્રેરાયો ત્યારે મારા માનસપટ ઉપર ગુજરાતમાં થયેલી શાંતિદેવ ભદ્રિ, કામાશ્રમણ સિદ્ધગણી અને જિનભદ્રગણી, આચાર્ય હેમચંદ્ર, વાચક યશોવિજયજી જેવી કેટલીયે વિભૂતિઓ અકિન ઘઈ ગઈ, પણ આજે તો મેં એ વિભૂતિઓમાંથી એકને જ પસંદ કરેલ છે તે એક વિભૂતિ એટલે શક્તિનીસનું આચાર્ય હરિભદ્ર

પ્રાચીન ગુજરાતે? પોષેન અને વિધાના વિવિધ ક્ષેત્રો ખેડવાની તક આપેલ એવી આ વિભૂતિ છેલ્લા લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલાં તો માત્ર જૈન પરપરામાં જ જણીતી હતી હું જાણું છું ત્યાં લગી આચાર્ય હરિભદ્ર વિશે એ કાળમાં જૈન પરપરા સિવાય બીજું કોઈ જણતું હોય તો તે 'લલિતાસહસ્રનામ' ર અથવા ભાષ્યમ્બર ભારકરરાય એક જ ભારકરરાય જે મૂળે કણોટકનિવાસી તે કાદીમાં આવીને રહેલા એમણે ગુજરાતના મુગ્ધશહેરનિવાસી પ્રમશ્ચાનન્દ નામના ઉપાસનામાર્ગના આચાર્ય પાસે પૂર્વોક્તિપેક દીક્ષા લીધેની ભારકરરાય વિક્રમના અદારમાં સૈકામાં થયેલા છે તેમણે પોતાના એ 'સૌભાગ્યભારકર' નામના ભાષ્યમાં—

પ્રમાવતી પ્રમારૂપા પ્રસિદ્ધા પરમેશ્વરી ।

મૂલપ્રકૃતિરવ્યક્તા વ્યક્તાવ્યકસ્વરૂપિણી ॥ ૧૩૭ ॥

એ પદની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય હરિભદ્રના ધર્મસમ્રાટ્ટણી નામક પ્રાકૃત મયની એક ગાથા પ્રમાણરૂપે દાકી છે ૪ નરાઈ જેવું તો એ છે કે શ્વેતામ્બર સિવાયના બીજા જૈન શિરકાઓ મુખ્યા જ્યારે

હરિભદ્ર જેવા પ્રતિભાસપત્ત વિદ્વાનની કૃતિઓ વિશે સાવ મૌન દેખાય છે, ત્યારે એક કણોટકનિવાસી અને કાશીવાસી પ્રકાશ પંડિત ભારકરરાયનુ ધ્યાન હરિભદ્રના મથ તરફ જાય છે, અને તે મૂળ મથ પશુ સરકૂત નદિ પશુ પ્રાકૃત આના પ્રાકૃત મથ તરફ એક દૂગ્ધવીં વૈદિક વિદ્વાનનુ ધ્યાન જાય અને તે પશુ એક દાર્શનિક મુદ્દાને લક્ષીને, ત્યારે એમ માનનુ રહ્યું કે આચાર્ય હરિભદ્ર એ બીજી રીતે અને અજ્ઞાત જેવા ગ્લા હોય, છતાં તેમની કૃતિ અને તેમના વિચારોમાં બહુશ્રુત વિદ્વાનોને આકર્ષવા જેટલુ સામર્થ્ય તો છે જ.

લગભગ દોઢમો વર્ષ થયા કે પાશ્ચાત્ય સંશોધક વિદ્વાનોનુ લક્ષ પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય આદિ જ્ઞાનસાધનોથી સમૃદ્ધ એવા પૌરસ્ત્ય ખજાના લક્ષી વ્યુ અને ગ્રે કિલ્ડોર્ન, બુલ્લર, પિટર્સન, યાકોબી જેવા વિદ્વાનોએ જૈન ભગવે જોયા અને તેનો તાગ મેળવના પ્રયત્ન કર્યો એને પરિણામે ભારતમાં અને ભારત બહાર જ્ઞાનની એક નવી નિશા બિઘડી આને પરિણામે આચાર્ય હરિભદ્ર, કે જે ત્યાર લગી માત્ર એક પરપરાના વિદ્વાન અને તેમાં જ અવગત હતા તે, હવે સર્વવિદિત થયા યાકોબી, લોયમેન, વિન્ટરનિસ, સુવાલી અને શુક્લિન આદિ અનેક વિદ્વાનોએ, જુદે જુદે પ્રસંગે, આચાર્ય હરિભદ્રના મથો અને જીવન વિષે ચર્ચા કરી યાકોબી, લોયમેન, સુવાલી આદિ વિદ્વાનોએ તો હરિભદ્રના જુદા જુદા મથોનુ સંપાદન કર્યું એટલું જ નહિ, પણ કોઈકમાં તો ભાષાતર કે સાર પણ આપરામાં આવેલ છે કે આ રીતે હરિભદ્ર જર્મન, અંગ્રેજી આદિ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ જાણનાર વિદ્વાનોના ધ્યાન ઉપર એક વિશિષ્ટ વિદ્વાન તરીકે ઉપરિચિત થયા બીજી બાજુ પાશ્ચાત્ય સંશોધનદષ્ટિના જે આદોષનો ભારતમાં જડ્યા તેને લીધે પણ હરિભદ્ર વધારે પ્રકારમાં આગ્રા ઓગણીસમી સદીના મોથા પાદમાં સાક્ષરશિરોમણિ મણિલાલ નજુભાઈનુ ધ્યાન આચાર્ય હરિભદ્રના મથો ભણી ગયું એ પુરુષાર્થી વિદ્વાને હરિભદ્રના જે મથો હાથ લાગ્યા અને જે એમની મર્યાદા હતી તદ્દનુસાર તેમણી

ખાસ ખાસ પ્રધાના ગુજરાતી ભાષાતમે પણ ક્યાં જ આ રીતે જોઈએ તો નવયુગને પ્રભાવે આચાર્ય હરિભદ્ર એ માત્ર કોઈ એક ધર્મ પર પરાના વિદ્વાન ન રહેતા સાદિત્યના અનન્ય વિદ્વાન અને ઉપાસક લેખે વિદ્વાનોમા સ્થાન પામ્યા

આચાર્ય હરિભદ્રનુ સાદિત્ય જોજો જોટલા પ્રમાણુમા અવગણ્યુ તે તેટલા પ્રમાણુમા એમની વિદ્વતા અને તટવ્યતા પ્રત્યે આશ્ચર્યા, પણ ઈરી સનના વીસમા સૈકાના પ્રારંભથી તો હરિભદ્રની ખ્યાનિ ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી અને તેમની કૃતિઓ જોવાનુ, તેનુ સપાદન કરવાનુ આકર્ષણુ વિદ્વાનોમા વધતું ચાલ્યુ

જો એ બી ક્રમે ૧૯૦૬મા 'ગુજરાતનુ સમૃત સાદિત્ય એ વિષયનુ ચોક્ક રેખાદર્શન' આ નામનો એક નિમિષ ત્રીજ ગુજરાતી સાદિત્ય પરિષદમા રાચેનો અને ૧૯૪૭મા શ્રી દુર્ગાચકર ભાઈએ 'ભારતીય સરકારેનુ ગુજરાતમા અવતરણુ' એ મથાળા નીચે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલા આ બન્ને બહુશ્રુત અને ઉદારચેતા વિદ્વાનોના લખાણુમા વનબીના ભદિ, ભિન્નમાનના બ્રહ્મગુપ્ત અને માધ આદિનો નિર્દેશ છે ભદિ, બ્રહ્મગુપ્ત અને માધ જેવા જે વિદ્વાનોની અઘાપિ એક એક કૃતિજ જાણીતી છે તેમનો નિર્દેશ હોય અને એજ પ્રાચીન ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ ગમધાની ભિન્નમાન અને એની આસપાસના પ્રદેશમા રહી જોજો સખ્યાબધ કૃતિઓ રચી અને જે આજે પણ ઉપલબ્ધ છે તેનો નિર્દેશ તેમા ન હોય એ જોઈ સહેજે કોઈને પ્રશ્ન થાય કે એવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનનો પરિચય અપાવો કેમ રહી ગયો હશે? પણ મને લાગે છે કે જે આચાર્ય હરિભદ્રની દર્શન અને યોગ પર પરાને લગતી વિશિષ્ટ કૃતિઓ એ બન્ને મહારથીઓના અવગાહનમા આવી હોત તો એમનુ એ પ્રત્યે સવિશેષ ખ્યાન ગયા સિવાય કહી રહી શકત નહિ એવો પણ સભર પ્રશ્નો કે એમની દૃષ્ટિએ હરિભદ્ર ગુજરાતની સીમામા આવી જતા ન હોય

પરંતુ ગુજરાતના બહુશ્રુત અને સુવિદ્વાન શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીષે કાવ્યાનુશાસનના બીજા ભાગની પોતાની સુવિસ્તૃત અને સુસંબદ્ધ પ્રસ્તાવનામાં યોગ પશુ શબ્દોમાં આચાર્ય દરિભદ્રનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે, જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

હવે તો દરિભદ્રના પ્રયો વિશ્વવિદ્યાલયોના અભ્યાસક્રમમાં રચાત પામ્યા છે. ખાસ કરીને તેમણે જે દર્શન અને યોગને લક્ષીને ઉદાત્ત પ્રયો રચ્યા છે તે તરફ વિદ્વાનો ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે આકર્ષાતા જાય છે. એવી સ્થિતિમાં, મને વિચાર આવ્યો કે, દરિભદ્રના દર્શન અને યોગ પરંપરાને લગતા પ્રયોમાં એવી કઈ કઈ વિશેષતા છે કે જે તરફ અભ્યાસીઓનું લક્ષ વધારે ખેંચાતું નેઈએ? આ વિચારથી મેં આ વ્યાખ્યાનમાળામાં આચાર્ય દરિભદ્ર વિશે ચર્ચા કરવાનું પસંદ કર્યું છે અને તે પશુ મુખ્યત્વે તેમની કેટલીક વિશિષ્ટ કૃતિઓને લઈને. એ કૃતિઓ પશુ એવી કે જે ભારતીય સમગ્ર દર્શન પરંપરાને અને યોગ પરંપરાને સ્પર્શતી હોય. જે કૃતિઓને લઈ આ વ્યાખ્યાનોમાં દુ ચર્ચા કરવા ધારું છું તેની અસાધારણતા શી છે તે તો આમળની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થઈ જશે.

મેં પાંચ વ્યાખ્યાનો નીચેના ક્રમમાં આપવા ધાર્યા છે : પહેલામાં આચાર્ય દરિભદ્રના જીવનની રૂપરેખા; બીજામાં દર્શનો અને યોગના સંલગ્ન ઉદ્ભવ રચાનો, તેનો પ્રસાર, ગુજરાત સાથે તેનો સંબંધ અને તેના વિકાસમાં દરિભદ્રનું સ્થાન; ત્રીજામાં દાર્શનિક પરંપરામાં દરિભદ્રે નવું શું ઉમેર્યું તેનો વિચાર, ચોથા અને પાંચમામાં દરિભદ્રે યોગપરંપરામાં શી અને કેવી વિશેષતા અર્પી તેનું યથાસંલગ્ન વિસ્તૃત કથન.

આચાર્ય દરિભદ્રના જીવન અને કાર્યને સૂચવતું અને તેનું વર્ણન કરતું સાહિત્ય લગભગ તેમના સમયથી જ લખાતું અને વૃદ્ધિ પામતું રહ્યું છે. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી, જર્મન અને અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓમાં અનેક વિદ્વાનો અને લેખકોએ એમના

જીવન અને કાર્યને લગતી ચર્ચા વિગતે કરી છે તેના સાહિત્યની એક નોંધ અતે પરિશિષ્ટમાં આપની ગૌરવ યશો ૯ અહીં તે એ સાહિત્યને આધારે પ્રસ્તુત પ્રસંગ સાથે ખાસ જરૂરી જણાય એવી અગત્યની જાણનો વિષે જ ચર્ચા કરીશું વિશેષ જિજ્ઞાસુ પરિશિષ્ટમાં નોંધેલ યાદી ઉપરથી વધારે આકવન કરી શકે

જન્મસ્થાન

હરિભદ્રના જીવનને લગતી માહિતી આપનાર ત્રયોમા વધારે પ્રાચીન લેખાતી ભદ્રેશ્વરની અઘાપિ અમુદિત 'કહાવતી' નામની પ્રાકૃત કૃતિ છે તેનો રચનાસમય નિશ્ચિત નથી, પણ ઐતિહાસિક વિચારે એ કૃતિને વિક્રમના બારમા સૈકાની આસપાસ મૂકે છે એમાં આચાર્ય હરિભદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે 'પિવગુર્ષ બલપુણી' ^{૧૦} એવો ઉલ્લેખ વચ્ચે છે, જ્યારે ઇતર ત્રયોમા એમના જન્મસ્થાન તરીકે ચિતોડ-ચિત્રદૂર ^{૧૧} સચિત છે આ એ નિર્દેશો જુદા હોવા છતાં વસ્તુતઃ એમાં ખાસ વિરોધ જેવું નથી લાગતું 'પિવગુર્ષ' એવું મૂળ નામ શુદ્ધ રૂપમાં સચવાઈ રહ્યું હોય કે કોઈક વિકૃતરૂપે પ્રાપ્ત થતું હોય એ હેતુ કહણું છે, પણ એની સાથે 'બલપુણી' એવો જે ઉલ્લેખ છે તે 'બલપુરી' તુજ વિકૃત લખાણું છે આ રીતે બલપુરી કોઈ નાનું ગામ હોય, કસમો હોય કે કોઈ નગર-નગરીનો એક ભાગ હોય તોય તે ચિતોડની આસપાસ હશે તેથી જ ઉત્તરકાનીન ત્રયોમા વધારે પ્રખ્યાત એવા ચિતોડનો નિર્દેશ સચવાઈ રહ્યો અને બલપુરી ગોણું બની ગઈ યા લક્ષમાં ન રહી

ચિતોડ દુર્ગની પ્રતિષ્ઠા પહેલાં, તેનાથી ઉત્તરમાં લગભગ પાંચ છ માઇલની દૂરી પર શિખિ જનપદની રાજધાની તરીકે મધ્યમિકા નગરી વિખ્યાત હતી, જે અત્યારે 'નગરી' તરીકે ઓળખાય છે એ નગરી ઘણી પ્રાચીન અને સત્તા, વિદ્યા તથા ધર્મોત્તુ કેન્દ્ર રહી છે ^{૧૨} તેથી જ એના ઉપર સમયે સમયે આક્રમણો ચતા રહ્યા એની નોંધ

સૌથી પહેલી મદાભાષ્યકાર પતંગલિએ (ઈ. સ. પૂર્વે બીજો સૌથી) લીધી છે. ૧૩ મધ્યમિકા વૈદિક પરંપરાનું કેન્દ્ર તો દત્તી જ, પણ તે ભાગ્યવત પરંપરાનું તો વિશિષ્ટ કેન્દ્ર જ દત્તી. તેમ જ બૌદ્ધ અને જૈન ૧૪ આદિ પરંપરાઓનું પણ એ એક વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર દત્તી. જ્યારે આ સ્થાન ઉત્તરોત્તર આક્રમણોને કારણે સુરક્ષિત ન રહ્યું, ત્યારે ચિત્રાંગદ નામના મૌર્યે મધ્યમિકામાંથી ચિત્રોડમાં રાજધાની બદલી. ૧૫ તે પછી ઉપર હોવાને કારણે વિશેષ સુરક્ષિત બની. મધ્યમિકાના પ્રાચીન અવશેષો અત્યારે મળે છે. એમ લાગે છે કે મધ્યમિકામાંથી ચિત્રોડ ઉપર રાજધાનીનું પરિવર્તન થવાની સાથે જ ચિત્રોડનો બધી રીતે વિકાસ થતો ગયો હશે; અને જે વિદ્યા તેમ જ ધર્મની પરંપરાઓ મધ્યમિકામાં દત્તી તેમણે પણ ચિત્રોડના વિકાસનો લાભ લીધો હશે. એ ગમે તે હોય, પણ એમ તો લાગે છે કે હરિભદ્રનું જન્મસ્થાન તળપદ ચિત્રોડ ન હોય તોય તે ચિત્રોડ અને મધ્યમિકામાંથી કોઈની સાથે વધારે સંબંધવાળું હોવું જોઈએ. બ્રહ્મપુરી એ સંકેત યથાર્થ હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે તે ચિત્રોડ યા મધ્યમિકા જેવી નગરીનું કોઈ બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતાવાળું પરું પણ હોય. આ રીતે જન્મસ્થાનનો વિચાર કરતાં હરિભદ્ર પ્રાચીન ગુજરાતના પ્રદેશની બહુ દૂર નથી પડતા.

માતા-પિતા

હરિભદ્રનાં માતા-પિતાનું નામ માત્ર 'કલાવલી'માં મળે છે. માતાનું નામ ગંગા અને પિતાનું નામ શંકર ભદ્ર છે. ૧૬ ભદ્ર શબ્દ જ સૂચવે છે કે તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ છે. ગણધરસાધાર્ણતકની સુમતિ-ગણિકૃત વૃત્તિ (ચયના સં. ૧૨૬૫)માં તો હરિભદ્રનો બ્રાહ્મણ તરીકે સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે જ; ૧૭ જ્યારે પ્રભાવકચરિત્રમાં એમને રાજાના પુરોહિત કહ્યા છે. ૧૮ સાર એ છે કે તે જન્મે બ્રાહ્મણ હતા. જો બ્રહ્મપુરી નામ વિષેની ઉપર સૂચવેલ કલ્પના સાચી હોય તો હરિભદ્ર બ્રાહ્મણ હોવાની માન્યતાને એનાથી વધારે પુષ્ટિ મળે છે. પ્રાચીન

કાળથી એક પ્રયાગી આવી આવે છે કે કાઈ પણ એક ગાતિના લોકો એક જ વાસમાં રહે. તેથી જ વૈશાખીના માહલ્યકુંડ, ખતિયકુંડ, વાણિજગામ એવાં પરાં જાણીતાં છે, અને જ્યાં બ્રાહ્મણગ્રામ એવો ઉત્તેજ આવે ત્યાં વિદ્વાનો એને વિશે એવો ખુશામો કરતા આવ્યા છે કે એ ગામમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાધાન્ય અને ઇતર વર્ણો ગૌણરૂપે રહે છે. આજે પણ ઉદ્યેર, નેધપુર, જયપુર જેવાં શહેરોમાં બ્રાહ્મણોની વસતીઓ બહુપુરી તરીકે ઓળખાય છે ૧૯

સમય

હરિભદ્રના સમયનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ હતો પ્રાચીન ઉત્તેજો પ્રમાણે મનાતું આવતું કે હરિભદ્ર વીર સંવત ૧૦૫૫ (વિ સં ૫૮૫)માં સ્વર્ગવાસી થયા, પણ આ મુદ્દા પરત્વે છેવટનો નિર્ણય આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ એમના તે વિશેના નિમંધમાં કરી નાખ્યો છે ૨૦ એ નિર્ણય દરેક ઐતિહાસિકે સ્વીકાર્યો છે તદ્દનુસાર હરિભદ્રનો જીવનકાળ લગભગ વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો અકાલ છે આ નિર્ણય ઉપર આવવાના અનેક પુરાવાઓ પૈકી એક ખાસ ઉલ્લેખનીય પુરાવો ઉદ્દ્યોતનસરિ ઉપનામ દક્ષિણચિહ્નકૃત કુવંચમાલાની પ્રશસ્તિગાથાઓ છે દક્ષિણચિહ્ન પોતાની કુવંચમાલાની સમાપ્તિનો સમય એક દિવસ ન્યૂન શક સંવત ૭૦૦ અર્થાત્ શક સંવત ૭૦૦ની ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી નોંધે છે અને તેઓ હરિભદ્રને પોતાના પ્રમાણ—ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્યાગુરુ તરીકે નિર્દેશે છે ૨૧ આ સમય સાથે પૂર્ણપણે મેળ ખાય એવા અનેક અથ અને અથકારોના ઉત્તેજો હરિભદ્રના વિવિધ અથોમા ૨૨ મળે છે અને તેથી ઉપર નિર્દેશિત હરિભદ્રનો સત્તાસમય નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયો છે

પ્રો કે. વી અબ્બકરે વિચલિતિ શિકા નામના હરિભદ્રના પ્રાકૃત અથની પ્રસ્તાવનામાં ઉક્ત નિર્ણય સામે શંકા રજૂ કરી છે, પણ જો તેમણે પ્રો. યાકોબીનો ખુલાસો ખ્યાનથી વિચાર્યો હોત તો એમને

એ શકા ઉઘવવાનું કાગળ ન રહેત એમની રાજા એ છે કે શક સવત ૭૦૦મા એક દિવસ ઓછો એટલે શક સવત ૭૦૦ના છેલ્લાનો આગનો દિવસ આ દિવસ ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી ન હોય, પણ ફાગણ કૃષ્ણ ચતુર્દશી હોઈ ગઈ, કેમ કે ફાગણ વદ અમાસે વર્ષ પૂરું થાય છે આ શકા ઉચિત તો લાગે છે, પણ એનો ખુલાસો પ્રો. યાકોબીએ પોતાની રીતે બહુ પંલાજ કરેલો, ત્યારે કે તેમણે મુનિ શ્રી જિનવિજયજીનો નિર્ણય માન્ય રાખેનો રવ આમ છતાં અમને એ વિશે વિગેર જોડાપોદ કરવો યોગ્ય લાગેો તેથી અમે પ્રાચીન અને અવૌચીન જ્યોતિષના નિષ્ણાન પ્રાધ્યાપક શ્રી હરિહર લાટ સમક્ષ એ પ્રશ્ન વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર મૂક્યો એમરો યાકોબીના ખુલાસાને ખ્યાનથી રિચાર્યો અને લખ્ય બધા સાધનોથી ચોખ્ખાઈ કરી તો એમને એમ લાગ્યું કે યાકોબી ધારે છે તેમ તે વખતે બે ચૈત્ર માસ ન હતા, પણ બે વૈશાખ માસ હતા, તેમ છતાં ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશીનો ઉત્તેજ તો સાચો જ છે ૨૪

શ્રી હરિહરલાઈના ઉપરના ખુલાસાથી અને યાકોબી તેમજ ઐતિહાસિક વિદ્વાન પંન્યાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી આદિના નિર્વિવાદ સ્વીકારથી હરિહરના સમય વિશે મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ કરેનો નિર્ણય છેવટનો છે એમ માનીને જ આપણે હરિહરના જીવન અને કાર્ય અંગે વિચારવું ધટે

વિદ્યાભ્યાસ

હરિહરે નાની ઉમરથી વિદ્યાભ્યાસ કર્યા અને કોની પાસે કર્યો એવો કોઈ નિર્દેશ છે જ નહિ પણ એમ લાગે છે કે તેઓ જન્મે બ્રાહ્મણ હતા અને બ્રાહ્મણ પરપરામા યજ્ઞોપવીત સમવથી જ વિદ્યા ભ્યાસનો પ્રારભ મુખ્ય કર્તવ્ય લેખાતું તેમણે એ પ્રારભ પોતાના કુટુંબમાં જ કર્યો હોય કે આસપાસના કોઈ યોગ્ય સ્થાનમાં, પણ એટલું નક્ક લાગે છે કે તેમણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ

પરપરા પ્રમાણે સમ્પૂર્ણ ભાષાથી શરૂ કરેનો તેમણે કોઈ ને કોઈ વ્યાખ્યાન વિદ્યાગુરુ કે વિદ્યાગુરુઓ પાસેથી વ્યાકરણ સાહિત્ય, દર્શન અને ધર્મશાસ્ત્ર આદિ સંસ્કૃતપ્રધાન વિદ્યાઓનું પાકે પાચે પરિશીનન કરેનું સામાન્ય રીતે બનતું આવ્યું છે તેમ હરિભદ્રના જીવનમા પણ બન્યું તે એ કે તેમને વિવિધ વિદ્યાઓ અને યૌવનના બંને અભિમાની દેખાય એવો સંકલ્પ કરવા પ્રેર્યો તેમનો સંકલ્પ એ હતો કે 'જેનું બોલ્યું હું ન સમજી તેનો શિષ્ય થાઉં' આ અભિમાનસૂચક સંકલ્પે તેમને કોઈ જુદી જ વિશાભા ધોકેલ્યા

બન્યું એમ કે એકવાર તેઓ ચિતોડમા રસ્તેથી પસાર થતા હતા અને વચ્ચે ઉપાશ્રયભાષી એક સાધ્વી દ્વારા બોલાતી ગાથા એમના કાને પડી રૂપ ગાથા પ્રાકૃતભાષામા અને તે પણ ટૂંકમા સંકેતપૂર્ણ હતી, એટલે એનો મર્મ તેમના ધ્યાનમા ન આવ્યો પણ હરિભદ્ર મૂંઝે જિજ્ઞાસાની મૂર્તિ એટલે તે સાધ્વી પાસે પહોંચ્યા અને તેનો અર્થ જાણુના ઇચ્છા દર્શાવી સાધ્વીજીએ તેમનો પેતાના ગુરુ જિનહત્તસુરિ સાથે પરિચય કરાવ્યો. સૂરિજીએ હરિભદ્રને સતોષ થાય એ રીતે વાત કરી છેવટે કહ્યું કે જો પ્રાકૃત શાસ્ત્ર અને જૈન પરપરાનો પૂરેપૂરો અને પ્રામાણિક અભ્યાસ કરવો હોય તો તે માટે જૈન દીક્ષા આવશ્યક છે હરિભદ્ર ઉત્કટ જિજ્ઞાસુ, સ્વભાવે તદ્દન સરળ અને સ્વપ્રતિષ્ઠામા દૃઢ એટલે તેમણે સૂરિજી પાસે જૈન દીક્ષા સ્વીકારી અને સાથે જ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા પોતાને એ સાધ્વીજીના ધર્મપુત્ર તરીકે જાહેર કર્યો ૨૬ સાધ્વીજીનું નામ યાકિની હતું કોઈ પણ પુરુષ એ તો પુરુષ પાસે જ દીક્ષા લે, એટલે તેમણે જૈની દીક્ષા જિનહત્તસુરિ પાસે લીધી પણ પેની મહત્તરા યાકિની સાધ્વીનું ધર્મ કષ્ટ ચૂકવવા તેમણે પોતાને 'ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસુ' ૨૭ તરીકે ઓળખાવવામા ગૌરવ અનુભવ્યું

અહીંથી હરિભદ્રનો વિદ્યાવિષયક બીજો યુગ શરૂ થાય છે તેઓ પ્રાપ્ત એટલી સંસ્કૃતપ્રધાન વિદ્યાઓમા તો નિષ્ણાત હતા જ, પણ

પ્રાકૃત આદિ ઇતર ભાષાપ્રધાન વિદ્યાઓથી છેક અપરિચિત્ત^{થી} જૈન દીક્ષા સ્વીકારી અને તેમજ પ્રાકૃત ભાષા તેમજ તેમાં લખાયેલ અને મુલ્યમ એવાં જૈન પરંપરાનાં અનેકવિધ શાસ્ત્રોનું પારદર્શી અવગાહન કરી લીધું આ રીતે એમણે પોતાના જીવનમા આજીવ્ય અને શ્રમણ પરંપરાની વિદ્યાઓને એકરસ કરી. જે તેઓ સંમૃત ભાષા અને તેમાં નિબદ્ધ વિવિધ વિદ્યાઓના પારગામી ન હોત તો તેમને જૈન પરંપરાના પ્રાકૃતપ્રધાન વિવિધ વિષયોનું ટૂંકા સમયમાં એવું પારદર્શી જ્ઞાન ભાગ્યે જ થાત કે જેને લીધે તેમણે જૈન પરંપરાના મહત્વના ગણાય એવા કેટલાક આગમ પ્રધો ઉપર સરકૃત દીકારે લખી અને પ્રાકૃત ભાષામાં વિવિધ પ્રકારનું પુષ્કળ સાદિત્ય પણ રચ્યું રહ્યું

હરિભદ્રે પોતાના માતા, પિતા કે વચ આદિને કોઈ કેકાણે ઉદ્યેષ્ય કયો નથી. જ્યારે તેઓએ પોતે પોતાની જાતને યાકિનીમદત્તરાના પુત્રરૂપે અને તે પણ ધર્મપુત્રરૂપે ઓળખાવી ત્યારે એ તેમના ટૂંકા વિરોધભાષી કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ રૂપિત થતો મને લાગે છે. મારી દૃષ્ટિએ તે અર્થ એ છે કે અજ્ઞાત સમયથી જાતિ અને ધર્મગત મિથ્યા અભિનિવેશને લીધે આજીવ્ય અને શ્રમણ પરંપરા વચ્ચે જે એક પ્રકારની ખાઈ ચાલી આવતી તે યાકિની મદત્તરાના પરિચય દ્વારા હરિભદ્રના જીવનમા પુરાઈ આ ઘટનાને તેમના જીવનમા એટલે જાણે પ્રભાવ પડ્યો લાગે છે કે તે પોતાના જન્મદાતા માતા-પિતાને યાદ નથી કરતા, પણ એ મદત્તરાને ધર્મમાતા તરીકે ઉદ્યેષ્યવામા ગૌરવ લેખે છે સામાન્ય રીતે જૈન સાધુ પોતાના વિદ્યા કે દીક્ષાગુરુ આદિને સ્મરે છે, પણ ભાગ્યે જ એવો કોઈ સાધુ કે આચાર્ય હશે કે જેણે કોઈ સાધ્વીનું સ્મરણ કયું હોય ત્યારે હરિભદ્ર એક ટૂંકા વિશેષભાષા યાકિની દ્વારા પોતાના જીવનમા થયેલ મહાન ફેરફારની મૂલ્યના કરે છે અને પોતાને ધર્મપુત્ર કહી એ સાધ્વી પ્રત્યે જન્મદાત્રી માતા કરતા પણ જાણે વિશેષ બહુમાન દાખવતા લાગે છે એમના મનમા એમ વચ્ચું હોયુ જોઈએ કે જે આ સાધ્વીને પરિચય થયો ન હોત તો હું

ભવવિરહ

હરિભક્તના ઉપનામ તરીકે બીજું એક વિશેષણ પ્રસિદ્ધ છે અને તે છે 'ભવવિરહ.'^{૩૦} એમણે પોતે જ પોતાની કૃત્રીક રચનાઓમાં 'ભવ-વિરહના ઇચ્છનાર' તરીકે પોતાને નિદેશ્યા છે. આ 'ભવવિરહ', પાછળ શો સંકેત રહેવો છે તે તેમણે પોતે ક્યાંય નોંધ્યો હોય તેમ જણાવું નથી, પણ તેમનું જીવન આલેખતા અનેક અધ્યામાં તે વિશે ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. એમાં વધારે જૂનો કહાવડીનો ઉલ્લેખ હોવાથી તેને આધારે એનો અર્થ અહીં જાણવો આવશ્યક છે.

'ભવવિરહ' શબ્દ પાછળ મુખ્ય ત્રણ ઘટનાઓનો સંકેત છે :
(૧) ધર્મ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ,^{૩૧} (૨) શિષ્યોના વિયોગનો પ્રસંગ,^{૩૨} અને (૩) માયકોને અપાતા આશીર્વાદનો અને તેમના દ્વારા બોલાતા જપ જપકારનો પ્રસંગ.^{૩૩} આ ત્રણેય પ્રસંગોને હવે સંક્ષેપમાં સમજી લઈએ.

(૧) યાકિની મહત્તરના જ્યારે હરિભક્તને પોતાના ગુરુ જિન-દત્ત પાસે લઈ ગયા અને મુરિજીએ હરિભક્તને પ્રાકૃત ગાયાનો અર્થ કહ્યો, ત્યાર બાદ મુરિજીએ હરિભક્તને યાકિનીના ધર્મપુત્ર થવા મૂચના

કરી. દરિલદે સુરિજીને પૂછ્યું કે ધર્મ એટલે શું અને તેનું કળ શું? સુરિજીએ કહ્યું કે સકામ અને નિષ્કામ એમ બે ધર્મ છે. તેમાંથી નિષ્કામ ધર્મનું કળ તો ભવનો-સંસારનો વિરદ એટલે મોક્ષ છે, જ્યારે સકામ ધર્મનું કળ સ્વર્ગાદિ છે. દરિલદે કહ્યું કે ‘હું તો ભવવિરદમોક્ષ જ પસંદ કરું છું.’ આથી તેમણે પ્રવચ્ચા લેવાનું સ્વીકાર્યું અને જિનદત્તસુરિ પાસે જૈની પ્રવચ્ચા લીધી. મોક્ષના ઉદ્દેશથી જ પ્રવચ્ચા ભરી વચ્ચા તેથી એમનો મુદ્દાલેખ ‘ભવવિરદ’ બની ગયો.

(૨) ચિતોડમાં જ બૌદ્ધ પરંપરાનો પણ વિશિષ્ટ પ્રભાવ હતો. એ પરંપરાનો અભ્યાસ કરવા ગયેલા પોતાના જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર એ બે શિષ્યોનું ધર્મદેષને પરિણામે મૃત્યુ થયું. આથી દરિલદે ઉદ્વિગ્ન થયા, પણ શિષ્યોની ચેટે મચો પણ એક મદાન ધર્મવારસો છે એમ સમજી દરિલદે મંથરચનામાં વિશેષ ઉલુક્ત થયા. એમનો જે દીક્ષાકાલીન ‘ભવવિરદ’ મુદ્દાલેખ હતો તે તેમના મનમાં રમી જ રહ્યો હતો અને એ શિષ્યોના મૃત્યુથી થયેલ આઘાત પણ મન ઉપર હતો. આ આઘાતને શમાવવાનું બળ તેમને પોતાના મુદ્દાલેખમાંથી મળી ગયું. તેમને લાગ્યું કે સંસાર તો અસ્થિર જ છે, એમાં દષ્ટનો વિયોગ એ કોઈ અસ્વાભાવિક ઘટના નથી; એટલે એ વિયોગ માટે અનુતાપ કરવો તે કરતાં ભવવિરદ-મોક્ષધર્મને ઉદ્દેશી મંથરચનામાં એકાગ્ર યત્ન કરવું એ જ કલ્પ છે. આ રીતે તેમણે પોતાના ‘ભવવિરદ’ મુદ્દાલેખમાંથી આશ્વાસન મેળવ્યું અને શિષ્યોના વિરદજન્ય શોકને શમાવ્યો. એ ઘટનાનું સ્મરણ તેમણે ‘ભવવિરદ’ શબ્દમાં સાચવી રાખ્યું.

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ એવો છે કે જ્યારે કોઈ ભક્ત સુરિને દર્શન આવતો ત્યારે સુરિ તેને, આજે જેમ આશીર્વાદરૂપે ‘ધર્મલાલ’ ઉચ્ચારાય છે તેમ, ‘ભવવિરદ’ નો આશીર્વાદ આપતા, સામેથી આશીર્વાદ પામનાર ભક્ત ‘ભવવિરદસુરિ મહુ છવો’ એમ પણ

બોલતો. આ વિગેની જે ખાસ ઘટના 'હદાવતી'માં છે તે જાણવા જેની છે. સક્તિગ નામનો વ્યાપારી ગૃહસ્થ દરિબદ્ર પ્રત્યે અનન્ય આદર ધરાવતો હતો. તે મૂળે તો દરિદ્ર હતો, પણ ક્રમે સંપન્ન થતાં તેણે પોતાની સંપત્તિ છૂટે દાથે વાપરવા માંડેલી. તે રાજ મુનિઓની મિત્રા-વેળાએ શંખ વગાડતો અને જે દોઈ બૂખ્યું આવે તેને જમાડતો. તેના મનમાં એમ વસેલું હોયું જોઈએ કે ત્યાગી શુરુને મિત્રા આપવી એ તો દર્તવ્ય છે જ, પણ ગામના ગોંદરેથી દોઈ પણ બૂખ્યું ન જાય એ જોવાનો પણ ગૃહસ્થધર્મ છે. આ આતિથ્યપરંપરા આજે કપરા સમયમાં પણ થોડીધણી સચવાયેલી તો છે જ. ધર્મશાળા, સરાય આદિ જગ્યાઓમાં સદાવ્રતની જે પરંપરા સચવાઈ રહી છે તે પૂર્વદાલીન આતિથ્યધર્મનું પ્રતીક છે. સક્તિગ આ ધર્મમાં વિશેષ રસ લેતો હોવો જોઈએ, એની બોજનશાળામાં જગ્યા પછી તે આગતુંકો દરિબદ્રશ્રિને નમસ્કાર કરવા પણ જતા. શ્રી તેમને 'ભવચિરદ પામે', 'તમારો મોક્ષ થાઓ' એવો આશીર્વાદ આપતા. આગતુંકો શ્રીજીને 'ભવચિરદશ્રી ધણું જીવો' એમ હાડી વિદાય થઈ જતા. આ પ્રસંગથી પણ એમનું ઉપનામ 'ભવચિરદ' વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું જણાય છે.

અહીં સક્તિગનો દરિબદ્રશ્રિના ભક્ત લેખે જે ઉક્તેષ જોઈ છે તેનો ખાસ અર્થ પણ છે. તે અર્થ એ છે કે સક્તિગે દરિબદ્ર-શ્રિને મંથરચનામાં ધણી મોટી સદાય કરેલી. શ્રીજી રાત અને દિવસ પોતાની સગમ શક્તિ વિવિધ પ્રયોગની રચનામાં ખરચતા જણાય છે. તેઓ રાત્રિએ પણ લખતા, પરંતુ તે કાળે દોઈ કાગળ જેવાં અઘટન સાધનો ન હતાં. પ્રથમ લખાણ પાટી અને બીંત ઉપર કરી લેવામાં આવતું. એ લખાણ છેલ્લું રૂપ પામે ત્યારે જ પાછળથી તાડપત્ર આદિ ઉપર લેખકો ઉતારી લેતા. દરિબદ્ર જેન સાધુ. રાત્રે લખતું દેાય તો તેમને હોવા આદિની સગવડ તો સાધુધર્મ લેખે સુસમ જ ન હતી, પણ સક્તિગે, પ્રાપ્ત ઉક્તેષ પ્રમાણે, એક પ્રકાર-

વાન દીશે સુરિછ પામે ઉપાશયમાં ગળેસે.૩૪ ખરી રીતે તે દીશે દરો કે ખીચું કાંઈક, પણ એ પ્રકાર આપે અને દીનાની ગરજ સારે એવી કોઈ નિર્દોષ વસ્તુ દેવાની જોઈએ. મુશ્કિલ એ પ્રકારનો લાભ લઈ બીંત અને પાટી ઉપર પ્રાથમિક ખચડો કરી લેતા. તે કામમાં લલિતગે જે સગવડ કરી આપી અને દરિદ્રો તેનો જે અસાધારણ ઉપયોગ કર્યો, તે ઉત્તરકાશીન દેમચંદ્રમુરિ અને સિદ્ધગજ તેમજ કુમારપાળના સંબંધની યાદ આપે છે.૩૫

સુરિછ આ રીતે નાનામોટા પ્રયોગ રચના અને તેને અંતે ‘ભવવિરહ’ પદ ગોઠવતા. કદાવલીકાર વગેરેએ લલિતગેના આ જ્ઞાનનાં મોંઘી રાખ્યો ન હોત તો દરિદ્રની મંગદચનાનું તપ કેવું હતું તેની આપણને જાણ પણ ન થાત અને લલિતગ સાધુઓની પેઠે ખીચા વાચકોને સંતોષી આતિથ્યધર્મની પ્રાચીન પરંપરાને કેવી રીતે પોષતો એની પણ આપણને જાણ ન થાત.

પોરવાડ જ્ઞાતિની સ્થાપના

દરિદ્રો મેરાકમાં પોરવાડ વંશની સ્થાપના કરી અને તેમને જેન પરંપરામાં દાખલ કર્યો, એવી અનુભૂતિ જાનિઓના વંશરૂપ લખનારાઓએ સાચવી રાખી છે.૩૬

વ્યાખ્યાન ખીજું

[દર્શનો અને યોગનાં સંલક્ષિત ઉદ્દેશવસ્થાનો; તેના પ્રસાર; ગુજરાત સાથે તેના સંબંધ અને તેના વિકાસમાં હરિભદ્રનું સ્થાન]

આમા સમાવેશ પામતા ચાર મુદ્દાઓનો ક્રમે ક્રમે વિચાર કરીશું પહેલો મુદ્દો છે દર્શનો અને યોગના સંલક્ષિત ઉદ્દેશવસ્થાનોનો ઉદ્દેશવસ્થાનોને લગતો પ્રશ્ન આપણને અજ્ઞાત શૂનકાળ મુઘી લઈ ગય છે તેથી એનો કોઈ નિર્વિવાદ અને અંતિમ ઉત્તર આપવાનું કામ ગમે તેવા સમર્થ અભ્યાસીને માટે પણ સરલ નથી વળી આનો ઉત્તર નિચારવા અને મેળવવા સામે સાપ્રદાયિક વૃત્તિ પણ કંઈક વ્યાડે આવે છે સામાન્ય રીતે માનવ માનસ પર પરાયી એવું ધડાતું આવ્યું છે કે તે પોતાને વારસામા મળેલી સામૃતિક અને ધાર્મિક ભાવનાને જીજ્ઞાસોની એવી ભાવના કરતા વિશેષ અડિયાતી અને વિશેષ પવિત્ર માનવા તરફ વળે છે, અને તેને પરિણામે તે પોતાની એવી ચારસાગવ સારકૃતિક અને ધાર્મિક ભાવનાને બને તે રીતે પ્રાચીનતમ અને એકમાત્ર મૌલિક માનવાનો આગ્રહ સેવે છે ભારતીય ધર્મપર પગઓના દાખલાથી એ હકીકત સ્પષ્ટ કરવી હોય તો આપણે અહીં ત્રણ વાદોનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ મીમાંસકનો વેદ સળધી અપૌરુષેયત્વવાદ, ન્યાય પેશેપિક જેવા દર્શનોનો ઈશ્વરપ્રણીતત્વવાદ અને આશ્વક તથા જૈન જેવી પરપરાઓનો સર્વશ્રવણીતત્વવાદ આ વાદો મૂળે તો એવી ભાવના માથી જન્મ્યા અને વિકસ્યા છે કે તે તે પરપરાના શાસ્ત્રો અને તેમની દાર્શનિક અને યોગ પરપરા એ તેમની પોતાની આગની છે અને તેમા જે કોઈ છે તે કા તો અનાદિ અને સનાતન છે,

કા તો ઈશ્વરકથિન હોઈ તેમા માનનીય છુદ્ધિનો સ્વતંત્ર કાળો નથી અને કા તો સર્વજનપ્રણીત હોઈ તે એક સંપૂર્ણ વ્યક્તિના પુરુષાર્થનું જ પરિણામ છે પોતપોતાની ધર્મપરપરા પ્રત્યે માણસનું મન અસાધારણ આદર એવે, તેના પ્રત્યે સદગ પવિત્રતાની શ્રદ્ધા પેરે ત્યા લગી તો એ વાદો સત્યગોધનમા બહુ આડે નથી આવતા, પણ વ્યારે નિઃશસ્ત્ર સગોધક વ્યક્તિ વસ્તુરિચિતિ બાણુવા ધરે અને પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એ વાદો બહુ મોટું વિન બેશુ કરે છે સાધારણ અનુયાયીનર્ગ પોતપોતાની ધર્મપરપરાને સાવ આગની માને અને બીજી પરપરાઓ પામેથી યા બીજા માનવ જૂથ પામેથી કાઈ પણ નવું પોતાની પરપરામાં આવ્યાનું નકારે ત્યારે સત્યની દૃષ્ટિ અનરાય છે તેથી સભનિત ઉદ્ભવરથાનોના પ્રશ્નને લગતી વિચારણામા આપણે એ વાદોને એક બાજુએ જ રાખના પડશે, જોકે એ વાદોની આસપાસ સૂક્ષ્મ તાર્કિક અનુમાનો અને બીજી રસપ્રદ બૌદ્ધિક સામગ્રી ભારતીય દાર્શનિક સાહિત્યમા એટલા મોળા પ્રમાણમા સચિત યર્ષ છે કે તે જ્ઞેતા અને વિચારતા દરેક પક્ષકારના છુદ્ધિરેખા પ્રત્યે અને પોતપોતાના સપ્રદાયને અનન્ય ભાવે લગ્નવાની વૃત્તિ પ્રત્યે માન બેપગ્યા મિના રહેતું નથી

ઉપર સૂચવેલ અપૌરુષેયત્વ આદિ વાદો પ્રસ્તુત પ્રશ્નો ઉત્તર વિચારવાની આડે આવે છે ખરા, છતા પ્રાચીન સમયમા પણ એક તત્વચિતક અને સ્વતંત્ર પરપરાના પુરસ્કર્તા તથાગત સંગતનું વનણુ ઉત્તર વાદોથી જુદું પાતું મળી આવે છે તથાગતે પોતાના દાર્શનિક અને યોગને લગતા સિદ્ધિતા વિષે પોતાના શિષ્યો સમક્ષ શ્રીમુખે એવું કહ્યાનું નોંધાયેનું મળે છે કે હું જે કહું છું તે નથી અપૌરુષેય, નથી ઈશ્વરપ્રણીત કે નથી સર્વજનપ્રણીત હું તો માન એક ધર્મજ છું જે ધર્મ તમને સમજાવું છું તે બાણુવા પૂરતી જ મારી મર્યાદા છે એ ધર્મનિષ્ઠ અનુભવથી વધારે બાણુવાનો કે કહેવાનો મારો દાવો નથી તેથી તમે મારા કથનને તકથી અને સ્વાનુભવથી તપાસો-ક્રમો,

મેં કહ્યું છે, માત્ર તેટલા ખાતર તેને ન માનો.^૧ બુદ્ધનું આ વલણ આપણને અત્રે સ્વનંત્ર રીતે વિચાર કરવાની દિશામાં પ્રોત્સાહક થઈ પડે તેવું છે. એ ખરું કે સંપ્રદાય સ્થપાતાં બુદ્ધના શિષ્યોએ પણ ક્રમે ક્રમે બુદ્ધને સર્વજ્ઞ બનાવી દીધારે અને તેમના વિચાર-આચાર જાણે સ્વતઃપૂર્ણ હોય એવી શ્રદ્ધા પરંપરામાં નિર્માણ કરી.

બુદ્ધ પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ છતાં તર્કપ્રધાન હતા; એટલે જે જે વસ્તુ બુદ્ધિ અને તર્કની કસોટીએ પાર ઊતરી ન શકે, એવી વસ્તુઓને તે બાબુએ મૂકતા. આ તેમનું વલણ આજે તો અનેકગણું વિકસ્યું છે. જ્યારથી વિજ્ઞાને એની કળાઓ અને પાંખો વિકસાવી અને પ્રસારી અને એ સાથે ઇતિહાસ અને તુલનાદષ્ટિ ખીલી ત્યારથી સંશોધનના અનેક નવા નવા પ્રકારો અને માર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પુરાતત્ત્વીય અવશેષો, માનવવંશવિદ્યા, માનવજાતિશાસ્ત્ર, માનવજનિ અને તેની સંસ્કૃતિનું શાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્ર જેવાં ક્ષેત્રો એટલાં બધાં ખેડવાં છે અને ખેડતાં જાય છે કે તે દ્વારા મળતી પ્રત્યક્ષ વિગતો ઉપરથી જે જે અનુમાનો તારવવા અને બાંધવામાં આવે છે, તેમાંનાં મોટાભાગનાં અનુમાનો વિદ્વાનોમાં સર્વસંમત જેવાં થઈ ગયાં છે. તેથી એવાં અનુમાનોની અવગણના કરી ઉપર મુગવેલ પ્રાચીન વાદોની કલ્પનાસૃષ્ટિ પર સર્વથા નિર્મર રહેવાનું આ યુગમાં દવે શક્ય જ નથી. આ દષ્ટિએ જ્યારે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને અનુસરતા ઇતિહાસનું અવલંબન લઈ વિચારીએ છીએ ત્યારે દશનોની અને ચોગની પરંપરાનાં સંભવિત ઉદ્ભવગ્રંથાનોની બાબતમાં કાંઈક અસ્પષ્ટ છતાં સાચો પ્રકાશ લાધે છે.

આ ભારતવર્ષી લાંબા સમયથી આર્યદેશ તથા દિગ્દેશ તરીકે વિખ્યાત છે, પણ એને 'આર્ય' અને 'દિગ્દેશ'નું માનાવું તેમજ વ્યાપક પદ મેળવવામાં અનેક સદસ વર્ષોની રાસાયણિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. આર્યવર્ગ—જેનો વેદ સાથે નિકટનો સંબંધ દનો

તે વર્ગ—મૂળે આ દેશનો જ દત્તો કે બદારથી આ દેશમાં આવીને
 વસ્યો એ પ્રશ્ન વિશે મતભેદ પ્રવર્તે છે, પણ બહુમત અને ઘણી
 નક્કર દલીલો બદારથી આવી વસ્યાની તરફેણ કરે છે; ૩ છતાં આ
 સ્થળે એ પ્રશ્નને બાજુએ મૂકીને જ વિચારવું હીક છે. વૈદિક આર્યો
 મૂળે અહીંના હોય કે બદારથી આવ્યા હોય, ગમે તે માનીએ, પણ
 એક વાત નિશ્ચિત છે કે મૂળે એ આર્યવર્ગ બહુ નાનો દત્તો અને
 પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશના અમુક ભાગમાં જ વસેલો. એ વર્ગ સિવાયની
 અનેક પ્રજાઓ આ દેશમાં હતી અને બદારથી આવી વસેલી, જે
 ઇતિહાસક્રમમાં આર્યવર્ગ પહેલાંની-પૂર્વવર્તી હતી. એવી પ્રજાઓના
 જુદા જુદા નામે ઉર્મ્મો વૈદિક યાદ્યમમાં મળે છે, ૪ અને તે પ્રજા-
 ઓને વૈદિક આર્યો આર્યોતર તરીકે જ લેખે છે. ૫ આવી પ્રાચીનતર
 અને પ્રાચીનતમ પ્રજાઓમાં નેમ્મીટા, ઓરિટ્ટિક, દ્રાવિડ અને મેગાલો
 એ મુખ્ય છે. ઓરિટ્ટિકો નિપાદ નામથી, દ્રાવિડો દાસ-દસ્યુ નામથી
 અને મેગાલો કિરાત નામથી વ્યવહાર થયા છે. ૬ આર્યવર્ગ નાનો
 દત્તો, જ્યારે આ પૂર્વવર્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં વધારે અને વિસાળ
 પ્રદેશ ઉપર પગથપેલી હતી. પૂર્વવર્તી પ્રજાઓનું અંદરોઅંદર
 રક્તમિશ્રણ અને સંસ્કૃતિક મિશ્રણ થતું હશે એમાં શંકા નથી, છતાં
 વૈદિક આર્યોના આગમન કે સ્થિર નિવાસ અને ફેલાવા સાથે એ
 મિશ્રણ વિશેષ વેગીલું બન્યું. ૭ આ મિશ્રણનાં અનેક પાસાં છે. ભાષા,
 રક્તસંબંધ. સંસ્કૃતિ અને ધર્મ—એ બધા ક્ષેત્રોમાં મિશ્રણને પરિણામે
 એક યેનમૂલ રસાયન સર્જાયું છે, જે આજની ભારતીય કે હિન્દી
 પ્રજામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વૈદિક આર્યોની કવિશાળા કે શિષ્ટ ભાષા
 સંસ્કૃત હતી. એનું ખીજું ૩૫ તત્કાલીન પ્રાકૃત. પણ આ ભાષાએ
 પૂર્વવર્તી પ્રજાઓની બધી જ ભાષાઓનું સ્થાન લીધું. એ સ્થાન
 લેવામાં તેણે પૂર્વવર્તી જુદી જુદી ભાષાઓના અનેક તત્ત્વો સ્વીકારી
 લીધાં અને પોતાના કલેવરને એટલું બધું શક્તિશાળી બનાવ્યું કે
 છેવટે ખીજી ભાષાઓ એ સંસ્કૃત કે તદ્ભવ કે તત્સમ પ્રાકૃતના

પ્રભાવમાં અને પ્રવાહમાં એકરસ થઈ ગઈ યા સમાઈ ગઈ. આર્થ-વર્ગે સાધેલી ભાષાઓના સંસ્કૃતીકરણની આ પ્રથમ સિદ્ધિ ૮

પણ ભાષાઓના પરસ્પર સંક્રમણની સાથે જ રક્તમિશ્રણ ચાલતું તે સાથે જ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન પણ પરસ્પરના મિશ્રણના ધોરણે ધગતું ગયું. ૯ જે આર્યેતર પ્રજાઓ જમાના જૂની હતી તે પોતાના અનેક સામાજિક રીતરિવાજો સાથે તેમજ સામ્કૃતિક અગો સાથે આર્યવર્ગના વર્તુલમાં દાખલ થતી ગઈ. પરિણામે 'આર્ય' શબ્દ, જે પ્રથમ એક નાના વર્ગ પૂરતો હતો તે, હવે એક વિશાળ સમાજને અપરિણીત બની ગયો અને તેમાં વર્ણ-ગંગ, જન્મ, કર્મ અને ગુણ આદિને આધારે ચાતુર્વર્ણ્ય ગોઠવાયું, જેનો પથરાટ દેશ-વ્યાપી બની ગયો આ થઈ આર્યીકરણની પ્રક્રિયા. એમાં 'આર્ય' પદ વર્ગવાચી મટી ઉદાત્ત ગુણકર્મમુચક બની ગયું. ૧૦

આર્યીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ત્યારથી જ ધર્મ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનની પરસ્પર સંક્રાન્તિ પણ શરૂ થઈ જ ગઈ હતી આર્યેતર પ્રજાઓનો ધાર્મિક અને તાર્કિક સંસ્કાર આર્યવર્ગના એ સંસ્કારથી બહુ જુદો હતો. આર્યો મુખ્યપણે પ્રકૃતિની વિવિધ શક્તિઓ કે એનાં વિરિધ પાસાંઓને આકાશીય યા સ્વર્ગીય દેવરૂપે અવતા યા એક ગૂઢ શક્તિના વિવિધ પ્રાકૃતિક આધિભાવરૂપે સ્તવના. એમનું સ્તવન ત્યારે યજ્ઞન યા યજ્ઞવિધિમાં પરિણમ્યું ત્યારે એ વિધિમાં અગ્નિકૃષ્ણ મુખ્ય હતો. અગ્નિમાં મંત્રપૂર્વક આહુતિઓ આપતી અને અધિ દાયક દેવાને પ્રસન્ન કરવા એ ધર્મ મુખ્યપણે આર્યવર્ગે વિકસાવ્યો; ૧૧ ત્યારે આર્યેતર પ્રજાઓમાંથી દ્રાવિડ જેવી પ્રજાઓનું ધાર્મિક વલણ સાવ જુદું હતું. તેઓ સ્વર્ગીય નદિ, પણ ભૂમિવાચી પ્રાણીઓ, પશુઓ, મનુષ્યો અને પશુ મનુષ્યની મિશ્રિત આકૃતિઓવાળા સત્ત્વોને અવતારરૂપે પૂજતા; અને એ પૂજા માટી, પથ્થર, લાકડું, ધાતુ આદિની પ્રતીમો તેમજ ચિત્ર અને ઇતર પ્રતિકૃતિઓ દ્વારા કરતા, જે મૂર્તિપૂજનનું ખાસ સ્વરૂપ છે. ૧૨ આર્યવર્તુળમાં આવી મૂર્તિપૂજા

નથી જણાતી આર્ચવર્તુળમા યજ્ઞનમા દમ્પની જોડાતા, પણ યજ્ઞનનો વિધિ વિગિટ પુરુષ-પુરોહિત સિવાય કોઈ કરાવી શકતું નહિ અમમતા, દાન દક્ષિણા દ્વારા એ યજ્ઞ કરાવનાર જીતને વર્ગ બને હોય, પણ મન્ત્રોચ્ચાર અને હંતર વિધિ તો રિચિટ પુરુષ-પુરોહિતનો જ અધિકાર હતો, જ્યારે આર્યેતર પ્રજાઓના ધર્મમા પ્રચલિત પૂજનઓમા સ્ત્રી પુરુષ નાનું મોટું કે ગમે તે ચડતા જીતગતા અધિકાર ધરાવનાર જમ્બિ સમાનપણે ભાગ લઈ શકતા આર્યના યજ્ઞમા હંતર દ્રવ્યો સાથે માસની આહુતિ અપાતી, ત્યારે આર્યેતર ધર્મોની પૂજનમા, આજે જેમ મૂર્તિ સામે નિવેદન ધરાય છે તેમ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ અને દીપક આદિનો ઉપયોગ થતો આર્ય યજ્ઞવિધિ અત્યન્ત જમ્બિ, તો આર્યેતર પૂજન સાર સરળ અને સાદી આમ આર્ય અને આર્યેતર પ્રજાઓના પ્રાચીન ધર્મોમા બહુ મોટું અન્તર હતું ૧૩

એ જ રીતે એમના તત્ત્વજ્ઞાનમા પણ ખાસ અન્તર જણાય છે આર્ચવર્તુળનું તત્ત્વજ્ઞાન ‘બ્રહ્મ’ શબ્દના વિરિધ અર્થોના વિાસ સાથે સકળાય છે, ત્યારે આર્યેતર પ્રજાઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ‘સમ’ પદના વિરિધ પાસાઓ સાથે જોડવાતું દેખાય છે ૧૪

અસાધારણ કવિત્વ િ પ્રતિભા ધરાવનાર અને નરનરા વિચાર આચારોને પચાવનાર બ્રાહ્મણ પુરોહિતર્ગે ‘બ્રહ્મ’ પદનો છેવટે એ અર્થ વિશ્વસાલ્યો અને કૃતિત ઝગો કે બ્રહ્મ એમને વિશ્વગત વિરિધ બેદસૃષ્ટિઓનું પ્રભવસ્થાન ૧૫ બીજી બાજુ ‘સમ’ના ઉપાસકો અને અસાધારણ સાધકો વ્યાવધારિક જીવનના મધ્ય જ પામ્યાઓમા મમત્વ યા સમભાવ ખીલવવાની સાધના કર્યે જ જતા હતા ૧૬ એને લીધે સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમા સમત્વનો અર્થ બહુ જ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા સુધી વિકસ્યો સમત્વની સાધના પણ બેદસૃષ્ટિની ભૂમિકા ઉપર જ ચાલતી, પણ એ અદ્વૈતમા ન પગિણુમતા આત્મૌપમ્યમા ૧૭ પગિણુમી આ સાધના એ જ યોગ પર પરાનો મૂળ પાયો

ભારતમાં દર્શન અને યોગ એ બન્નેનો સાચો છૂટો વિકાસ થયો દેખાતો નથી દાર્શનિક તત્ત્વચિન્તન હોય ત્યાં યોગના કોઈ ને કોઈ અંગોનો ઓછોવધનો સંબંધ ગ્રહેતો જ, અને યોગની સાધના હોય ત્યાં કોઈને કોઈ પ્રારના તત્ત્વચિન્તનનો આધાર ગ્રહેતો જ બ્રહ્મ તત્ત્વનું ચિન્તન અને સમત્વની સાધના એ બેના કાગડૂના ઓઝવધના સંબંધને પગિણામે ધીરે ધીરે એ બન્ને એવા એકગૂંચ થઈ ગયા કે બ્રહ્મવાદી પોતાને સમવાદી અને મમવાદી પોતાને બ્રહ્મવાદી હેવા લાગે. ૧૮ બ્રાહ્મણ એ સમન અને સમન એ બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાયો. ૧૯ દર્શન અને યોગ પંચમુખની આ લાગી વિકાસ પ્રક્રિયાને પગિણામે જે મૂળમૂળ સિદ્ધાન્તો સ્થિર થયા છે અને જે ભાગીધ કોઈ પગ પરમ્પરામાં એક યા બીજે રૂપે અગ્નિત્વ ધરાવે છે અને જેને નીચે ભાગ્યતની સંસ્કૃતિ ઇતર દેશોની સંસ્કૃતિથી ધક્કે ભુદી પડે છે તે સિદ્ધાન્તો સંક્ષેપમાં આ ગણા.

(૧) ન્વનત્ર આત્મતત્ત્વન અસ્તિત્વ.

(૨) પુનર્ગન્મ અને તેના કારણ તરીકે મર્મવાદનો સ્વીકાર.

(૩) મર્મને લીધે જીવન નિયંત્રણે ધરાવતી અને નિનત્રમાર્ગે વહેવાની માન્યતા છતાં તેમાં પૌરુષ યા બુદ્ધિપ્રવલ્ન દ્વારા ન્વનત્ર વિકાસની શક્યતા.

આ સિદ્ધાન્તો તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી છે યોગરૂપી સિદ્ધાન્તોમાં પહેલું ગ્યાન ‘હવે અને જીવતા હો ની આત્મોપમ્પ્રમૂન’ અદ્વિસાનું કે એ અદ્વિસાની દૃષ્ટિ અને પુષ્ટિની વૃત્તિમાંથી સયમ અને તપનો જે આત્મનિયંત્રી માર્ગ વિરુદ્ધ તત્ત્વાર બાંધ આવે છે પોતાની દૃષ્ટિ અને માન્યતા જેટલું જ બીજાની દૃષ્ટિ અને માન્યતાને માન આપવું એવી સમવૃત્તિમાંથી જ મેનો અને મન્ત યા સર્વસમન્વયવાદ એ યોગ વિકાસન સર્વોપરિ પગિણામ છે.

ઉપર મુલ્યવેન દાર્શનિક અને યોગ પરમ્પરાના મૂળ સિદ્ધાન્ત

સંપૂર્ણપણે ભારતમાં વસતા અમુક વર્ગે જ વિકસાવ્યા કે એમાં જરૂરથી ભારતમાં આવી વમેસ કોઈ વર્ગનો પણ યોગો કાળો છે, ઇત્યાદિ નહીં કરવું કદી શક્ય નથી; તેમ છતાં ઉપસૂચ્ય માદિતીને આધારે વિદ્વાનો એમ તો માનતા થયા જ છે કે આયો પદેસાંતી જે ઓસ્ટ્રિક અને દ્રાવિડ પ્રજાઓ દ્વારા તેમનો આ વિકાસમાં બહુ મોટો ફાળો છે. ૨૦ મોદન-તે-ડેરા અને દડપ્પા આદિનાં નમરો નારા પાખાં, તેથી કાંઈ તેની સંસ્કૃતિ કે ત્યાં વસતી પ્રજાઓ નારા પાખી નથી. લોચન આદિનાં હેલ્કાં ખોદકામોએ એ તો બનાવી જ આપ્યું છે કે એ પ્રજા અને એ સંસ્કૃતિ દેશના અનેક ભાગોમાં પ્રસારેલી. મોદન-તે-ડેરા આદિ ગયાનોમાં જે મીસ આદિ ઉપર આકૃતિઓ છે, તેમાંની યોગમુદ્રાવાળી નમ્ર આકૃતિ તરફ અને ખીજી નમ્રી આદિની આકૃતિઓ તરફ વિદ્વાનોનું ખાસ ધ્યાન જાય છે, અને વિદ્વાનોનો મોટો ભાગ એમ માનવા પ્રેરાય છે કે એ આકૃતિઓ મૂળમાં કોઈ દુર મદાદેવ કે એવા કોઈ યોગીની મુચ્છ છે. ૨૧ ખીજી બાજુ ભાગતના ગુદા ગુદા ભાગોમાં પ્રવર્તતી અનેકવિધ ધર્મભાવનામાં એ મદાદેવ કે શિવની કોઈ ને કોઈ રૂપે ઉપાસના પ્રાચીન કાળથી સંકળાયેલી છે. આ ઉપાસનારિત થયેલી દેખાય છે. દ્રવિડખાષી જે દ્રાવિડિયનો છે તેમનો મૂળ ધર્મ આવી કોઈ દુરપૂજન સાથે જ સંકળાયેલો દશે એમ માનવાનાં પણ કારણો છે. ૨૨ ભાગતના પૂર્વ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગમાં જે શ્રમણવર્ગનાં વિવિધ કાંટાઓ વિકસ્યા તેના મૂળમાં પણ એ દુરની યોગમાધનાના કોઈ ને કોઈ અંગનો સમાવેશ અને વિકાસ થયેલો લાગે છે. આ બધું જોતા સામાન્ય રીતે એટલું અત્યારે કદી શકાય કે યોગ પરમ્પરાના સમત્વમૂલક અને સમત્વપોષક અંગોનું ઉદ્ભવગ્રામ્ય સિન્ધુ-સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં કયાય ને કયાય હોવાનું કોઈએ, પણ ઉદ્ભવગ્રામ્યનને લગતી આ જાણી ચર્ચા આપણને બહુ દૂર લઈ જઈ નથી શકતી; છતાં એના પ્રસારનો પ્રશ્ન એવો અટપટો નથી.

પ્રસાર

દર્શન અને યોગની પરંપરા એમ તો ભારતના ખુણેખુણે પ્રસારેલી દેખાય છે પણ એના પ્રસારના ઇતિહાસયુગના કેન્દ્રો મુખ્ય બે કે ત્રણ છે પૂર્વભારતમાં મગધ ઉત્તર બિહાર અને કાશી કોસનું કેન્દ્ર પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમાં તક્ષશિલા શનાતુર અને કુરુ પાચાનનો મધ્યપ્રદેશ વૈદિક વાડમય મદાભારત રામાયણ દર્શનસૂત્રો તેના કેટલા ભાગો અને પ્રાચીન કેટલાક પુરાણો ઇત્યાદિ સરકૃતમય શ્વાભણુપ્રધાન સાહિત્યના ઉદ્ભવસ્થાનો મોટેભાગે પશ્ચિમોત્તર ભારતમાં કુરુ પાચાલમાં કાશી કોસન અને જિનારમાં આવેલા છે તો પ્રાકૃતભાષાનિમદ્ધ શ્રમણપ્રધાન આગમ પિઝકોના ઉદ્ભવસ્થાનો પણ ઉત્તર બિહાર મગધ કાશી કોસન અને મથુરા આદિની આસપાસ જ દેખાય છે સૌગંધ્ય ગુજરાત રાજગ્રામ આદિ પશ્ચિમના ભાગો તેમજ દક્ષિણ અને દૂર દક્ષિણના પ્રદેશમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી દેખાતું જ્યાં સરકૃતપ્રધાન કે પ્રાકૃતપ્રધાન ઇતિહાસયુગના સંસ્કૃતિયો પ્રાચીન ધર ગ્યાયાની નોંધ મળતી હોય આ ઉપરાંત એટલું નામ્ણ કાઠી સમાય કે મૂળ ઉદ્ભવસ્થાનો અવિદિત હોવા છતાં દર્શન ઓ યોગ પરંપરાને લગતા ઉપનિષદ સરકૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યની રચના મોટેભાગે પશ્ચિમોત્તર મધ્ય અને પૂર્વ દેશમાં થઈ છે ઓ ત્યારથી જ ભારતના બધા ભાગોમાં ક્રમે ક્રમે તેનો ફેલાવો થયો છે એટલું જ નહિ પણ ભારત બધારે તેનો પ્રભાવશાળી પ્રચાર પ્રાચીન સમય થારક જ થયો હોય છે

ગુજરાત સાથે સંબંધ

ગુજરાતનો અર્થ અત્રે વિસ્તૃત છે એમાં સૌરાષ્ટ્ર જાનન, ઉત્તર ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતો પણ સમાવેશ વિરામિત છે મૌર્યયુગથી તો ગુજરાત સાથે દર્શન પરંપરા અને યોગ પરંપરાના સંબંધના મુશ્કે આધારો વધારે ને વધારે મળે જ છે ૨૪ પણ આ સંબંધ એકલમ અમાનક મૌર્યયુગમાં જ થયો એમ માની ન શકાય

બુદ્ધ-મહાવીર પહેલાની શતાબ્દીઓમાં, પૌરાણિક વર્ણન કહે છે તેમ, યાદવો દ્વારકા અને ગિરિનગરમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતા આવતો એ ભાગવત પરમ્પરા સાથે સંકળિત છે યાદવપુત્રવ કૃષ્ણ એ તો ભાગવત પરમ્પરાના સર્વસમ્મત વૈષ્ણવ અવતાર મનાયા છે યાદવોના બીજા એક તપની નેમિનાથ એ જૈન પરમ્પરાના તીર્થંકર યા નિશિષ્ઠ અવતાર મનાય છે યાદવવંશના પ્રભાવ અને વિખ્તાર સાથે મુખ્યપણે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રસાર પશ્ચિમથી આગળ વધી બીજા દર્શિયુ આદિ પ્રદેશોમાં થયો લાગે છે શૈવ પરમ્પરાનું કાર્તિક ને કાર્તિક પ્રાચીન સ્વરૂપ ગુજરાતમાં પહેલેથી જ રહ્યું છે તે સિન્ધુપ્રદેશમાંથી ગુજરાત લાવ્યું આવ્યું હોય કે બીજે ગમે તે રસ્તે પણ એવું નક્કી લાગે છે કે ગુજરાતની ભૂમિમાં શૈવ પરમ્પરાના મૂળ નિશ્ચય પ્રાચીન છે ૨૫ પ્રભાસપાટણનું જ્યોતિર્ધામ અને બીજા એવા પૌરાણિક શૈવ ધાર્મિક તથા ગ્રામ, નગર તેમજ ચડતા-ગિતગતા દરજ્જાની લગભગ બધી જ જાતિઓમાં શિવના સાદા સ્વરૂપની પૂજા પ્રથમથી જ પ્રચલિત રહી છે શૈવ પરમ્પરાના મુખ્ય દેવ રુદ્ર યા મહેશ્વર ન્યાય-વૈશેષિક પરમ્પરામાં કર્તા હૃદયરુ રથાન કપાળ ગોલવાયુ તે તો અજ્ઞાત છે, પણ ન્યાયે કર્તા તરીકે હૃદયે એ પરમ્પરામાં ધ્યાન લીધું ત્યારે તે હૃદય વિષ્ણુ કે શ્રદ્ધા નહિ, પણ મહેશ્વર યા પશુપતિરૂપે વર્ણવાયેલ મળે છે ૨૬

વૈષ્ણવ પરમ્પરાનો ઉત્તરમાંની તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિશ્વસ જોતા એમ લાગે છે કે એ પરમ્પરાનું તત્ત્વજ્ઞાન સાખ્ય મિથ્યાગ્રસરણી ઉપર જ રચાયેલું છે ૨૭ મધ્વ સિનાય અત્યાર લગીની એવી કોઈ વૈષ્ણવ પરમ્પરા નથી દેખાતી કે જેના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ સિદ્ધાન્તો સાખ્ય પરમ્પરા સિનાયની બીજા કોઈ પરમ્પરામાંથી સીધાંરવામાં આવ્યા હોય શૈવ પરમ્પરાના ધણાખરા ક્રાંતાઓનો સમાવેશ ન્યાય-વૈશેષિક પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે રહેલો છે જૈન પરમ્પરાનું તત્ત્વજ્ઞાન આમ તો સાખ્ય અને ન્યાય-વૈશેષિક પરમ્પરાથી સવ સ્વતંત્ર છે, પણ

એના કેટલાક પાત્રા એના છે કે જેમા સાખ્ય અને ન્યાય-વૈજેષિક
 પર પરાની માન્યતાઓનો સમન્વય પણ છે ૨૮ આ બધું જોતા એમ
 લાગે છે કે શુદ્ધ-મદ્ધાવીર પહેલાના સમયમા વૈષ્ણવ, શૈવ અને જૈન
 પર પરાના જે અડપો હશે તેમા સખ્ય, ન્યાય-વૈજેષિક અને જૈન
 તત્ત્વજ્ઞાનની ઢાઈ ને ઢાઈ વિચારણાઓ સંજ્ઞાયેલી દોની જોઈએ
 વૈદિક પર પરાનો પ્રધાન સ્તંભ એ તો મિયાકાપ્રધાન પૂર્વમીમાસા
 શુદ્ધ-મદ્ધાવીર પહેલાના સમયમા શુદ્ધવાતમા એ મીમાસાએ સ્થાન
 મેળવ્યું હોય તેમ દેખાતું નથી મુખ્યપણે ઉપનિષદ ઉપર પ્રતિભિન્ન
 ઉત્તરમીમાસા એ તો ઉત્તરકાલીન છે, એને એ પૌરાણિક યુગમા
 શુદ્ધવાત માથે તેના સમ્બંધનો ખાસ પ્રશ્ન ઊભો જ નથી સાગ એ
 છે કે શુદ્ધવાત યુગમા શુદ્ધવાતના પ્રદેશોમા જે જે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ
 હતી તે લગભગ મધી જ વૈદિકેતર હતી ૨૯

યોગ પર પરાના સાધના અગો અને- છે, પણ તેમા અદિસા,
 તથા, ધ્યાન જેવા અગો પ્રધાન સ્થાને છે ભક્તિપ્રધાન વૈષ્ણવ
 ભાગવત કે તપપ્રધાન શૈવ ભાગવત કે અદિસા સયમપ્રધાન નિર્મન્ય,
 એ બધી પર પરાઓ યોગના જુદા જુદા અગો ઉપર ઓઠો
 વધનો ભાર આપીને જ વિસ્તારી રહી છે તેથી એ પર પરાઓ
 સાથે જ યોગ પર પરા મહત્તિન હતી એમા સંગ નથી આ રીતે
 શુદ્ધ-મદ્ધાવીર પહેલાના યુગનું શુદ્ધવાતને લગતું આણું ચિત્ર એવું
 હાથમે કે જેમા તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ લગભગ બધી જ પ્રસિદ્ધ વૈદિકેતર
 પર પરાઓ નહીં હોય અને યોગ તો એ બધી જ પર પરાઓમા કોઈ
 ને કોઈ રૂપે જોડાપેના દોષ જ

પણ લગભગ શુદ્ધ-મદ્ધાવીરના સમયથી કે તેમના પડી યોગ જ
 વર્ષ શુદ્ધવાતનું ચિત્ર સ્વારે મુકેષ રીતે ઊભું છે ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય
 ગિરિનગરમા સુશન તથાવ બધા-નુ કે જ ચન્દ્રગુપ્તની રાજધાની તો
 પાળીપુત્ર અને આજના દૂર ગિરિનગર સાથે એનો સબંધ આ
 જગા નવાઈ ઉપાળે એવું લાગે કે કદાચ એ સબંધ માન રાજાની

હશે, પણ એના પૂર્વગતી નહોતી અને ઉત્તાધિગરી અરોહ આદિના જીવનનો વિચાર કરીએ છીએ અને રાજકીય સંબંધ સાથે ધાર્મિકતાનું પ્રથમથી જ સ્પર્શ આવતું અનિવાર્ય જોડાણ વિચારીએ છીએ, ત્યારે એછામાં એછું એમ માનવાને વાધો નથી કે ગુજરાત સાથેના ચન્દ્રગુપ્તના સંબંધમાં ધર્મપરંપરાનો પણ કાંઈ ને કાંઈ ખાસ હોવો જોઈએ પણ એ ગમે તેમ હોય, છતાં એના પૌત્ર અગ્રોક મૌર્યના ધર્મશાસનો એ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે અરોહની સત્તા ગુજરાત ઉપર હતી, એ પણ તે માત્ર રાજકીય ન હતી, એમાં ધાર્મિકતા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અરોહ તથાગત બુદ્ધનો પાકો અનુયાયી હતો, પણ તે કદર સાપ્રદાયિક ન હતો તેની ઉદારતા નિશ્ચિના ઇતિહાસમાં અન્યેય હતી, એમ તેના ધર્મશાસનો ઉદ્ઘોષે છે એ અરોહના ધર્મશાસનો ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે તે કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પથો પ્રવર્તમાન હતા. એમાં જૈન અને બૌદ્ધના અસ્તિત્વ વિશે તો પ્રશ્ન જ નથી, પણ ઉપર સૂચિત વૈષ્ણવ અને શૈવ આદિ ઇતર પૌરાણિક ધર્મો પણ પ્રવર્તમાન હોવા જોઈએ પ્રાકૃત ભાષા દ્વારા એણે પોતાના રાજ્યના ખીજા અનેક ભાગોની પ્રગતિ જે ધર્મ પાળના સૂચ્યું છે તે મુખ્યપણે માનવધર્મ છે, એ કાંઈ ખાસ પદ્યધર્મ નથી, અને માનવધર્મના ખરા પાયા એ યોગના અગ્રે ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશમાં વધારે ભાર આપ્યો હોય તો તે યોગના અગ્રે ઉપર એ એટલે ગુજરાતમાં યોગ પરંપરાનું વ્યાવહારિક ચિત્ર અરોહની ધર્મલિપિઓમાં દેખાય છે આ સાથે જ્યારે જૈન આદિ ઇતર પરંપરાઓનો વિચાર કરીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે અરોહના સમયના ગુજરાતમાં ઇતર પરંપરાઓ પણ માનવધર્મ ઉપર વધારે ભાર આપતી હશે, પણ અરોહ પછી જ્યારે શક યુગ આવે છે અને એમાં રુદ્રદામાનું શાસન શરૂ થાય છે, ત્યારે એ તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગ પરંપરાનું ચિત્ર વધારે ઉદ્ભવ ધારણ કરે છે

ઈસ્વી સનના ખીજા સૈકાનો રુદ્રદામાનો એ સુશ્લિષ્ટ સરકૃત

ભાષાળક લેખ માનવધર્મના વિશેષ પગિપાલનની વાત તો કહેજી છે, પણ સાથે સાથે તે દુદ્ધદામાને ન્યાય-વૈરોધિક, વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા તરીકે પણ નિર્દેશો જે ૩૭ એક તો થક છતાં નામ આર્યભાષા સરકૃતમય અને તેમાય સિત્તે રુદ્ર તરીકે નિર્દેશ વધા રામા એના વિશેષજોમાથી કિનિન થતું એનું દાર્શનિક જ્ઞાન—એ બધું સૂચવે છે કે અગોકે બુદ્ધ ભગવાનની સદ્ગત્રાકૃત ભાષા દ્વારા જે ઘોષણા કરી તે ઘોષણાને અમનમા મૂકવાનું કામ શક્યેનાપતિ અને સહચરિત રીતે રુદ્રમક્ત રુદ્રદામાએ કયું અને તેને સરકૃત ભાષા દ્વારા અચ્ચ પદ પણ આપ્યું

ગિરિનગર પછી તરત જ સૌરાષ્ટ્રમા વવભીષતન આપણું ધ્યાન ખેંચે છે વનભીનો આર્થિક, રાજકીય, સારકૃતિક અને ધાર્મિક આ ચતુર્વિધ અબ્યુદય ઉત્તરોત્તર વર્દમાન દશામા મૈત્રક રાજ્યઓના અમલ દરમિયાન એમના તાત્રપત્રો આદિ દ્વારા જોવા મળે છે ૩૮ મૈત્રકોનો અમલ ઈ સ ૪૭૦થી શરૂ થાય છે, પણ વનભીના ઉત્કર્ષના પાયા તો બહુ પહેલેથી જ નખાયા દેખાય છે તેથી જ એક યા બીજે કારણે ગિરિનગરનું નર્ચસ્વ ધનતા વવભી એનું રચાન લે છે અને તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન બૌદ્ધ અને વૈદિક પરપરાના વિદ્વાનો અને ભિક્ષુકો વનભીમા અનેકરિધ સારકૃતિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પોષવા આશ્રય મેળવે છે ૩૯ વવભીમા વૈદિક વિદ્વાનો દાન લેતા નજરે પડે છે, ૪૦ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મસ્થાનો અને વિઘારથાનો જાહોજનાની જોગવે છે અને રાજ્યઓ તેમજ ધનાઢ્યો તેનો બહુ સહકાર-પુરસ્કાર કરે છે ૪૧ ન્યા આયુ વાતાવરણ ન હોય ત્યાં સહેજે મોતી સપ્થામા વિરિધ પરપરાઓના વિદ્વાનો અને સધો ન આવવા લગત્યાય અને ન સ્થિર વાસ કરતા પણ લગત્યાય વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરપરાની વિદ્યા ત્રિવેણી વતભીમા વહેતી તેને પરિણામે ધત્તર સાહિત્ય ઉપરાત દર્શન અને યોગ પરપરાને લગતું પણ સાહિત્ય વતભીમા રીક રીક રચાયું અને ખેડાયું ત્યાં રચાયેના અને ખેડાયેલા

દાર્શનિક અને યોગ પરપરાને લગતા અન્યોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે તેની વિશ્વસ્ત નોંધો અત્યારે લખ્ય નથી, તોપણ જે કાંઈ વિશ્વાસપાત્ર ઉત્તરો છે તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે વૈદિક પરપરાના વિદ્વાનોએ વલ્લભીક્ષેત્રમાં દર્શન અને યોગની પરપરાને સ્પર્શે એટલું કાંઈ લખ્યું હશે તોય તે અત્યારે તો અજ્ઞાત છે જોઈ પરપરાના વિશિષ્ટ ભિન્નુકોએ ત્યાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રચનાઓ કરી હશે, કેમ કે, ક્યુએન ત્સંગના કથન પ્રમાણે, ત્યાં જોઈ ભિન્નુકોનો બહુ મોટો સમુદાય રહેતો અને મોટા વિદ્યારો પણ હતા આજે તો એ જોઈ વિદ્વાનોમાંથી જે નામ નિર્વિવાદ જાણીતા છે જેમણે વલ્લભીક્ષેત્રમાં દાર્શનિક રચના કરી હોય એમ લાગે છે એ જે એટલે ગુણ્યમતિ અને ધિગમતિ ક્યુએનત્સંગ એ જે વિદ્વાનોનો નિર્દેશ કરે છે ૪૨ ગુણ્યમતિ અને રિયરમતિએ જે નાનામોટા અન્યો રચેના સહાય છે તે દાર્શનિક—ખામ દરી જોઈ દર્શનને જ લગતા—હશે એમ લાગે છે જે સુપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિન વિદ્વાન શાન્તિદેવ, ધારનામાં આવે છે તેમ, સૌરાષ્ટ્રના હોય તો સહનત તેમની વિદ્યાપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર પણ સમયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા, વલ્લભીક્ષેત્ર હશે વનબી હોય કે બીજું કોઈ સ્થાન હોય, પણ શાન્તિદેવે ગુજરાતમાં પોતાની કૃતિઓ રચી હોય તો એમ કહી શકાય કે એમની જાણીતી ત્રણે કૃતિઓ, ૪૩ જે જોઈ દર્શન પરપરાને લગતી છે, તે મૈત્રકાનીન વિશિષ્ટ સમ્પત્તિ છે.

અગ્રોકના શાસ્ત્ર સમયથી માડી વનબીના લગ સુધીના લગભગ દસમી વર્ષમાં જ્ઞાન કે અજ્ઞાત એવી દર્શન અને યોગને લગતી કૃતિઓનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણું મુખ્ય ધ્યાન જૈન કૃતિઓ જ રોકે છે મગધમાં રચાયેલા અને સચવાયેલા તેમજ મથુરામાં સુસંકલિત થયેલા જૈન આગમ સાહિત્યની જે વાચનાઓ વનબીક્ષેત્રમાં જ થઈ છે ૪૪ જે આગમ સાહિત્ય આજે ઉપનબ્ધ છે તે સંપૂર્ણ સાહિત્ય છે તો પ્રાકૃતમાં પણ એમાં મુખ્યપણે નિત્ય તો દર્શન અને યોગ-ચારિત્રનો જ છે જોકે આ અન્યો વલ્લભીક્ષેત્રમાં

સંગોધિત અને મુન્યવગ્ધિત થયા હોવાથી તેની મૌલિક રચના વલ્લભી ક્ષેત્ર યા ગુજરાતને ક્ષણે નથી જતી, છતાં વલ્લભીક્ષેત્રમા વિચરનાર અને વસનાર અનેક પુરુષો જૈન વિદ્વાનોએ રમેરી દાર્શનિક અને યોગવિષયક કૃતિઓ પ્રાકૃત અને સરકૃતમાં અઘાપિ હિપ્તબ્ધ છે. શ્રી જિનબદ્ધભણિ દામાશ્રમણુ પ્રાકૃત ત્રિગોપાવસ્યકભાષ્ય અને તેની રવોપસ સરકૃત વૃત્તિ એ એક જ આડર-અન્ય એવો છે કે જેમા જૈન દર્શનને કેન્દ્રમા રાખી ભારતીય દર્શનોની રપટ ચર્ચા થયેલી છે અને જેમા ધ્યાન, યોગ કે આરિત્રને લગતી પણ વિચિત્ર ચર્ચા છે. ૪૫ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા નયચક્ર અને તેની શ્રી સિદ્ધચર્ણાદિક દામાશ્રમણની વિગ્ત વ્યાખ્યા એ પણ એવો જ દાર્શનિક આડર-અન્ય છે એમા જૈન દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત નથ અને અનેકાન્તરાદની આસપાસ લગભગ ભારતીય બધા જ દર્શનોના મુખ્ય મુખ્ય મન્ત-યોની તાર્કિક દષ્ટિએ કૃત દૂધગૂં કરવામા આવી છે આ બે ગ્રન્થોનો ઉ-લેખ તો એટલા માટે કરવામા આવ્યો છે કે સૌરાષ્ટ્રે દર્શન અને યોગ પર પરામા જે સિદ્ધિ સાધેવ તેનો કાઈકે ભાસ આવી શકે. ૪૭

વલ્લભીક્ષેત્ર પછી વડનગર અને ભિન્નમાળ એ બે ગુજરાતના નગરો આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે એમાં શકા નથી કે વડનગરે આઠમી સદી પહેલાં પણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સાહિત્યસિદ્ધિ મેળવી હશે, કેમ કે તે એક વિદ્યાવ્યાસગી અને શુદ્ધિશીલ નાગર^{૪૮} જ્ઞાતિનુ, ગિરિનગરની પેઠે, કેન્દ્ર રહ્યું છે જૈન પરંપરાનો પણ એ નગર સાથે વિશિષ્ટ સબ્ધ પહેનેથી જ રહેતો આવેનો, ^{૪૯} છતાં આઠમા સૈકા મુખીમા તે નગરમા દર્શન અને યોગ પર પરાને લગતી કોઈ નાની મોટી જૈન કે જૈનેતર કૃતિ રચાઈ હોય તો તે અજ્ઞાત છે તેથી હવે ભિન્નમાળ ક્ષેત્ર તરફ વળીએ.

ભિન્નમાળ એ તત્કાલીન ગુજરાતની એક રાજધાની એ શહેરનો ઇતિહાસ તો વિશેષ પ્રાચીન છે, ^{૫૦} પણ તેનુ ગૌરવ વધતા વધતા એનુ બધુ વધુ કે છુએનત્સંગ વલ્લભીની પેઠે ભિન્નમાળનુ વિસ્તારથી

વર્ણન કરે છે. ૫૧ ત્યાં વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણે પરંપરાની અનેકવિધ શાખાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, અને દરેક શાખાના વિદ્વાનો ત્યાં આવી વસતા અને વિદ્યાપ્રવૃત્તિને પોષતા. જ્યોતિષ, કાવ્ય, કથા આદિ વિષયક અનેક ગ્રંથરત્નો ભિન્નભાષા ક્ષેત્રમાં રચાયેલાં ઉપલબ્ધ છે. એ ક્ષેત્રમાં જાગ્રદીપુરનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. એ ક્ષેત્રમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી સંખ્યાગ્રંથ કૃતિઓ મળે છે. ૫૨ તેમાં જે દર્શન અને યોગ પરંપરાની સાથે જ સંબંધ ધરાવતી હોય એવી કૃતિઓ પણ છે; અને આ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ મુખ્યપણે આ. હરિભદ્રની છે. હરિભદ્ર સિવાય ઇતર બૌદ્ધ, વૈદિક કે જૈન વિદ્વાનોએ એ વિષય પરત્વે કાંઈ ને કાંઈ રચના કરી હશે એવી ધારણા રાખવી તે સાવ વધારે પડતી નથી, પણ આઠમા સૈકા સુધીમાં એ ક્ષેત્રમાં રચાયેલી અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન રોકે એવી દર્શન અને યોગ પરંપરાને લગતી કૃતિઓ તો આ. હરિભદ્રની જ છે. તેથી હવે આપણે એ વિચારીએ કે દર્શન અને યોગ પરંપરાના વિચાર-વિકાસમાં આ. હરિભદ્રનું સ્થાન શું છે અને તે કેવું છે ?

આચાર્ય હરિભદ્રનું સ્થાન

આચાર્ય હરિભદ્રના સમય સુધીમાં દેશનો એવો કોઈ ભાગ નજરે નથી પડતો કે જ્યાં દાર્શનિક અને યોગના વિચારોના નાનામોટા અખ્યાસાઓ ન ચાલતા હોય. હરિભદ્રના પૂર્વગતી અને સમકાલીન એવા અનેક જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો થયેલા છે કે જેમની વિચારસૂક્ષ્મતા, વક્તવ્યની સ્પષ્ટતા અને બહુશ્રુત તાર્કિકતા એ હરિભદ્ર કરતાં પણ ચડી જાય. એવા જ વિશિષ્ટ વિદ્વાનોની સમર્થ કૃતિઓના અધ્યયન અને પરિશીલનને આધારે જ હરિભદ્રનું માનસિક-આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વ ધડાયેલું છે. તેમ છતાં જ્યારે દર્શન અને યોગ પરંપરાના વિકાસમાં હરિભદ્રે શો કાળો આપ્યો કે એમાં બીજા કોઈએ નહિ દાખલેલ એવી શી નવીનતા અપી એ કહેવું હોય ત્યારે તો હરિભદ્રના પૂર્વ-કાલીન અને ઉત્તરકાલીન આચાર્યોની દૃષ્ટિ સાથે હરિભદ્રની દૃષ્ટિની

તુલના કરીએ તો જ કાઈકે યથાર્થ નિધાન કરી શકાય આ દૃષ્ટિથી જ્યારે એની તુલના કરુ છું ત્યારે મને અસંતોષપણે લાગે છે કે હરિભદ્રે જે ઉદાત્ત દૃષ્ટિ, અસામ્રદાયિક વૃત્તિ અને નિર્ભય નમ્રતા પોતાની અર્ચાઓમા ઘખની છે તેની તેમના પૂર્વવર્તી કે ઉત્તરવર્તી કાઈ જૈન-જૈનેતર વિદ્વાને બતાવેલી ભાગ્યે જ દેખાય છે

હરિભદ્રે દર્શન અને યોગ પર પરામાં જે ફાળો આપ્યો છે કે એમા જે નવતા આણુવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેની ભૂમિકા ઉપર સૂચવેલ એમની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિમા રહેલી છે આ દૃષ્ટિ અને આ વૃત્તિ સંક્ષેપ મા નિમ્નલિખિત પાંચ ગુણો દ્વારા પ્રગટ થાય છે —

૧. સમત્વ—આધ્યાત્મિકતાતુ પરમ લક્ષ્ય સમભાવ યા નિષ્પક્ષતા છે હરિભદ્રે પોતાના દર્શન અને યોગને લગતા અથોમા એ કેટલી સદ સુધી સાધ્યુ છે તે આપણે આગળ જોઈશું

૨. તુલના—હરિભદ્રે પરાપૂર્યથી ચાલી આવતી ખડનમડનની પરિપાત્રીમા જે તુલનાદૃષ્ટિનો ઉમેરો કર્યો તે એમના પૂર્વવર્તી સમ કાલીન કે ઉત્તરવર્તી અથોમા હરિભદ્રની મ્હા સુધી કાઈએ કરેલ દેખાતી નથી સત્ય મા મનેકચની વધારેમા વધારે નહક પહોળી શકાય એ હેતુથી એમણે પરવાદીના મન્ત યોના હૃદયમાં વધારે ને વધારે ઊડા ઊતરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને પોતાના મન્તવ્ય સાથે તે પરવાદી મન્તવ્ય પરિભાષાભેદ કે નિરૂપણભેદ હોવા છતા કઈ રીતે સામ્ય ધરાવે છે તે એમણે સ્વ પરમતની તુલના દ્વારા અનેક સ્થળે દર્શાવ્યુ છે રબે પરમતની સમાયોચનતા પ્રતા તેને અન્યાય ચર્છ જાય એવી પાપખીડુ વૃત્તિ એમણે એ તુલનામા દાખવી છે જેવી ખીજ કાઈ વિદ્વાને ભાગ્ય જ દાખવેલી દેખાય છે

૩. બહુમાનવૃત્તિ—અતીન્દ્રિય અને શાસ્ત્રીય પરપરાગત તત્ત્વોની સમાયોચનતા કરવામા અનેક ભયસ્થાનો રહેતા છે એ ભય સ્થાનોને ઓળંગી કાઈ સમાયોચનતા પ્રે ત્યારેય દરેક બાબતમા

પરપર પરાના મન્ત યો સાથે સર્વથા એકમત થઈ જવાનું કામ બહુ અઘરું છે એવી સ્થિતિ દેખાય ત્યારેય હરિભદ્ર, પગવાદી મન્ત યોથી જુદા પડવા છતાં તેમના પ્રત્યે જે વિરલ બહુમાન અને આદર દર્શાવે છે તે તેમણે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં આપેલી એક વિરલ બેટ ગણાવી જોઈએ. સત્ય સમર્થન અને આધ્યાત્મિકતાનો દાવો કરનાર કોઈ પણ જૈન-જૈનેતર વિદ્વાને પોતાનાથી વિરુદ્ધ સમ્રદાયના પ્રતર્કક કે વિદ્વાન પ્રત્યે હરિભદ્રે દર્શાવેલ છે તેનું બહુમાન દર્શાવ્યું હોય તો તે મારી જાણમાં નથી.

૪. સ્વપરંપરાને પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી ભેટ— સામાન્ય રીતે દાર્શનિક વિદ્વાનો પોતાનું બધું વિચાર કે પાત્રિત્યમજ પરપર પરાની સમાલોચનામાં વાપરે છે અને પોતાની પર પરાને ઝહેના જેવા સત્યો સ્ફુરે તોય તે પર પરાની ખફગી વહોરવાનું જોખમ નથી ખેડતા, અને તે જાળતમાં ચાલતું ચાલવા દેવાની વૃત્તિ સેની પોતાની પર પરાને ઊંચે આણવાનો કે એની ખરી ખામી જતાવવાનો કોઈ ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે હરિભદ્ર આ જાળતમાં સાવ અનોખા છે એમણે પરવાદીઓ કે પરપર પરાઓ સાથેના વ્યવહારમાં જે તટસ્થવૃત્તિ અને નિર્ભયતા દર્શાવી છે તેવી જ સ્વપર પરા પ્રત્યે કેટલાક મુદ્દા રજૂ કરનામાં પણ દર્શાવી છે, જે આપણે આગળ જોઈશું.

૫. અતર સાધવાનો કીચિયો—સામાન્ય રીતે મોટા મોટા અને અસાધારણ વિદ્વાનો જ્યારે ચર્ચામાં ઊતરે છે કે કાઈ લખે છે ત્યારે એમાં વિનિગીધા અને સ્વપર પરાને એક સ્થાપવાની ભાવના મુખ્યપણે રહેતી હોવાથી સમ્રદાય સમ્રદાય વચ્ચે અને એક જ સમ્રદાયના વિવિધ ક્ષાટાઓ વચ્ચે બહુ મોટું માનસિક અન્તર જન્મી થાય છે એવા અન્તરને લીધે સામા પક્ષમાં રહેતી અને ગ્રહણ કરવા જેવી ઉદાત્ત વસ્તુઓ પણ કોઈ ભાગ્યે જ ગ્રહણ કરે છે એને લીધે પરિભાષાઓની શુષ્ક વ્યાખ્યા અને શાબ્દિક સાહમારીના આવરણમાં સત્ય ગૂંજાઈ

જાય છે. આ સ્થિતિ હરિભદ્રના સૂક્ષ્મ અંતર્યમુખે નિહાળી. તેથી એમણે વિરલ ગણાય એવા પોતાના દર્શન અને યોગ પરંપરાના અન્યોમાં એવી શૈલી સ્વીકારી છે કે જેન પરંપરાના મૌલિક ગણાય એવા સિદ્ધાન્તો જેનેતર પરંપરાઓ તેમની પરિભાષામાં સરલતાથી સમજી શકે અને જેનેતર બૌદ્ધ કે વૈદિક પરંપરાનાં અનેક મંતવ્યો કે સિદ્ધાન્તો જેન પરંપરા પણ સમજી શકે. વિરોધી ગણાતા અને વિરોધ પોષતા આવેલા લિપ્ત લિપ્ત સંપ્રદાયો વચ્ચે જની શકે તેટલું અંતર ઓછું કરવાનો યોગીગમ્ય માર્ગ હરિભદ્રે વિકસાવ્યો છે, અને ચૌ એકબીજામાંથી વિચાર-આચાર મોકળે મને ગ્રહણ કરી શકે એનું દ્વાર ખુલ્લું થયું છે, જે સાચે જ વિરલ છે.

આ રીતે આચાર્ય હરિભદ્રે દાર્શનિક અને યોગ પરંપરામાં જે વિચાર અને વર્તનની નવી દિશા ઉઘાડી છે તે ખાસ કરીને આજના યુગના અસંપ્રદાયિક અને તુલનાત્મક-ઐતિહાસિક અધ્યયનમાં ભારે ઉપકારક થઈ પડે તેવી છે.

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

દાર્શનિક પરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા

ત્રીજા વ્યાખ્યાનનો વિષય છે : દાર્શનિક પરંપરામાં હરિભદ્રે દાખલ કરેલ નવીન દષ્ટિ. બીજા વ્યાખ્યાનને અંતે પાંચ ગુણો-વિશિષ્ટતાઓનું સૂચન કર્યું છે, તેમાંથી પ્રથમના ત્રણ ગુણો એમના બે દાર્શનિક અથોમાં બહુ જ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થયેલા છે. એ બે અથો પૈકી પ્રથમ ષડ્દર્શનમુખ્ય અને બીજો શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચ.

દર્શનનો ખરો ભાવ વસ્તુભાવના યથાર્થ સ્વરૂપનું અવગાહન યા તે માટે પ્રયત્ન કરવો તે છે. સત્યનું સ્વરૂપ નિઃસીમ અને અનંતવિધ છે. એક જ વ્યક્તિને પણ તે ધણીવાર કાળક્રમે વિવિધ રૂપે ભામે છે; અનેક વ્યક્તિઓમાં પણ સત્ય દેશ અને કાળભેદે ભુદી ભુદી રીતે આવિભાવ પામે છે. તેથી કોઈ એક વ્યક્તિનું સત્યદર્શન પરિપૂર્ણ અને છેવટનું તેમજ અન્ય વ્યક્તિને દેખાયેલ સત્યાંશથી સાવ નિરપેક્ષ હોઈ શકે નહિ. આથી કરીને સત્યની પૂર્ણ કળાની નજીક પહોંચવાનો રાજમાર્ગ તો એ છે કે દરેક સત્યગિજ્ઞાસુ ધનર વ્યક્તિના દર્શનને આદર અને સહાનુભૂતિથી સમજવા પ્રયત્ન કરે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવી જોઈએ, પણ માનવચિત્તમાં સત્યની ગિજ્ઞાસા સાથે જ કેટલાક મજા પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે. એ મજાની તીવ્રતા કે મદતાને દીધે ગિજ્ઞાસુ વધારે મધ્યસ્થતા પ્રેમથી શકતા નથી અને પરમત યા પરદર્શન સાથે અચકામણીમાં આવે છે. આ રીતે એક બાણુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ. અતન્નિરોધ કે અવવિસંવાદ ટાળવા મથે છે, ત્યારે અનેક સાધારણ વ્યક્તિઓ મતભેદને કલેશભૂમિમાં ફેરવી નાખે છે. આવું સંવાદ-વિસંવાદનું ચક્ર બધા ધર્મ-પથોમાં કોઈ ને કોઈ રૂપે પ્રવર્તતું આવ્યું છે.

તેથી જ પ્રિયદર્શી અશોકે પોતાનાં ધર્મશાસનોમા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરપરામા સમાવેશ પામતા બધા જ નાનામોટા પથોને ઉદ્દેશી કહ્યું છે કે બધા ધાર્મિકોએ અંદરોઅંદર સવાદપૂર્વક વર્તવું જે પગપાખંડ મા પરધર્મ-પરદર્શનની નિંદા કરે છે તે ખરી રીતે સ્વપાખંડ-સ્વધર્મની નિંદા કરે છે. અશોકે જેમ તમામ બ્રાહ્મણ શ્રમણ વર્ગોને ઉદ્દેશી શિક્ષા આપી તેમ તેણે માત્ર બૌદ્ધનિકાયને ઉદ્દેશીને પણ શિખામણ આપી છે. અશોક ન્યારે જુદા ધર્મ-સંઘનું ત્રિશુલ સ્વીકારી બૌદ્ધ ઉપાસક થયો ત્યારે તેણે બૌદ્ધ ધર્મમા પડેલા ક્ષાત્રો અને જુદી જુદી નિકાયો વચ્ચે સત્યતા દાવા ખાતર જ આપતું ભાગ્ય જોઈ તેને સમાવવા બૌદ્ધ ભદ્રોને પણ નમ્ર વિનંતિ કરી રે.

અશોકના ધર્મશાસનો સૂચવે છે કે તેના સમયમા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ વર્ગો વચ્ચે દર્શન અને ધર્મ પરત્વે કેવી અનિષ્ટ રિયતિ પ્રવર્તતી હતી.

દર્શન મા તત્ત્વજ્ઞાન એ ધર્મસંપ્રદાયને આધારે જ ટકે અને ખીયે છે. ધર્મસંપ્રદાયો પણ તત્ત્વજ્ઞાનની જૂમિકા વિના કદી સ્થિર થઈ શકતા જ નથી. બન્નેતુ જોડાણ જેમ આવશ્યક છે તેમ હિતાવક પણ છે, પરંતુ ન્યારે કોઈ એક દર્શન અમુક ધર્મસંપ્રદાય સાથે સંકળાય છે ત્યારે તેની સાથે ખીજી અનેક વસ્તુઓ અસ્તિત્વમા આવે છે. દર્શન અને આચારને લગતા થયો, તે તે ઋચના અણેતાઓ અને વ્યાખ્યાતાઓ, આ બધાને પોષનાર અને આદર આપનાર એવો અનુયાયીવર્ગ—આ રીતે દર્શન અને ધર્મ બન્ને જૂના—એક વિશિષ્ટ જીવંતો સંપ્રદાય બને છે. સંપ્રદાયના પુરસ્કર્તાઓ ધમ્મકે ન ધમ્મકે, પણ તેમા એક એવું વાતાવરણ સર્જાય છે કે સંપ્રદાયોમા માત્ર શ્રેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતાની જ વૃત્તિ નથી હિંદુ પામતી, પણ તેઓ ક્રમે ક્રમે ખીજને હેલ અને અસ્પૃશ્ય સુધી માનતા થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ

અનેક પ્રસંગો એવા આવેલા ઇતિહાસે નોધ્યા છે કે જેમાં સપ્રદાય-ભેદે જ મારામારી અને કાપાકાપી સર્જાવી હોય

સત્યદર્શન અને સત્યલક્ષી આચારને નામે જ વૃમ્બલ ધુલ કે વૃમ્બવ વાદવિવાદ થાય ત્યારે અશોક જેવાનું ચિત્ત દ્રવી ઊઠે ને તે ધ્રુવ શિવાપદોમાં પ્રગટ થાય એ સાહજિક છે અશોક અને તેના જેવા બીજા કેટલાયની સાવધાની છતાં ઉત્તરકાળમાં એ શુદ્ધ વાદ અને નિવાદનું ચક્ર અટકકડું નહિ આના પુરાવાઓ દર્શન અને ધર્મને યગતા દરેક પરપરાના મથોમાં ઓછાવધતા મળે જ છે.^૩

અક્ષપાદ અને બાદરાયણ જેવાના મૂળમથોમાં પરમતની સમીક્ષા છે, પણ તે મૂળમાં કોઈ કટુક શબ્દ નથી, પણ આ જ મથોના વ્યાખ્યાતાઓ આગળ જતા ખડનમડનના રસમાં એવા તણાયા કે તેઓ પ્રતિવાદીને ‘પુરુષાપસદ’, ‘પ્રાકૃત’ અને ‘ન્યેચ્છ’ કે ‘ખાલ્લ’ જેવા વિશેષગ્રોથી નવાળવામાં ગૌરવ માનવા વાળા પ્રતિવાદીઓને તિરસ્કારનાર આવી વૃત્તિની અસરથી મૌદ્દો કે જૈનો પણ અનિષ્ઠ રહી ન શક્યાં આવું બ્રાહ્મણ-શ્રમણ પરપરાનું ધાર્મિક વાતાવરણ યોગમ વ્યાપેલું હતું એમાં જ હરિભદ્રનો જન્મ અને ઉછેર તેમણે ન્યારે શ્રમણદીક્ષા સીકારી ત્યારે એ પરપરામાં પણ તેમને એના જ વાતાવરણે ઘેરાં તેથી જ આપણે તેમના કેટલાક પ્રાકૃત-સંસ્કૃત મથોમાં તેમને પરવાદી પ્રત્યે ઊકળતા શબ્દપ્રયોગો કરતા ક્યારેક ક્યારેક જોઈએ છીએ.^૪

પણ હરિભદ્રનું અસખી કાઠું કોઈ જુદી જ ભાતનું હતું જાણે એમના મૂળગત સરકારોમાં સમત્વ-મધ્યસ્થતા મુદ્રાલેખરૂપે જ ન હોય તેમ એ સરકાર પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા કદાચક અને મિથ્યાલિનિવેશના ચક્રને ભેદી બહાર આ-યો અને તે એમની, કદાચ પગીથી લખાયેની, બે ઉપર મૂચિત દર્શન કૃતિઓમાં સાકાર થયો

પદ્ધત્તનસમુચ્ચય

પ્રથમ પદ્ધત્તનસમુચ્ચય લઈ વિચાર કરીએ. પહેલો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે હરિભદ્રના આ ગ્રંથ જેવી કૃતિઓ પહેલાં કોઈની હતી? જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમ કહી શકાય કે ભારતીય પ્રસિદ્ધ વિવિધ દર્શનોનું પ્રતિપાદક દષ્ટિએ નિરૂપણ કરતી હરિભદ્ર પહેલાં કોઈની કૃતિ હોય તો તે સિદ્ધસેન દિવાકરની કહી શકાય. દિવાકરે એમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ પૈકી કેટલીક કૃતિઓ તે તે દર્શનનું માત્ર નિરૂપણ કરવા રચેલી છે. એ ખરું કે અત્યારે એ કૃતિઓ પાઠની શ્રદ્ધા, વ્યાખ્યાનો અભાવ ઇત્યાદિ કારણે બહુ સ્પષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત નથી કરતી, છતાંય એ કૃતિઓ પાછળ દિવાકરની દષ્ટિ તો મુખ્યપણે તે તે દર્શનનું સ્વરૂપ નિરૂપવાની છે, નહિ કે તેમના મંતવ્યનું ખંડન કરવાની. આથી બીજી કોઈ એવી પૂર્વકાલીન કૃતિ ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એમ કહી શકાય કે ભારતીય દર્શનોની પ્રતિપાદક દષ્ટિએ નિરૂપક સર્વપ્રથમ કૃતિ સિદ્ધમેન દિવાકરની છે. ત્યાર બાદ હરિભદ્રનું સ્થાન આવે છે.

હરિભદ્રે પોતાની કૃતિમાં ૭ દર્શનોનું નિરૂપણ કર્યું છે. સિદ્ધસેનની દાર્શનિક કૃતિઓ પઘબધ છે, તો હરિભદ્રની કૃતિ પણ પઘબધ છે. સિદ્ધસેનની કૃતિઓ અશુદ્ધિ અને વ્યાખ્યાને અભાવે ધણી રીતે અસ્પષ્ટ અને સંદિગ્ધ છે, તો હરિભદ્રની કૃતિ પાશુદ્ધિ અને વિશદ વ્યાખ્યાને કારણે તદ્દન સ્પષ્ટ તેમજ નિશ્ચિતાર્થક છે. સિદ્ધસેનની કૃતિઓ તે તે દર્શનના કેટલાક પ્રમેયોની ચર્ચા કરે છે, પણ કોઈક વાર તેમાં—વીરસ્તુતિ આદિમાં—સ્વમાન્યતાનું સ્થાપન કરતાં ઇતર મંતવ્યોની વિનોદપ્રધાન સમાલોચના કરે છે અને વિવાદરત સ્વપર બધા જ દાર્શનિકો વિશે વિનોદપ્રધાન તાકિંક કટાક્ષ પણ કરે છે; જ્યારે હરિભદ્ર તો સાવ સદી રીતે દર્શનોને નિરૂપે છે. બીજો બેદ એ છે કે સિદ્ધમેને તો તે તે દર્શનનાં માત્ર તત્ત્વો નિરૂપ્યાં છે, પણ તે તે દર્શનના માન્ય દેવતા આદિની ખાસ વાત નથી સૂચવી; જ્યારે હરિભદ્ર

દરેક દર્શનના નિરૂપણમાં તે તે દર્શનને માન્ય એવા દેવતાની પણ સૂચના આપે છે.

હરિભદ્ર પછી એમના વહ્દર્શનસમુચ્ચયનું સ્મરણ કરાવે તેવી પાંચેક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. તેમાંની એક અઘાતકર્તૃક સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશક (‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વર્ષ ૧૬, અંક ૨ થી ૧૨); બીજી સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ કે જે શંકરાચાર્યપ્રણીત કહેવાય છે, પણ તે મૂળ શંકરાચાર્યની કૃતિ નથી જ એમ નિશ્ચિત લાગે છે; ત્રીજી કૃતિ સર્વદર્શનસંગ્રહ, જે માધ્વચાર્યકૃત છે અને બહુ સુવદિત છે; ચોથી કૃતિ જૈનાચાર્ય રાજશેખરની છે. તેનું નામ પણ વહ્દર્શનસમુચ્ચય (પ્રકાશક : શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, નં. ૧૭, બનારસ) જ છે. અને પાંચમી કૃતિ છે માધ્વસરસ્વતીકૃત સર્વદર્શનકૌમુદી. આમાં કેવળ સર્વદર્શનસંગ્રહ ઉપર જ આધુનિક વ્યાખ્યા છે અને તે બહુ વિશદ પણ છે. બીજા ત્રણ ઉપર કોઈ ટીકાઓ હોય તો તે જ્ઞાત નથી.

હરિભદ્ર પહેલાં પણ સમુચ્ચયાન્ત કૃતિઓ રચાવી શરૂ થઈ ગઈ હતી અને સમુચ્ચય અર્થવાળું સંગ્રહપદ જેને અંતે હોય એવી પણ કૃતિઓ રચાતી હતી. દિડનામનો પ્રમાણસમુચ્ચય, અસંગનો અભિધર્મસમુચ્ચય અને શાંતિદેવના સૂત્રસમુચ્ચય તથા શિક્ષાસમુચ્ચય જેના ત્રણે સમુચ્ચયાન્ત કૃતિનાં ઉદાહરણો છે, તો પ્રશસ્તપાદનો પદાર્થસંગ્રહ, નાગાર્જુનનો ધર્મસંગ્રહ ઇત્યાદિ અન્ય સંગ્રહાન્ત કૃતિઓનાં ઉદાહરણો છે.

સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશકના કતો અઘાત છે, છતાં તે જૈન કૃતિ છે એમાં સંદેહ નથી, કારણ કે એના મંગલાચરણમાં જ “સર્વમાવગ્રણેતાર પ્રણિપત્ય જિનેશ્વરમ્” એમ કહ્યું છે. વિષય અને પ્રતિપાદક શૈલીની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ હરિભદ્રસરિના વહ્દર્શનસમુચ્ચયને અનુસરે છે. ફેર માત્ર એટલો કે હરિભદ્રસરિનો ગ્રંથ પદ્યમાં અને સંક્ષિપ્ત છે, જ્યારે આ કૃતિ ગદ્યમાં અને જરાક વિસ્તૃત છે.

જોકે કાળક્રમમાં ઉપર સૂચવેલ પાંચ કૃતિઓમાં રાજશેખરનો પદ્ધર્શનસમુચ્ચય પછીનો છે, પણ એની રચના એક જૈનાચાર્યે કરી છે અને તે પણ હરિભદ્રના પદ્ધર્શનસમુચ્ચયને આધારે તેથી પહેલાં એ જો કૃતિઓની સરખામણી કરી આપણે જોઈશું કે રાજશેખર કરતા હરિભદ્રનું દર્શનિદુ કેટલું ઉદાત્ત છે હરિભદ્રની કૃતિ માત્ર ૮૭ પદ્યોમાં પૂર્ણ થાય છે, જ્યારે રાજશેખરની કૃતિ ૧૮૦ પદ્યમાં હરિભદ્રે જે છ દર્શન નિરૂપ્યા છે તેજ રાજશેખરે નિરૂપ્યા છે હરિભદ્રે દર્શનોનું નિરૂપણ તે તે દર્શનને માન્ય એવા દેવ તથા પ્રમાણ્ય-પ્રમેય રૂપ તત્ત્વોને લઈ કર્યું છે, જ્યારે રાજશેખરે દેવ અને તત્ત્વ ઉપરાત્ત સિંગ, વેપ, આચાર, ગુરુ, અથ અને મુક્તિને લઈને પણ દર્શનોના બેઠ વર્ણવ્યા છે હરિભદ્રના સંક્ષિપ્ત અથમાં તે તે દર્શનને લગતી જાણવા જેવી પણ વિગતો નથી, જ્યારે રાજશેખરે કાઈકે તો અવ લોકનથી અને કાઈકે શ્રવણપર પરાયી એવી રસપ્રદ તેમજ સરોધક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ પડે એવી ખાસ ખાસ વિગતો ઉમેરી પણ છે રાજશેખરે જે વિગતો ઉમેરી છે તે જોકે આજે વિશેષ પરીક્ષણની અપેક્ષા રાખે છે, છતાં એમાં ઘણો સત્યાશ ભાસે છે અને તે વિગતો જિજ્ઞાસાપ્રેરક દોષ ગુણરત્ને એનો ઉપયોગ હરિભદ્રના પદ્ધર્શનસમુચ્ચયની વિશદ વ્યાખ્યામાં કર્યો છે ગુણરત્ને યત્રતત્ર એ વિગતોમાં કાઈક સુધારો અને ઉમેરો પણ કર્યો છે જે જે વિગતો રાજશેખરે ઉમેરી છે તે, તે તે દર્શનને લગતા નિગ, વેપ, આચાર, ગુરુ અને અથ આદિને લગતી છે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો હરિભદ્રના પદ્ધર્શનસમુચ્ચય કરતા રાજશેખરનો સમુચ્ચય વિશેષ ઉપાદેય છે એમ કહેવું જોઈએ હરિભદ્ર જૈન છે, તો રાજશેખર પણ જૈન છે જન્મે સાધુપદધારી છતાં સામ્રદાયિક ખડન મડનના વાતાવરણના સરકાર ધરાવેજ છે, છતાં, બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો, હરિભદ્રનો નાનો પણ અથ રાજશેખરના વિસ્તૃત અથ કરતા વિશેષ અર્થપૂર્ણ લાગે છે તે અર્થ એટલે કર્તાની ઉદાત્ત દૃષ્ટિ.

ભારતીય દાર્શનિકોમાં હરિભદ્ર જ એક એવા છે કે જેમણે પોતાનો અંધ માત્ર તે તે દર્શનોના માન્ય દેવ અને તત્ત્વને હોય તેવા રૂપમાં નિરૂપવાની પ્રતિપાદક દૃષ્ટિએ રચ્યો છે, નહિ કે કોઈનું ખંડન કરવાની દૃષ્ટિએ; જ્યારે એમના જ અનુગામી રાજશેખર એટલું ઉદાત્તપણું દાખવી શક્યા નથી. રાજશેખર ચાર્વાક એ દર્શન નથી એવું વિધાન તો કરે જ છે,^૬ પણ વધારામાં અંતે ચાર્વાક દર્શનનું પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું ખંડન પણ કરે છે.^૭ રાજશેખર હરિભદ્રના એ અંધનું અનુકરણ કરે અને છતાંય હરિભદ્રથી જુદા પડી ચાર્વાકને દર્શનકોટિથી બહાર રાખે, તેમજ બીજા કોઈ દર્શનનો નહિ, પણ માત્ર ચાર્વાકનો જ પ્રતિવાદ કરે ત્યારે એ પ્રતિવાદ પરંપરાગત હોવા છતાં લેખકની દૃષ્ટિની તટસ્થતામાં ઊણપ સૂચવે છે.

હરિભદ્ર પ્રારંભમાં જ છ દર્શન નિરૂપવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, એ જે છ દર્શનોનાં નામ આપે છે તેમાં ચાર્વાકનો નિર્દેશ નથી, પણ તે જ્યેનું નિરૂપણ કર્યા પછી કહે છે કે ન્યાય અને વૈશેષિક એ બે દર્શનો જુદા નથી એવું માનનારની દૃષ્ટિએ તો આસ્તિક દર્શનો પાંચ જ થયા; તેથી કરેલ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે છઠ્ઠું દર્શન નિરૂપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તો એ નિરૂપણ ચાર્વાકને પણ દર્શન તરીકે લેખી પૂરું કરવું જોઈએ.^૮ આમ કહી તેઓ ચાર્વાક પ્રત્યે સમભાવ દાખવે છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે સર્વસિદ્ધાન્તાંવેશકના કર્તાએ દર્શનોની છની સખ્યાની પૂર્તિના પ્રશ્નને ચચ્યા વિના જ અંતે ચાર્વાક દર્શનનું નિરૂપણ કર્યું છે આ પ્રમાણે તેના મતે સાત દર્શન થાય છે.

હરિભદ્ર પહેલાંથી જ સૂચવે છે ચાર્વાકમત પ્રત્યે ભારતીય આત્મવાદી દર્શનોની અવગણનાપૂર્ણ દૃષ્ટિ રહેતી એમ સાચું છે કે હરિભદ્રમાં આ અવગણના ન રહી તેમણે તેમની મૂળ પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિચાર્યું હોવું જોઈએ કે જીવન અને જગત પ્રત્યે જેવા અને વિચારવાની વિવિધ ચક્ષુઃકિતરતી કક્ષાઓ છે. એમાં ચાર્વાકમતને પણ સ્થાન છે જેઓ માત્ર વર્તમાન જીવનને સન્મુખ રાખી વિચાર કરે

અને જેઓ દત્તમાન લોકની જ મુખ્યપત્રે વિચારણા કરે તેઓ માત્ર એ કારણે જ અવગણનાપાત્ર છે એમ ન ઠી શકાય તેની જ તેમણે એના મતને પણ દર્શનની કોમિયા રથાન આપી પોતાની દૃષ્ટિની ઉદાત્તતા મૂચવી છે

સામાન્ય રીતે દરેક પ્રયત્ન કરે છે તેમ સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહના અને સર્વદર્શનસંગ્રહના ન્યયિતા પોતાને અભિપ્રેત હોય એવા જ ઇષ્ટદેવનું સ્તનન મગગ પ્રારભમા કરે છે એ જ ન્યાયને અનુસરી હરિભદ્રે, સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશના ખાંચે અને રાજગેખરે પણ પોતાના અભિપ્રેત દેવ-નિનને પ્રારભમા નમસ્કાર કર્યો છે ત્યાર બાદ દરેક ક્રમે દર્શનો નિહાળ્યા છે, પણ એ નિરૂપણનો ક્રમ પાચે અધોમા એક સરખો નથી અને એ ક્રમ પાછળની દૃષ્ટિ પણ પાચેમા એક નથી સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકાર પ્રથમ વૈદિક વિદ્યાઓ અને તેમા સમાવેશ પામતા વૈદિક દર્શનોનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરે છે, જે મદ્દિમનમ્તોજના સાતમા મ્તે ની વ્યાખ્યામા પ્રસ્થાનભેદરૂપે મધુસૂ ન સત્સ્વનીએ કરેલ વર્ણનની પદ્યમધ છાયામાત્ર છે તે વર્ણનનો મુખ્ય સૂત્ર એ છે કે વૈદિક દર્શનો જ આગ્નિક છે અને તેમણે ગમે તે રીતે વેદમાત્ર ચાર્વાક જૈન અને બૌદ્ધ મતોનો નિરાસ કરવો જ જોઈએ મધુસૂ ન સત્સ્વનીએ પણ પ્રસ્થાનભેદમા એ જ વાત શબ્દાન્તરથી કહી છે તે કહે છે કે વિદ્ય-આપી પરમતત્ત્વનું દર્શન અનેક રીતે થાય છે તે અનેકવિધ દર્શનોમા કોઈ પરમપુરુષાર્થમા સાક્ષાત્ ઉપોગી છે, તો બીજા પરપરાથી પણ હેવટે સક્ષાત્ અને પરપરાથી પરમપુરુષાર્થ માં ઉપોગી થવાની શક્યતા તો વૈદિક દર્શનોમા જ છે અને અવૈદિક દર્શનો મેન-છ યા બાલ જેવા હોઈ સર્વથા વર્જનીય અને નિરાશ્ચયોગ્ય છે ૯ આ જ રીતે સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહનો પણ પ્રારભ અવૈદિક દર્શનોના નિરૂપણ અને તેના ખડનથી થાય છે આગળ જતા જ્યારે તે વૈજ્ઞેનિક નૈયાયિક અને બાદ દર્શનનું નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે પણ તે એક જ વાત કહે છે કે વૈશેષિકોએ, ૧૦ નૈયાયિકોએ ૧૧

અને ભાદ્યોએ^{૧૨} વેદપ્રામાણ્યનું સ્થાપન કર્યું છે અને વેદવિરોધી દર્શનાનું નિરાકરણ કર્યું છે—જાણે કે સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકારને મતે વૈશેષિક, ન્યાય અને કૌમારિલ દર્શનની એ જ ખાસ વિશેષતા હોય. ત્યાર બાદ સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકાર ઇતર વૈદિક દર્શનો નિરૂપે છે. તેમાંની એ વિશેષતાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યની લાગે છે :—

(૧) તે કહે છે કે ભારતમાં—મહાભારતમાં વ્યાસકથિત જે વેદનો સાર છે તે વૈદિક બ્રાહ્મણોએ સર્વશાસ્ત્રાવિરુદ્ધ રીતે સાંખ્ય પક્ષમાંથી તારવેલો.^{૧૩} વળી તે કહે છે કે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને ભારત આદિ પુરાણોમાં તેમજ શૈવાગમોમાં સાંખ્યમત સ્પષ્ટ દીસે છે.^{૧૪} સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકારનું આ કથન વાસ્તવિક છે. સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ખીજ કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં કેટલી વધારે વ્યાપકતા છે તે આથી મૂલ્યવાન છે; પણ સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકાર વ્યાસોક્ત દર્શન નિરૂપે છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ તો હરિ પ્રત્યે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ ગ્રંથકાર વેદાન્તી છતાં ભારતના કેન્દ્રસ્થાને રહેલ વિષ્ણુ યા હરિનો ઉપાસક છે.

(૨) બીજી એની વિશેષતા એ છે કે તે બધાં દર્શનોને અંતે વેદાંતનું નિરૂપણ કરે છે; તેને જ દર્શનોમાં મૂર્ધન્ય તરીકે માનતો હોય તેમ લાગે છે. છતાં તે મહાભારતની પેઠે ભાગવતનો પણ પરમ ભક્ત લાગે છે. તેથી જ અંતે તે કહે છે કે આ અવધૂત માર્ગ કૃષ્ણે ઉદ્ધવને ભાગવતમાં ઉપદેશ્યો છે.^{૧૫} સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહની આ સામાન્ય સમાલોચનામાં એ જોઈ શકાશે કે તે અવૈદિક એવા ચાવીક, જૈન, અને બૌદ્ધ દર્શનોને કેવી લાઘવદૃષ્ટિથી જુએ છે. જો એક જ વિશ્વ-વ્યાપી પરમ તત્ત્વને જુદી જુદી ભૂમિકાથી જોનાર ન્યાય આદિ દર્શનોને તે આસ્તિક લેખે છે, તો એ જ તત્ત્વને પોતાની ભૂમિકા અને સંસ્કાર ગ્રમાણે જોનાર ચાવીક આદિ દર્શનોને આસ્તિક કેમ નથી કહેતો, એવો પ્રશ્ન કોઈ પણ તટસ્થ વિચારકને થયા વિના નહિ રહેવાનો. આનો ઉત્તર સહેલો છે. તે એ કે સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહકાર

હોય કે સર્વદર્શનસંગ્રહકાર માધવ હોય કે પ્રસ્થાનબેદકાર મધુસૂદન સરસ્વતી હોય, એ બધાને મન દાર્શનિક ચિંતનમાં વેદરશાનું સ્થાન મોખરે છે; તેથી જ તેઓ સર્વપ્રથમ એ જુએ છે કે કાણુ વેદને પ્રમાણુ માને છે અને કાણુ નથી માનતો ?

સર્વદર્શનસંગ્રહની શૈલી સર્વસિદ્ધાંતસંગ્રહની શૈલી કરતાં અવસ્ય જુદી પડે છે; પણ તેનોય એક સુર એ તો છે જ કે અવૈદિક દર્શનોનું સર્વથા નિરાકરણ કરવું. તે ચાર્વાક મતનું નિરસન બૌદ્ધ દ્વારા અને બૌદ્ધ મતનું નિરસન જૈન દ્વારા કરાવે છે અને છેવટે જૈન મતનું નિરસન રામાનુજ દ્વારા. આમ તે પોતાનાં પ્રતિપાદિત સોળ દર્શનોમાં મૂર્ધન્યસ્થાને અદ્વૈત વેદાંતદર્શનને મૂકે છે.

આપણે આટલા સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી એટલું જોઈ શક્યા કે સર્વ-સિદ્ધાન્તસંગ્રહકાર પૂર્વપૂર્વનાં કેટલાંક દર્શનોનો નિરાસ કરી છેવટે માત્ર વેદાન્તને રચાપે છે,^{૧૬} તેમ સર્વદર્શનસંગ્રહકાર પણ કરે છે.

સર્વદર્શનકૌમુદીનાં વિષયક્રમ અને શૈલી, એ ઉક્ત ત્રયો કરતાં જુદાં છે. એમાં ત્રણ અવૈદિક અને ત્રણ વૈદિક—એ રીતે ૭ દર્શન ગણાવી, ૫ઠ્ઠી ત્રણ વૈદિક દર્શનોની ૭ સંખ્યા ગોઠવી છે અને ત્રણ અવૈદિક દર્શનોમાં બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાક એ ત્રણને ગણાવ્યાં છે. ૯ઠ્ઠી બૌદ્ધના ચાર બેદો ગણાવ્યા છે અને ખ્યાનમાં રાખીએ તો અવૈદિક દર્શનોની સંખ્યા એના કતોના મનમાં ૭ અલિખેત હોય એમ લાગે ખરું. માધવ સરસ્વતી એ સાયણુ માધ્વાચાર્યની પેઠે શાંકર અદ્વૈતના પાકા અનુયાયી છે, પણ તે પોતાના શાંકર વિષયક મંતવ્યને ત્રણે પ્રસ્થાનોના^{૧૭} સારરૂપે વર્ણવે છે અને સ્વતંત્ર પ્રસ્થાન તરીકે ગણાવે છે. જોકે તે સાયણુ માધ્વાચાર્યની પેઠે પૂર્વપૂર્વ દર્શનનું ઉત્તરઉત્તર દર્શન વડે ખંડન કરવાની શૈલીને નથી અનુસરતા, છતાં તેમની ખંડનદષ્ટિ તો છે જ.

આથી સાવ ઊલટું બનને પરદર્શનસમુચ્ચયમાં છે. રાજગોપર ચાર્વાકની દર્શન તરીકે ગણના નથી કરતા, પણ ખીજાં પાંચ કે ૭

દર્શનોને તે હરિભદ્રની પેઠે આસ્તિક જ કહે છે હા, એટલો ફેર
અવસ્ય છે કે જન્મે જૈન હોવા છતાં હરિભદ્ર પોતાના જૈન દર્શનને
પ્રથમ સ્થાન ન આપતા બૌદ્ધ, ન્યાય અને સામ્ય પછી ચોથું સ્થાન
આપે છે સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશકમા પણ જૈન દર્શનને ત્રીજું સ્થાન
આપવામા આવેલ છે, અને તેમા દર્શનોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે
નૈયાયિક, મૈત્રેયિક, જૈન, સામ્ય બૌદ્ધ, મીમાસિક અને ચાર્વાક,
જ્યારે રાજશેખર જૈનદર્શનને પ્રથમ સ્થાન આપે છે રાજશેખરે
હરિભદ્રને આધારે જ અથ રચ્યો, છતાં આ ક્રમવિપર્યય કેમ કર્યો એ
પ્રશ્ન તો થાય જ એમ લાગે છે કે રાજશેખર પોતાના પૂર્વગતી
અને સમકાલીન દાર્શનિકોના અભિનિવેશયુક્ત વલણથી પર ન થઈ
શક્યા, જ્યારે હરિભદ્ર^{૧૮} એ વલણથી પર થઈ પોતાનો ક્રમ ચોજે
છે તેથી જ છતર અથોમા બૌદ્ધ, નૈયાયિક આદિ દર્શનોનું સમુક્તિક
અને ભારપૂર્ક ખડન કર્યો છતાં જ્યારે પદ્દર્શનસમુચ્ચય રચવા એ
પ્રેરામા ત્યારે તેમણે પોતાની પૂર્વગતીન અભિનિવેશરૂપિને બાજુએ
મૂકી ક્રમ વિચાર્યો હોય એમ લાગે છે જાણે કે તેમને એવું સૂચન
કરવું ન હોય કે જે પરદર્શની અને પરવાદી છે તે પણ પોતાની
ભૂમિકા અને સરકાર પ્રમાણે વસ્તુતત્ત્વવુ પ્રામાણિક નિરૂપણ કરે છે,
તો એમા પર અને સ્વદર્શનના ચડતા ઊતરતાપણાનો સવાલ જ કર્યા
છે? હરિભદ્રની આ દૃષ્ટિમા જ સમત્વ અને તટસ્થતાના ખીજ છે
અને એ એમની પ્રસિદ્ધ ઊકિત—

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષ કપિલાદિપુ ।

યુક્તિમદ્વચન યસ્ય તસ્ય વાર્ય પરિગ્રહ ॥

ની યાદ આપે છે

હવે આસ્તિક અને નાસ્તિક પદ જે લોક અને શાસ્ત્રમા જાણીતા
છે તેને લઈને પણ હરિભદ્રની ઉદાત્ત દૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ પરલોક,
આત્મા, પુનર્જન્મ જેવા અદૃષ્ટ તત્ત્વો ન માને તેને, કાશિકા વ્યાખ્યા
અનુસાર પાણિનિએ નાસ્તિક અને માને તેને આસ્તિક કહેલા છે ૧૯

આમ આસ્તિક-નાસ્તિક પદોનો અર્થ માત્ર આધ્યાત્મિકવાદ અને બહિરર્થવાદમા મર્યાદિત હતો, પણ કાળક્રમે આસ્તિક પરપરામાય અનેક દર્શનો અને સપ્રદાયો ઊભા થયા એક વર્ગ એવો હતો, જે બધું ચિંતન અને બધો વ્યવહાર વેદની આસપાસ ગોળવતો, ખીન્ને વર્ગ એ વર્તુલથી સાવ વિરોધી હતો વેદ માને તે વૈદિક યજ્ઞ આદિ કર્મકાંડને તેના સૂત્રધાર પુરોહિત બ્રાહ્મણને અને બ્રાહ્મણત્વ જાતિને પણ અનિવાર્ય રીતે માને જ અને આ માન્યતા સ્થિર રાખવા તે વેદની પેઠે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણત્વ જાતિનું સર્વોપરિપક્ષ સીકારે જ ખીન્ને વર્ગ આ માન્યતાથી સાવ ઊતરી રીતે પ્રતિપાદન કરતો તેને મન કોઈ પણ સત્પુરુષનું વચન અને આચાર વેદ અને વૈદિક કર્મ જોટલાં જ પ્રતિષ્ઠિત એને મન એક અમુક જાતિ માત્ર જન્મને કારણે શ્રેષ્ઠ અને બીજી કનિષ્ઠ એમ પણ ન હતું આ મતભેદ જેમ જેમ ઉદ્ભવતો ગયો તેમ તેમ આસ્તિક અને નાસ્તિકની વ્યાખ્યા પણ નવી રીતે રચ થઈ વેદવાદીઓએ કહ્યું કે વેદ ન માને તે નાસ્તિક, ૨^{મું} પછી ભલે ને તે આત્મા, પુનર્જન્મ આદિ માનતો હોય બીજી બાજુથી વિરોધી વર્ગ કહ્યું કે જે અમારા શાસ્ત્રો ન માને તે મિથ્યાદષ્ટિ મા તૈયિક આ રીતે આસ્તિક-નાસ્તિક પદોનો અર્થ તાત્વિક માન્યતાથી ખસી ગયો અને તેના પુરસ્કર્તાઓની માન્યતામા રૂપાંતર પામ્યો.

હરિભદ્રના સમય સુધીમા આ અર્થગત રૂપાંતર દૃઢમૂળ થયેલું હતું તેમ છતાં હરિભદ્ર એ સાપ્રદાયિક વૃત્તિને વશ ન થયા અને વેદ માને કે ન માને, જેનું શાસ્ત્ર માને કે બીજું શાસ્ત્ર માને, બ્રાહ્મણત્વની પ્રતિષ્ઠા કરે કે માનવમાત્રની, પણ જો એ આત્મા, પુનર્જન્મ આદિ તરવાને માને તો તે આસ્તિક જ કહેવાય—આ હરિભદ્રની દષ્ટિ પાણિનિ જોટલી પ્રાચીન તો છે જ, પણ ઉત્તરકાળમા એ દષ્ટિમા જે સાપ્રદાયિક સકુચિતતા આવી તેને હરિભદ્ર વશ ન થયા અને કહી દીધું કે વૈદિક કે અવૈદિક બધા આત્મવાદી દર્શનો આસ્તિક છે ૨^{મું} આને હરિભદ્રના સપ્રદાયથી પર એવી સમત્વદષ્ટિ ન કહીએ તો શું કહેવું ?

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

હવે હરિભદ્રનો બીજો અથ શાસ્ત્રનાર્તાસમુચ્ચય લઈ રિચાર કરીએ કે તેમણે એ અથ દ્વારા દાર્શનિક પરંપરામાં કયું અસાધારણ કહી શકાય એવું દૃષ્ટિબિંદુ દાખવ્યું છે. આ માટે આપણે શાસ્ત્ર વાર્તાસમુચ્ચયની ઇતર પરંપરાના અનેક દાર્શનિક અથો સાથે સરખામણી કરીએ તો જ કાર્છિક સ્પષ્ટ વિધાન કરી શકાય. હરિભદ્ર પહેલા તો વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં અનેક ધુન્ધર આચાર્યોના નિસ્તીર્ણ મહત્ત્વપૂર્ણ અથો મળે છે, જેમાં તે તે પરંપરાના આચાર્યોએ ઇતર પરંપરાઓના મતવ્યો અને આચારોની સમનોત્તરના જિગણ અને નિસ્તારથી કરી છે એ મુખ્ય મુખ્ય બધા અથો સાથે તુલના કરવાનો અત્રે અનકાશ નથી, પણ તેના પૂર્વવર્તી અચરાશિમાં મુકુટનુ સ્થાન ધરાવવાની ગોચ્યતાવાળા એકમાત્ર તત્ત્વસંગ્રહ સાથે શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયની તુલના કરીએ તો અત્રે એ પૂરતું ગણાવું જોઈએ.

તત્ત્વસંગ્રહ એ બૌદ્ધ પરંપરાનો અથ છે એના પ્રણેતા છે શાન્તરક્ષિત શાન્તરક્ષિત હરિભદ્રના નિકટ પૂર્વકાલીન અને કદાચ વૃદ્ધ સમકાલીન શાન્તરક્ષિતે જીવનના છે'ના તેર વર્ષ ટિમેટમાં ગાળ્યા અને ત્યાં બૌદ્ધ પરંપરાનો દૃઢ પાયો નાખ્યો. ૨૨ તે પહેલાં તેઓ નેપાળમાં પણ હતા, પણ મુખ્યપણે તો તેઓ નાલંદા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠના પ્રધાન આચાર્ય તે કાળે આના જેવું વિશાળ વિદ્યાપીઠ અન્યત્ર ક્યાય હોય એવું નિશ્ચિત પ્રમાણ સાત નથી. નાલંદાના વિદ્યાપીઠમાં માત્ર બૌદ્ધ પરંપરાઓનો જ અભ્યાસ ન થતો ત્યાં તે કાળે હયાત હોય એવી ભારતીય બધી પરંપરાઓની વિદ્યાઓનું અધ્યયન-અધ્યાપન થતું હતું. રોગમે વિદ્યાર્થીઓ, મેકડો અધ્યાપકો અને મહત્તમ પુસ્તકાલય તેમ જ દેશ નિદેશના જિજ્ઞાસુઓ—આવા વિદ્યાસમૃદ્ધ વાતાવરણમાં વિદ્યાપીઠના પ્રધાન આચાર્યપદે ગહેના શાન્તરક્ષિતનું વિદ્યામય વ્યક્તિત્વ કેવું દૃઢ એની તાર્કિક કાખી એમના તત્ત્વસંગ્રહ અથથી મળે છે.

આ અથ ટિમેટન ભાષામાં અનુવાદિત તો છેજ, પણ મૂળ સંસ્કૃત અથ માત્ર એ જૈન જગદરામાથીરેઠ મળ્યો છે અને તે ગાયત્રવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ દ્વારા પ્રકાશિત પણ થયો છે એ વિશાળ અથનું મૂળ પદ્યમધ છે એના પદ્યોની સખ્યા ૩૬૪૬ છે એમાં જનીસ પરીક્ષાઓ છે પ્રત્યેક પરીક્ષા પોતાને સમત ન હોય કે પોતાથી નિરુદ્ધ હોય એવા મતાતરોની સમીક્ષા કરે છે એમાં વૈદિક અને જૈન જેવી બૌદ્ધેતર પરપરાઓના મન્ત્ર-ઓની સમાનોચના તો છેજ, પણ બૌદ્ધ પરપરાઓની જે જે નિમ્નશે કે શાખાઓના મત-ઓથી શાન્તરક્ષિત લુદ્ધ પડતા, વગભગ તે બધાજ નિકાચો અને બધીજ શાખાઓનીયે તેમણે તત્ત્વસ્પર્શી સમાનોચના કરી છે શાન્તરક્ષિત વચ્ચવાની વિજ્ઞાનવાદી હતા શત્યવાદ સાથે એમનો કોઈ ખાસ વિરોધ ન હતો, પણ વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિક જેવી શાખાઓના તો તેઓ તદ્દન વિરોધી હતા અને બીજા પણ કેવંવાક નાનામોટા મતબેદ ધરાવનાર જે વિદ્વાનો બૌદ્ધ પરપરામાં ઘર્ષ ગયેના અને હતા તેમની પણ શાન્તરક્ષિતે માત્ર નોંધજ નથી લીધી, પરંતુ બ્યારીક સમાલોચના પણ કરી છે ૨૪

શાન્તરક્ષિતની એક ખાસ વિશેના નોંધપાત્ર છે અને તે એ કે તેમને બૌદ્ધ પરપરાની પોતાના સમય સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી એવી બધી નાનીમોટી શાખાઓના અર્થો, અથકારો અને તેમની ઉપન પ્રજ્ઞાવિકાઓનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક અને જોડો પરિચય હતો બૌદ્ધેતર કોઈ પણ પરપરાના વિદ્વાનમાં આવા પરિચયની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ તેથી બૌદ્ધ પરપરાના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિભાસની પ્રામાણિક અને સર્વોચ્ચ માહિતી આપનો કોઈ આકર અથ લખ્ય હોય તો તે તત્ત્વસંગ્રહ છે

તત્ત્વસંગ્રહ ઉપર જે પશ્ચિમી નામની નિસ્તૃત વ્યાખ્યા છે, તે શાન્તરક્ષિતના પ્રધાનતમ શિષ્ય કમવશીનની છે કમવશીન પણ એક મોટા બૌદ્ધ વિદ્વાનીના આચાર્યપદે રહેલા તે પ્રમુખ બહુશ્રુત દાર્શનિક

હોવા ઉપરાંત તાત્ત્વિક પણ હતા ૨૫ ક્રમનશીને પોતાના ગુરુ શાન્ત ગક્ષિતના મૂળ અર્થને જે ન્યાય આપ્યો છે તે વિરલ છે શાન્તરક્ષિતે સુશ્લિષ્ટ અને પ્રસન્ન પદોમાં જે જે સક્ષેપમાં અર્થિત કરેલું તે બધાનું નિશ્ચય વિવરણ તો ક્રમનશીને કર્યું જ છે, પણ વધારામાં તેને લગતી ઘણી વિગતો તેણે કોમેરી છે અને એમાં અર્થ અને અર્થકારોના નામોની તથા અવતરણોની એટલી સુદર પૂરવણી કરી છે કે તેથી એ તત્ત્વ સમ્રક અનેક દૃષ્ટિએ વિશેષ અધ્યેતન્ય બની ગયો છે

હરિભદ્ર એ જૈન આચાર્ય છે જૈન પરપરા પ્રમાણે તેઓ કાઈ એક સ્થાને સ્થિર વાસ ન કરી શકે અને નાના કે મોટા વિદ્યાપીઠનું પ્રધાનપદ તો સ્વીકારી જ ન શકે જૈન પરપરામાં બૌદ્ધ કે બ્રાહ્મણ પરપરાની પેઠે વિદ્યાપીઠો હતા પણ નહિ, એટલે હરિભદ્રનું જે અધ્યયન-અધ્યાપન કે શાસ્ત્રીય પરિશીનન હતું તે મુખ્યપણે પોતાની આસપાસ વિચરતા અને રહેતા એક બહુ નાના મુનિમંડળ પૂરતું જ સંભવી શકે આમ છતાં હરિભદ્રની જિજ્ઞાસા અને વિદ્યાવ્યાયોગવૃત્તિ એટલી બધી ઉત્કટ લાગે છે કે તેમણે પોતાની એ સ્થિતિમાં પણ તે ડાળે લભ્ય એવી બધી દાર્શનિક પરપરાઓનું તત્ત્વપર્ણ અધ્યયન કરેલું શાન્તરક્ષિત સર્વદર્શનવિશારદ છતાં બૌદ્ધ શાખાઓના નિઃક્રમ અભ્યાસી તેમ હરિભદ્ર ઇતર દર્શનોના સુવિદ્વાન છતાં જૈન પરપરાની તકનીકની બધી શાખાઓના નિઃક્રમ અભ્યાસી શાન્તગક્ષિતની પેઠે હરિભદ્ર ટિપ્પેટ કે નેપાળ સુધી નથી ગયા પણ તેઓ જે પ્રદેશમાં વિચર્યા, ત્યાં રહીને પણ નાલદા આદિ બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠોના મધ્યન અર્થકારોની કૃતિઓનું જીકું પારાયણ તેમણે કરેલું

શાન્તરક્ષિતના મૂળ અર્થ તત્ત્વસમ્રક કરતા શાસ્ત્રનાર્તાસમુચ્ચયનું કદ બહુ નાનું છે—એક પચ્ચમાશથી પણ કાંઈક ઓછું હરિભદ્રે એ અર્થની વ્યાખ્યા પોત જ કરી છે પણ તે બહુ જ ટૂંકી તત્ત્વસમ્રકમાં છે તેની જ મતમતાતરની સમીક્ષા શાસ્ત્રનાર્તાસમુચ્ચયમાં છે, પણ એ તત્ત્વસમ્રક કરતા સક્ષિપ્ત ક્રમનશીને જેની નિશ્ચય અને વિસ્તૃત

વ્યાખ્યા કરી છે તેની તો હરિભદ્રની વ્યાખ્યા નથી જ, પણ હરિભદ્ર પછી લગભગ નવસો વર્ષ થયેલ વાચક યજ્ઞોર્જિત્યુએ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયનું મદત્વ જોઈ તેના ઉપર વિસ્તૃત વ્યાખ્યા લખી છે નિ સદૈશ એ વ્યાખ્યા સત્તરમા સૈકા મુધીમાં થયેલ ભારતીય દાર્શનિક ચિંતન ધારાઓના વિકાસનો નમૂનો પૂરો પાડે છે પણ એ વ્યાખ્યા તે કાળે પ્રતિષ્ઠા પામેલ નવન્યાયની ગંગેશચૈત્રીમાં લખાયેલ હોઈ એ દરેક જિજ્ઞાસુને સુગમ નથી જ્યારે કમનસીનની વ્યાખ્યા બહુ સુગમ છે

આ રીતે જોતા એમ કહી શકાય કે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયને તત્ત્વસમ્રાટની સમાન કોટિએ ન મૂકી શકાય હરિભદ્ર પોતે જ શાસ્ત્ર વાર્તાસમુચ્ચયમાં તત્ત્વસમ્રાટના પ્રણેતા શાન્તરક્ષિતને 'સુક્ષ્મમુદ્ધિ' ૨૭ કહી એની યોગ્યતાની પૂરી કદર કરે છે પણ તુનનામાં એક બીજી દૃષ્ટિ પણ વિચાર કરવા જેવી છે અને તે જ દૃષ્ટિ અત્રે પ્રસ્તુત છે

સામાન્ય રીતે દાર્શનિક પરપરાના બધા જ મોટા મોટા વિદ્વાનો પોતાથી જિજ્ઞાસેવી પરપરા પ્રત્યે અથવા તેના મત યો કે આચાર્યો પ્રત્યે પહેનેથી લાઘવભુદ્ધિ અને ક્યારેક ક્યારેક અવગણનાવૃત્તિ પણ કેળવતા અને પોષતા આવેલા પોતાથી જિજ્ઞાસેવી ધર્મ કે દર્શન પરપરા પ્રત્યે કે તેમના પુરસ્કર્તાઓ અને આચાર્યો પ્રત્યે ગુણુઘાહી દૃષ્ટિએ આદર સૂચવતી વૃત્તિ એ દાર્શનિક જાતવાર્યગીમાં નજરે નથી પડતી એટલું જ નહિ પણ પ્રતિવાદીના મત યોને કોઈ પણ રીતે દૂષિત કરવા એ એ જ ધ્યેય તે ક્ષેત્રમાં પોનારેલુ લાગે છે પ્રતિપક્ષી દાર્શનિકની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ સત્ય છે કે નહિ તે શોધવાની અને સાત યાય તો તેને સ્વીકારવાની તટસ્થ વૃત્તિ તો કોઈ દાખવતું જણાતું નથી શાન્તરક્ષિત જેવા બહુશ્રુત આચાર્ય અને ભિમુપદે વિરાજતા આધ્યાત્મિક પથના પથિકે પણ પોતાના મથમાં જે જે પરપક્ષોની સુક્ષ્મ અને વિસ્તૃત સમાનોચના કરી છે તેમાં કોઈ પણ સ્થાને એમણે એ પરપક્ષના અડત સિવાય બીજું દૃષ્ટિમિદુ ઉપરિચિત કર્યું જ

નથી. એ ચાહત તો પરપક્ષનો પ્રતિવાદ કરવા છતાં તેમાંથી કંઈકે સત્યાંશ તારવી શકત, પણ એમનો ઉદ્દેશજ એકમાત્ર પ્રતિપક્ષી દર્શનના નિરાકરણનો રહેલો હોય એમ લાગે છે; જ્યારે હરિભદ્ર આ બાબતમાં તદ્દન જુદી ભૂમિકામાં હોય તેમ લાગે છે. હરિભદ્ર પણ શાન્તરક્ષિતની પેઠે. પોતાને સંમત ન હોય એવા મતોની પોતાની રીતે સમાલોચના તો કરે છે, પણ એ સમાલોચનામાં તે તે મતના મુખ્ય પુરસ્કર્તાઓ કે આચાર્યોને તેઓ જરાય લાઘવ કે અવગણનાદૃષ્ટિથી નથી જોતા; બલકે, તેઓ સ્વદર્શનના પુરસ્કર્તાઓ કે આચાર્યોને જે બહુમાનથી જુએ છે તેજ બહુમાનથી તેમને પણ જુએ છે. હરિભદ્રે પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે જે બાંડી બહુમાનવૃત્તિ દાખવી છે તેની દાર્શનિક વર્તુલમાં બીજા કોઈ વિદ્વાને, ઓછામાં ઓછું તેમના સમય સુધીમાં તો, દાખવી દેખાતી જ નથી. તેથી દુઃ સમજીું છું કે એ એમની વિરલ સિદ્ધિ કહેવાય.

જ્યારે કોઈ વિદ્વાન પોતે પોતાના ખંડનીય પ્રતિપક્ષના પુરસ્કર્તાનો બહુમાનથી ઉદ્દેશ્ય કરે, ત્યારે સમજવું રહ્યું કે તેની આંતરિક ભૂમિકા મુખ્યત્વે તટસ્થતાપૂર્ણ છે. આ ભૂમિકા એજ સમત્વ યા નિષ્પક્ષતા. જ્યારે માનસિક ભૂમિકા આવી હોય ત્યારે વિદ્વાન પ્રતિપક્ષનું નિરાકરણ કરવા છતાંય એના મતમાં રહેલા સત્યાંશને શોધવા પ્રયત્ન કર્યો વિના રહી શકે નહિ, અને એવા પ્રયત્નથી એને કંઈ આજ્ઞ જણાઈ આવે તો તેને તે પોતાની રીતે રજૂ કર્યા સિવાય પણ રહી શકે નહિ. હરિભદ્રના લખાણમાં આના અનેક દાખલાઓ મળે છે. અત્રે એવા થોડાક દાખલાઓ ટાંકી જોઈશું કે હરિભદ્રે પ્રતિપક્ષીના મંતવ્યની સમાલોચના કરતા કરતાં તેમાંથી પોતાને આજ્ઞ જણાય એવા કયા કયા મુદ્દાઓ તારવ્યા અને તેને પોતાના મંતવ્ય સાથે કેવી રીતે સરખાવ્યા :—

૧. હરિભદ્રે જૂતવાદી ચાવીંકની સમીક્ષા કરી તેના જૂતસ્વભાવવાદનું નિરાકરણ કર્યું છે અને પરલોક તેમ જન્મપ્રદુષ્ણના વૈધમ્યનો

ખુલાસો કરવા કર્મવાદ સ્થાપ્યો છે એ જ રીતે તેમણે ચિત્તશક્તિ કે ચિત્તરાસનાને કર્મ તરીકે સ્વીકારનાર મીમાસક અને બૌદ્ધ મતનું પણ નિરાકરણ કરી જૈન દૃષ્ટિએ કર્મનું સ્વરૂપ સૂચ્યું છે આ ચર્ચામાં તેમને એમ લાગ્યું કે જૈન પરપરા કર્મનું ઉભયવિધ સ્વરૂપ માને છે તે ભૌતિક પરિસ્થિતિના ચેતન ઉપર પડતો પ્રભાવ અને ચેતન સંસ્કારનો ભૌતિક પરિસ્થિતિ ઉપર પડતો પ્રભાવ સ્વીકારતી હોઈ સૂક્ષ્મ ભૌતિક દળને દ્રવ્યરૂપે અને જીવગત સંસ્કારવિશેષને ભાવકર્મ રૂપે વર્ણવે છે હાલિદ્રે જોયું કે જૈન પરપરા બાહ્ય ભૌતિક તત્ત્વો અને આંતરિક ચેતનશક્તિ એ બેના પરસ્પર પ્રભાવનાળા સંયોગને માની તેને આધારે કર્મવાદ અને પુનર્જન્મનું ચક્ર ધટાવે છે તો ચાલોક મત છેવટે પોતાની રીતે ભૌતિક દ્રવ્યનો સ્વભાવ સ્વીકારે છે અને મીમાસક તેમ જ બૌદ્ધ અભૌતિક તત્ત્વનો એવો સ્વભાવ સ્વીકારે છે એને હરિભદ્રે એ બન્ને પક્ષોમાં રહેત એક એક બાજુને પરસ્પરની પૂરક લેખે સત્ય ગણી ઝઢી દીધું કે જૈન કર્મવાદમાં ચાલોક રદ અને મીમાસક કે બૌદ્ધ મતન્યનો રદ સુમેળ થયેનો છે આ રીતે એમણે કર્મવાદની ચર્ચામાં ટુનનાનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉપસ્થિત કર્યું

૨ ન્યાય વૈશેષિક આદિ સમત ઈશ્વરના જગાકર્તૃત્વવાદનો પ્રતિવાદ શાન્તરક્ષિતની પેઠે હરિભદ્રે પણ કર્યો છે, પરંતુ શાન્તરક્ષિત અને હાલિદ્રની દૃષ્ટિમાં નોંધપાત્ર અંતર છે શાન્તરક્ષિત માત્ર પરવાદનું ખર્ચ કરી પરિતોષ પામે છે જ્યારે હરિભદ્ર એ અસમ્ભવતાદની પોતાની માન્યતાને અનુસરીને સમીક્ષા કરવા છતાં વિચારે છે કે શું આ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની પાછળ કોઈ માનસશાસ્ત્રીય ગદસ્ય તો નથી છુપાયું ? જાણે કે આ સમભાવમૂલક વિચારણામાંથી જ તેમને એવું સૂઝી ન આવ્યું હોય તેમ પોતાની દૃષ્ટિએ એ તારવી દાઢેલ રદસ્યને ટુનનાત્મકદૃષ્ટિએ રદ કરે છે

તેઓને માનવીય સ્વભાવના નિરીક્ષણ ઉપરથી એમ જણાયું હોવું જોઈએ કે સાધારણ માનવમાત્રને પોતાના કરતાં શક્તિ અને

સદ્ગુણમા ચડિયાતા એવા કોઈ મહામાનવ કે મહાપુરુષ પ્રત્યે ભક્તિ-
પ્રણીત થનાનો અને તેની શરણાગતિ સ્વીકારવાનો ભાવ સાહજિક રીતે
જ થઈ આવે છે. આ ભાવથી પ્રેરાઈ તે એની કોઈ અમર્યાદ વ્યક્તિની
કંપના કરે છે તે કલ્પના સહજે એક સ્વતંત્ર અને જગતકર્તા ધર્તા
ઈશ્વરની માન્યતામા પરિણમે છે, અને માનવ તેને આદર્શ માની જીવન
જીવે છે. હરિભદ્રે વિચાર્યું કે માનવમાનસની આ ભક્તિ કે શરણા-
ગતિની જાખના મૂળે તો ખોટી નથી. તેથી એમણે એની જાખનાને કોઈ
ઠેસ ન પહોંચે અને તેના તર્ક તેમજ બુદ્ધિવાદ સાથે મેળ ખેમે એવી
રીતે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું તાત્પર્ય પોતાની સૂઝથી દર્શાવ્યું તેમણે કહ્યું કે જે
પુરુષ પોતાના જીવનને નિર્દોષ કરવાના પ્રયત્નને પરિણામે ઉચ્ચતમ
ભૂમિકાએ પહોંચ્યો હોય તેવો પુરુષ જ સાધારણ આત્માઓમા પરમ-
અસાધારણ આત્મા છે અને એ જ સર્વગમ્ય, અનુભવસિદ્ધ ઈશ્વર છે
જીવન જીવવામા એ આદર્શરૂપ હોવાથી તે જ કર્તા તરીકે ભક્તિપાત્ર
અને ઉપાસ્ય હોઈ શકે

હરિભદ્ર, જાણે માનવીય મનનું ઊંડાણ માપતા ન હોય તેમ,
કહે છે કે લોકો જે શાસ્ત્રો અને વિધિ નિષેધો પ્રત્યે આદર
ધરાવે છે તે શાસ્ત્રો અને તે વિધિ નિષેધો તેને મન ઈશ્વરપ્રણીત
હોય તો જ તે સતોષ પામે આવી વૃત્તિ મિથ્યા નથી. તેથી એ
વૃત્તિ પોષાતી રહે અને તર્ક તેમજ બૌદ્ધિક સમીક્ષાની કમોટીએ
સાચું ઠરે એવું તારણ કાઢવું ધટે આ તારણ એટલે ઉપર સૂચવ્યું
તે, અર્થાત્ સ્વપ્રયત્નને વિશુદ્ધિની ટોચે પહોંચેલ વ્યક્તિને આદર્શ માની
તેના ઉપદેશોમા કર્તૃત્વની ભાવના પોષતી તે વળી, હરિભદ્રની કર્તૃત્વ
વિષયક તુલના એથીયે આગળ ગય છે તે કહે છે કે જીવમાત્ર
તાત્વિક રીતે શુદ્ધ હોઈ પરમાત્મા યા પરમાત્માનો અશ છે અને તે
પોતપોતાના સારા નરસા ભાવિનો કર્તા પણ છે આ દૃષ્ટિએ જોઈએ
તો જીવ એ ઈશ્વર અને તે જ કર્તા આમ કર્તૃત્વનાદની સર્વસાધારણ
જાખનાને તેમણે તુલના દ્વારા એક વિધાયક રૂપ આપ્યું ૩૦

૩. શાન્તરક્તિની પેઠે હરિભદ્રે પણ સાખ્યસંમત પ્રકૃતિકારણ-વાદની પર્થોપોચના કરી છે આ પર્થોપોચનામા પણ બન્નેનો ભૂમિકાભેદ દેખાઈ આવે છે શાન્તરક્તિત પ્રકૃતિપરીક્ષામા સાખ્યની દૃષ્ટીએ એક પાત્રી એક નિરસ્ત કરે છે, પણ અતે એ પ્રકૃતિવાદમાથી કાઈ ઉપાદેય સ્વરૂપે સ્વદૃષ્ટિએ દર્શાવતા નથી, જ્યારે હરિભદ્ર એ દર્શાવે છે પ્રકૃતિનાદનુ નિરસન કરતા કરતા જનણે હરિભદ્રના સમશીલ મનને એમ ન લાગ્યું હોય કે આ પ્રકૃતિવાદમા પણ કાઈક રહસ્ય છે, તો તે પણ દર્શાવતું ઘટે આની કાઈ વૃત્તિથી તેમણે કહ્યું કે જૈન પરંપરા પણ પોતાની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિવાદ સ્વીકારે છે તે દૃષ્ટિ એટલે કર્મતત્ત્વને સુખદુ ખના વૈષમ્યનુ મૂલ કારણ માનવું તે જૈન પરંપરામા કર્મવાદનુ પ્રાધાન્ય છે અને એના પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા કર્મપ્રકૃતિ નામનો એક ખાસ વિભાગ છે, જેમા કર્મતત્ત્વની બહુમુખી અને મૂલ્યમ વિચારણા છે 'કર્મ' પદ સાથે સંકળિત 'પ્રકૃતિ' પદ એ પરાપૂર્વથી કર્મપ્રકૃતિરૂપે જાણીતું છે. શાસ્ત્રના એ વિભાગ અને તેમા પ્રતિપાદિત કર્મપ્રકૃતિ તત્ત્વ એ બન્નેનું જનણે હરિભદ્રને સ્પષ્ટ થઈ ન આવ્યું હોય અને તેમાથી ઘુવનાનું દૃષ્ટિમિદુ સૂત્રી આવતા એમણે પ્રકૃતિવાદનો^{૩૧} અર્થ પોતાની રીતે દર્શાવ્યો ન હોય તેમ લાગે છે.

પણ હરિભદ્રની ઘુવના અને સમત્વદૃષ્ટિ માત્ર શબ્દના અનેક અર્થોમા જ પૂરી નથી થતી એમનું એ કથન તો એક ભૂમિકારૂપ છે આ ભૂમિકા ઉપર આનીને જે સાખ્ય મનનો સંયુક્તિક પ્રતિવાદ પોતે કહ્યો છે, તે જ સાખ્ય મનના આદિષ્ટા તરીકે સર્વત્ર વિશ્રુત અને બહુમાન્ય એવા કપિલ ઋષિને ઉદ્દેગી જે કહે છે તે તેમના ઉચ્ચ આશયની પ્રતીતિ કરાવે છે હરિભદ્રે કહ્યું કે મારી દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિવાદ પણ સત્ય છે, કારણ કે એના પ્રણેતા જે કપિલ છે તે દિવ્ય-લોકોત્તર મહામુનિગરે જે સાપ્રદાયિક ખડન મડનના વર્તુલમા કાઈ વિદ્વાને પોતાના પ્રતિવાદનો આટલા આદરથી નિર્દેશ ક્યો હોય તો તે એક હરિભદ્ર જ છે

૪ શાન્તરક્ષિતે જુદે જુદે સ્થળે જૈન મત-ગોત્રી પરીક્ષા કરી છે, તે હરિભદ્રે બૌદ્ધ મત-ગોત્રી, પણ અહીં બન્નેના દષ્ટિકોણો જુદા છે. શાન્તરક્ષિત માત્ર ખડનપટ્ટ છે, હરિભદ્ર વિરોધી મતની તર્કપુર સર સમીક્ષા કરતા પણ સભવ હોય ત્યાં, કાષ્ઠક સાર તારની તે મતના પુરસ્કર્તાને સન્માને છે. જ્યારે હરિભદ્રે બૌદ્ધ ક્ષણિકનાદ, નિશ્ચાનનાદ અને શન્યવાદ એ ત્રણે વાદોની સમીક્ષા કરી, ત્યારે પણ તેમણે એ વાદોના પ્રેરક દષ્ટિમિદુને અપેક્ષાવિશેષે ન્યાય્ય સ્થાન આપ્યું અને સ્વસપ્રદાયના પુરસ્કર્તા નયન મહાવીર આદિને જે વિશેષોથી નિર્દેશે તેના જ વિશેષોથી એમણે બુદ્ધને પણ નિર્દેશ્યા અને ઈશુ કે બુદ્ધ જેવા મહામુનિ તેમજ અહંતની દેશના અર્થહીન હોઈ ન શકે એમ કહી તેમણે યુક્તિ કે ક્ષણિકત્વની એકાગ્રી દેશના આસક્તિનિવૃત્તિ માટે જ હોઈ શકે એ જ રીતે બાહ્ય પદાર્થોમાં સ્વ્યાપચ્યા રહેનાર અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વથી સર્વથા પરાઈમુખ એના અધિકારી એાને ઉદ્દેશીને જ બુદ્ધે વિજ્ઞાનનાદ ઉપદેશોના દેવો જોઈએ એ શન્યવાદ પણ તેમણે જિજ્ઞાસુ અધિકારીવિશેષને લક્ષમાં રાખીને જ ઉપદેશોના છે એમ માનવું જોઈએ એક મુદ્દાવ્ય નિશ્ચાનનાદી અને શન્યનાદી બૌદ્ધ આચાર્યો સામે ઇતર બૌદ્ધ વિદ્વાનો તરફથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે તમે વિજ્ઞાન અને શન્યતાની જ વાત કરો છો તો બૌદ્ધ પિટકોમાં જે સ્પષ્ટ ધાતુ આપતન આદિ બાહ્ય પદાર્થોના ઉપદેશ છે તેની શી ગતિ? આના જવાબમાં બુદ્ધ વિજ્ઞાનનાદી અને શન્ય વાદીઓએ પણ પોતાના સકલબુદ્ધ બૌદ્ધ પ્રતિપક્ષીઓને હરિભદ્ર જેના જ મતનમનુ કહ્યું છે કે બુદ્ધની દેશના અધિકારભેદ છે જેઓ લોકિક સ્થૂળ ભૂમિમાં હોય તેમને એની જ અને એમની જ ભાવામાં બુદ્ધ ઉપદેશ કરતા પત્રી ભને એમનું અતિમ તાત્પર્ય તેથી જુદું હોય એ બુદ્ધિભેદ શરૂઆતમાં ન કરવો અને ક્રમે ક્રમે જિજ્ઞાસુઓને જિજ્ઞાસુમાં લઈ જવા એ બુદ્ધની દષ્ટિ યા નીતિ રહેતી છે. જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ ન સાધી શકાય એવા સામસામેના છેડાવાળા વાદો જોવા

થયા, ત્યારે જોઈ વિદ્વાનોને પણ તે વાદોને જૂમિકાભેદે ધગવરા પડ્યા હરિભદ્ર તો જોઈ નથી અને છતાંય તે જોઈ વાદોને અધિકારભેદે તેનું યોગ્ય સ્થાન આપી એટલે સુધી કહે છે કે જુદા એ કાઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, તે એક મહાન મુનિ છે આમ હોવાથી તેઓ જ્યારે અસત્યનો આભાસ કરાવે એવું પણ વચન ઉચ્ચારે, ત્યારે તે એક સુરેઘની પેઠે ખાસ પ્રયોજન વિના ન જ ઉચ્ચારે ૩૮ હરિભદ્રની આ મહાનુભાવતા, મારી દૃષ્ટિએ, દર્શનપર પરામા એક નિરલ શ્રાવણ છે

૫ જેમ શાન્તરક્ષિતે ઔપનિષદિક આત્માની પરીક્ષામાં જ્ઞાના દ્વેતવાદનું નિરસન કર્યું છે, તેમ હરિભદ્રે પણ કર્યું છે એકે હરિભદ્રે પદ્મદર્શનસમુચ્ચયમાં મીમાંસક દર્શનના પ્રસ્તાવમાં જ્ઞાનવાદી દર્શનનો નિર્દેશ સુધ્ધા નથી કર્યો પણ જ્યારે તેઓ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયમાં એ વાદનું નિરસન કરે છે ત્યારે એમ તો કહી ન શકાય કે તેઓ જ્ઞાનવાદી દર્શનથી પરિચિત ન હતા પદ્મદર્શનસમુચ્ચયની રચના એમણે પહેલા કરી હોય અને તે વખતે તેઓ જ્ઞાનવાદી દર્શનથી પરિચિત ન હોય એમ પણ માની શકાતું નથી એક તો હરિભદ્રના સમય સુધીમાં ઔપનિષદિક જ્ઞાનવાદ ખીળા કાઈ દર્શન કરતા ઓછો જાણીતો ન જ હતો—શકરાચાર્ય પહેલા પણ અનેક આચાર્યો દ્વારા ઔપનિષદ દર્શન ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ પામ્યું જ હતું—અને એમ પણ નથી લાગતું કે પદ્મદર્શનસમુચ્ચયની રચના હરિભદ્રે પોતાની અપ્રોઠ દશામાં કરી તેથી, બહુ તો એટલું જ રહી શકાય કે, હરિભદ્રને મન પ્રતિપાદ્ય આસ્તિક દર્શનોમાં જૈમિનીય મીમાંસાનું સ્થાન પ્રધાન હશે કેમ કે તે કાળે કુમારિલ આદિ દ્વારા પૂર્વમીમાંસાની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા જામી હતી, એટલે હરિભદ્રે માત્ર એવું વર્ણન કરી સતોય માન્યો હોય અસ્તુ

૫૨ તું અહીં પણ હરિભદ્ર શાન્તરક્ષિતથી જુદા પડે છે હરિભદ્ર જ્ઞાનવાદનું નિરસન કર્યું પછી પણ તેનું સ્વદૃષ્ટિએ તાત્પર્ય દર્શાવે છે હરિભદ્ર શ્રમણ પર પરાના છે અને સમદર્ષિના પુરસ્કર્તા છે એમણે

વિચાર્યું હોયું જોઈએ કે ભેદપ્રધાન સૃષ્ટિના મૂળમાં અધિષ્ઠાન તરીકે
 મા કારણ તરીકે એકમાત્ર અખંડ અલતત્ત્વ છે એવી અદ્વૈતવાદીઓની
 માન્યતા વિશેષ-નિરપેક્ષ સામાન્યદષ્ટિએ તો સાચી છે, પણ સૃષ્ટિમાં
 અનુભવાતા ભેદો અને તેમાંથી ઊપજતું જીવનગત વૈષમ્ય, એનો
 ખુલાસો શો? આ વિચારમાંથી તેમને અલ્પાદૈતનો સમભાવ સાથે
 મેળ એસાડવાની સૂઝ પ્રગટી લાગે છે. તેઓ કહે છે કે શાસ્ત્રોમાં જે
 અદ્વૈતદેશના છે તે જીવનસાધનામાં વૈષમ્ય નિવારી સમભાવની રચાપના
 અર્પે છે. ૩૯ જે અલ્પાદૈતની ભાવના દ્વારા જીવનમાં સમતા સાધવાનો
 ઉદ્દેશ ન હોય, તો એ અલ્પાદૈત માત્ર વાદ પૂરતું જ રહી જાય અને
 અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં જે યોગ દ્વારા સંકેશ નિવારી વિશુદ્ધિ સિદ્ધ કરવાની
 વાત છે તે તથા અંધ-મોક્ષવાદની વ્યવસ્થા કદી ઘટી જ ન શકે.
 આવા વિચારથી તેમણે અલ્પાદૈતવાદનું નિરસન કર્યું છતાં તેનું તાત્પર્ય
 સમતાસિદ્ધિમાં દર્શાવી આહ્વાન અને શ્રમણ પરંપરા વચ્ચે લાંબા
 કાળથી ચાલ્યા આવતા અંતરને સાંધવાનો ખીજ કોઈએ કર્યો હોય
 તે કરતાં વિશેષ સારગ્રાહી પ્રયત્ન કર્યો છે.

વ્યાખ્યાન ચોથું

યોગપરપરામા આ. હરિભદ્રની વિગેષતા—૨

આ હરિભદ્રે યોગમાહિત્ય અને તેની ૫૦ પરામા શી શી અને ૩૦વી વિશેષતા આણી છે તેનો કાઈક ખ્યાલ આવે તે દૃષ્ટિથી એ જોવું જરૂરી છે કે પ્રાચીન સમયથી આ પરપરા કઈ કઈ રીતે વિકાસ પામતી રહી છે અને તેનું સાદિત્ય કેવી રીતે ખેડાયું છે

ઈસ્વીસન પૂર્વે લગભગ આઠમા સૈકાથી માડી ઉત્તરવર્ષી સમયનો ખ્યાન વધારે સારી રીતે આપે એવું સાદિત્ય તો ઉપવન્ધ છે જ તે પહેલાના સમયને લઈ યોગનો વિચાર જાણવો હોય તો કેન્નેન્ અશે પુરાતત્ત્વીય અસરો અને કેટલેક અશે લોકજીવનમા જેના ગિડા મૂળ નખાયા છે તેવી પ્રથાઓ તેમ જ પૌરાણિક વધુનીનો આધાર લેવો અનિવાર્ય છે બહુ પ્રાચીન સમયમા ‘યોગ’ શબ્દ કનના ‘તપ’ શબ્દ બહુ જ પ્રચલિત હતો એમ લાગે કે કે માનવીય જીવન સાથે તપનો મહિમા કોઈ ને કોઈ રીતે સમજાવેનો છે જ, તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ એવી પ્રાચીન મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન ધર્મસંસ્થા દુનિયામા નથી કે જેમા એક યા બીજે કપે તપનો આદર ન જ થતો હોય સિદ્ધ સંસ્કૃતિના અસરોમા જે નગ્ન આકૃતિઓ મળી આવે છે તે કોઈ ને કોઈ તપસ્વીની સૂચક છે એમ સૌ રીતગરે છે અનેક વિચારકો એમ કહ્યે છે કે નન્દી અને બીજા સહચર પ્રાંકિનો સબંધ જોતા તે નગ્ન આકૃતિઓ મહાદેવની સૂચક હોવી જોઈએ ? આ દેશમા મહાદેવ એક યોગી તપસ્વી યા અવધૂત તરીકે જાણીના છે પૌરાણિક વધુનીમા અને લોકજીવે મહાદેવનું જે સ્વરૂપ સુરક્ષિત છે તે એટલું તો નિસદેહ સૂચવે જ છે કે લોકમાનસ ઉપર

એક એવા અદ્ભુત તપસ્વીની ન જૂંસાય એવી ચિરકાલીન છાપ પડેલી છે. મહાદેવના એ લોકમાનસસ્થિત પ્રતિગિંબને જ્યારે આપણે ઐતિહાસિક યુગના અને વર્તમાન યુગના અનેક સાધકોના જીવન સાથે સરખાવીએ છીએ, ત્યારે એટલું તો લાગે જ છે કે મહાદેવના પૌરાણિક જીવન સાથે સંકલિત યોગચર્યા એ ભારતીય જીવનની જૂનામાં જૂની એક આધ્યાત્મિક સંપત્તિ છે. આ સંપત્તિનો વિકાસ કઈ કઈ રીતે થયો તે હવે ટૂંકમાં જોઈએ.

જે જે ક્રિયા, જે જે આચાર અને જે જે અનુશાનોથી અસાધારણ ઓજા, બળ કે શક્તિ પ્રગટવાનો સંભવ મનાય છે, તે બધી જ ક્રિયાઓ, આચારો અને અનુશાનો તપરૂપે બ્યવહારતાં આવ્યાં છે. એમ લાગે છે કે તપનું સ્વરૂપ સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ ભરૂં ક્રમે ક્રમે વિકસ્યું છે; અને જ્યારે તપનો સૂક્ષ્મ અને અતિસૂક્ષ્મ અર્થ વિકસ્યો અને વિરલ સાધકોના જીવનમાં સાકાર થયો, ત્યારે પણ એનાં સ્થૂળ અને બાહ્ય અનેક સ્વરૂપો સમાગ્રમાં અને ધર્મસંપ્રદાયોમાં પ્રચલિત રહ્યાં જ છે. તપનાં સ્થૂળ અને બાહ્ય સ્વરૂપમાં ઓછામાં ઓછી નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય જ છે : (૧) ગૃહવાસ છોડી વન, ગુફા, શ્મશાન કે શૂન્ય જોવાં વિવિક્ત સ્થાનોમાં રહેવું. (૨) સામાજિક વેશભૂષાનો ત્યાગ; જોને લીધે કા તો નગ્નત્વ અને જો વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં આવે તોય તે જીર્ણકંથાપ્રાય અને અતિઅસ્પ. (૩) કાં તો જટાધારણ અને કા તો સર્વથા મુંઝવ. (૪) અનરાત્રિવ્રતનો આગ્રહ અને અરાત્ર કરવું હોય ત્યારે પણ તેની માત્રા બંને તેટલી ઓછી અને તે પણ નીરસ. (૫) નાના પ્રકારનાં દેહદમનો. આ અને આના જેવી બીજી અનેકવિધ વ્યાંઓ તે કાળના તપસ્વીઓ આવરતા. ર એમ લાગે છે કે તેમનું લક્ષ્ય મુખ્યપણે મનને છતવાવું અને તે દ્વારા કોઈ ઐહિક કે પારલૌકિક સિદ્ધિ મેળવવાનું હતું જ; છતાં બહુ પ્રાચીન કાળમાં એ તપના પ્રકારો દેહદમનની સ્થૂળ ક્રિયાઓથી બહુ આગળ વિકસ્યા ન હતા. પણ એમાં વિચારનું તત્ત્વ

વિરોધ દાખલ થયું અને તેમને સમજવા લાગ્યું કે માત્ર કોરમ કોર દેહદમન પણ એમનું ખોય સિદ્ધ કરી ન શકે આ વિચારે તેમને વાકસચમ ભરી પ્રેર્યા અને મનની એકાગ્રતા સાધવાના વિવિધ ઉપાયોની શોધ લાગી પણ પ્રેર્યા અનેક સાધકો સ્થૂળ તપોના આચરણમાં જ ઇતિથી વેખના, છતાં પ્રેરનાક નિરવ નિવેદી એ સ્થૂળ તપને અતિમ ઉપાય ન માની, તેને એ જ બાલ સાધન લેખી, તેના ઉપયોગ કરતા અને મુખ્યપણે મનની એકાગ્રતા સાધવાના ઉપાયોમાં તેમ જ મનની શુદ્ધિ સાધવાના પ્રયત્નમાં જ પોતાની બધી શક્તિ વાપરતા આ રીતે તપોમાર્ગનો વિકાસ થતો ચાલ્યો અને તેના સ્થૂળ મુદ્દમ અનેક પ્રકારો પણ સાધકોએ સ્વીકાર્યા બધા લગી આ સાધના તપને નામે જ મુખ્યપણે ચાલુ રહી, ત્યાં લગીમાં એના ત્રણ ક્ષેત્રો તો અસ્તિત્વમાં આવી જ ગયા તે આ (૧) અવધૂત, (૨) તાપમ અને (૩) તપસ્વી

અવધૂત એ યોગજ્ઞાન અને યોગચર્ચાથી સર્વથા વિપરીત એનું વર્ણન પૌરાણિક સાહિત્યમાં સચરાશુ છે તેમાં જ લાગવતપુરાણ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે તેના પાત્રમાં મકન્ધના પાત્રમાં અને છટ્ટા અધ્યાયોમાં નાભિનન્દન સ્વપ્નદેવની અવધૂત તરીકેની ચર્ચા વર્ણવી છે, અને અગિયારમાં મકન્ધમાં ચોતીસ ગુરુ કરનાર દત્તની અવધૂત તરીકેની ચર્ચા છે અવધૂતનો દ્રુકમાં અર્થ એવો જ છે કે તે સાધક મનુષ્ય હોવા છતાં બુદ્ધિપૂર્વક માનનીય સમાજની પ્રચલિત ચર્ચાનો ત્યાગ કરી પશુ કે પક્ષી જેવું નિરવદ્ય જીવન જીવનાર જૈન પુરાણોમાં પણ સ્વપ્નદેવ પ્રથમ તીર્થંકર તરીકે સ્થાન પામે જ છે તેમાં લાગવત જેવું અજગર, ગાય મૃગ કે કાક જેવી ચર્ચાનું વર્ણન તો નથી, છતાં જે ઉલ્કા તપનું વર્ણન છે તે એવું તો મુશ્કેલ છે કે સ્વપ્નદેવ સર્વથા નિર્મમ થઈ જીવન જીવનાર કોઈ વિશિષ્ટ અવધૂત તરીકે લોકોમાં આદર પામેના પ્રાચીન સમયની આ અવધૂત પર પરા મહાદેવ, દત્ત કે એવા કોઈ પૌરાણિક યોગીઓને નામે ચાલતા પદોમાં કોઈને

કાઈ રૂપે સચવાયેલી આજે પણ છે અવધૂતગીતા, એ જોકે આત્મ-
 મીન અથ છે, પરંતુ તેમાં અવધૂતનો થોડોક ખ્યાલ મળી રહે એની
 વિગતોડ પણ નોંધાયેલી છે જૈન અને જૌદ પરંપરામાં એ
 અવધૂતનું સ્વરૂપ સચવાયેલું છે, અને ઉચ્ચ પ્રકારની આધ્યાત્મિક
 સાધનાના એક ઉપાય તરીકે એ ચર્ચાનો આદર કરવામાં આવ્યો છે.
 આચારામ, જે ઉપવૃત્તિ જૈન આગમોમાં વધારે પ્રાચીન લેખાય છે,
 તેમાં એક અધ્યયન (પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું છઠું) છે, જેનું નામ જ
 ‘ધૂત’ છે એમાં ઉલ્કટ ત્યાગીની જીવનચર્ચાના ઉદ્ગારો છે, જે જૈન
 પરંપરામાં અન્યત્ર વર્ણિત ઋષભદેવ કે મહાવીરના જીવનની ઝાંખી
 કરાવે છે જૌદ પરંપરામાં જોકે જૈન પરંપરાની પેઠે તપ ઉપર કે
 દેહદમન ઉપર ભાર આપવામાં નથી આવ્યો, છતાં એમાં સમાધિના
 ઉમેદનાર માટે પ્રથમ કેવું જીવન આવશ્યક છે તે દર્શાવતા ૧૩ ધૂતાગો
 વિસ્તારથી વર્ણવાયેલા મળે જ છે. ધૂતાધ્યયનમાંની જૈન ચર્ચા અને
 ધૂતાગોના વર્ણનમાં આવતી જૌદ ચર્ચા તેમ જ અવધૂત પરંપરાના
 વર્ણનમાં આવતી અવધૂત યોગીની ચર્ચા એ ત્રણેનું ગુણનાત્મક
 અધ્યયન કરનારને એમ જણાયા વિના નહિ જ રહે કે આ ત્રણે
 ફાટાઓ મૂળમાં એક જ પરંપરાના ત્રિવિધ આવિર્ભાવો છે, જૈન
 અને જૌદ પરંપરામાં અવધૂતના સ્થાનમાં ‘ધૂત’ પદ વપરાયું છે
 એટલું જ આમ છતાં પ્રાચીન અવધૂત પદ તપસી, યોગી કે ઉલ્કટ
 સાધકના અર્થમાં એટલું બધું રૂઢ થઈ ગયેલું કે કળીર અને જૈન
 સાધક આનંદધન જેવા પણ પોતાની કૃતિઓમાં ‘અવધૂ’ પદ વારંવાર
 વાપરે છે. ૮

જૈન આગમોમાં અનેક સ્થળે તાપસોનું વર્ણન છે. ૯ મહા-
 ભારત^{૧૦} અને પુરાણોમાં^{૧૧} પણ તાપસોના આશ્રમોની વાત આવે
 છે આ તાપસોની ચર્ચા દેખીતી રીતે વિશેષ દેહદમનપરાયણ છે, છતાં
 અસંખ્યોત્તરી ચર્ચા કરતાં એ યોગી છે તાપસો પણ મન કે નજ
 જેવા રહેતા, મૂળ, કદ, ફળ આદિ ઉપર નજર અને અંત લે તોય

તે બિદ્યા દ્વારા અવધૂનો ખોપરી પણ રાખતા, તે તાપસો માત્ર લાકડાનું કે એવું કોઈ પાત્ર રાખતા, અને કેનાક પાણિપાત્ર પણ ગ્રહેતા તેમ જ લિક્ષાટન રૂંટતા એમથી અનેક તાપસો પચ્ચાગ્નિ તપસ કરતા અને કોઈ ને કોઈ રીતે સાદુ તેમ જ ઉમ્મ જીવન જીવી મન વશ કરવા મથતા અતિશીત અને અતિઉશ્નુ સદ્ગન કરવું એ એમનો ખાસ વિધિ રહેતો આજે પણ આના તાપસો છૂટાછવાયા અને કેટલીક વાર જૂથમાં મળે જ છે પરંતુ અવધૂત અને તાપસ વર્ગની તપશ્વર્ધામાય સુધારો થવા લાગ્યો પચ્ચાગ્નિ તપને બદલે માત્ર સૂર્યનો આતાપ લેવો એ જ ઇષ્ટ મનાયુ ચાર દિશામાં સનત લાકડા બાળી ધૂણી ધખાવવી, એમાં કિસાનું તત્ત્વ જણાતા એ વિધિ પડતો મુખ્યો પત્ર, કૃષ્ણ મૂળ કદ જેવી વનસ્પતિ પર નખવું એ પણ વાનસ્પતિક જીવદિસાની દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય લેખાયુ જટા ધારણ કરતા જે જૂ કે લીખનો સહન છે તેના વિચારથી સર્વથા મૌઙ્ય ઇષ્ટ મનાયુ, અને સર્વથા મુઝન પણ અસ્તરાથી ન કરવું પણ પોતાને હાથે જ કેશોને ખેંચી કાઢના એ નિરવજ મનાયુ આ રીતે તાપસ પ્રયામા જે અદિસાની દૃષ્ટિએ^{૧૩} વિશેષ સુધારો કે પરિવર્તન થયા, તે તપસ્વી માર્ગ તરીકે જાણીના થયા તપસ્વીમાર્ગ એ અદિસાની દૃષ્ટિએ તાપસમાર્ગનું એક સરકરણ જ છે પાર્શ્વનાથ અને વિશેષ કરીને મદાસીર આ તપસ્વીમાર્ગના યુગ્ગક્તો છે જૈન આગમોમાં જે પ્રાચીન વર્ણનો સચવાયા છે, તેમાં તાપસ અને તપસ્વી જીવનની બેઢેખા^{૧૪} રપટ છે તપસ્વી જીવનમાં ઉત્કટ, ઉત્કટનર અને ઉત્કટમ તપને સ્થાન છે પણ એમાં દૃષ્ટિ મુખ્યપણે એ રહી છે કે એવું તપ આચરતા મુક્તમ પણ જીવની વિરાધના ન થાય આ રીતે આપણે સંક્ષેપમાં જોયું કે મદાસીરના પૌરાણિક જીવનથી માડી મદાસીરના ઐતિહાસિક વર્ણન સુધીમાં તપની બાજુ ચર્ચાને આપી ઉત્તરોત્તર કેવો સુધારો કે ફેરફાર થતો ગયો છે આ સુધારો કે વિકાસનું સમગ્ર ચિત્ર ભારતીય વાસ્તવમાં મળી આવે છે

તપોમાર્ગનું વર્ણન પૂરું કરી આગળ વિચારીએ તે પહેલાં ત્રણ ઐતિહાસિક તીર્થંકરની જીવનચર્ચાની તુલના સહેપમા કરી લઈએ છુદ્ધ, ગોશાળક અને મહારીર એ ત્રણ સમકાલીન હતા તે કાળમા ઉત્તર અને પૂર્વ ભારતના પ્રિશાળ પથરાટ ઉપર અનેક શ્રમણ અને પત્નિજોકોના જૂથો રિચરતા બધા પોતપોતાની રીતે ઉત્તર કે મધ્યમ પ્રકારનું તપ કરતા છુદ્ધ ધર હોડ્યુ ત્યારથી જ તપશ્ચર્યા કરવા માટેની એમણે પોતાને મુખે પોતાની તપશ્ચર્યાનું જે વર્ણન કર્યું છે, અને જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહુ મહરતુ છે, તેમા, તેમણે પોતે આચરેલા, નાના પ્રકારના તપનો નિર્દેશ છે ૧૫ એ નિર્દેશ જોતા એમ કહી શકાય કે અવધૂતમાર્ગમા જે પ્રકારના તપ આચરવામા આવતા, છુદ્ધ એના જ તપ કરના અવધૂતમાર્ગમા પણ અને પક્ષીના જીવનનું અનુકરણ કરતા તપો વિહિત છે છુદ્ધ એના ઉત્તર તપો સેવેના ગોશાળક અને મહારીર મનેય તપસરી તો હતા જ, પણ એમની તપશ્ચર્યામા ન હતો અવધૂત તિ આગી તપચ્ચાનો અશ કે ન હતો તાપસોની પ્રિશિષ્ટ તપચ્ચાનો અશ અને તીર્થનાયકો દેવદમન ઉપર ભાર આપના, નમન રિચરતા, સ્મશાન અને શન્ય ગૃહમા એકાકી રહેતા, શુ અને નીરસ આહાર વેના અને લામા લામા ઉપનાસ પણ કરતા, ૧૬ છતાં તેઓએ કહી છુદ્ધ આચર્યા છે તેના તપોનત નહી જ આચરેલા છુદ્ધ અતે એ તપોમાર્ગ છોડી ફટકા છે, ત્યાર ગોશાળક અને મહારીર બને તપશ્ચર્યાને ફેર મુધી વળગી રહે છે આ મુદ્દાનું વિશ્લેષણ કરતા એમ લાગે છે કે છુદ્ધ તપની ઉત્કટ કોટિ મુધી પહોંચ્યા, અને જ્યાર એનું પરિણામ એમને સતોષ ઉત્તરવે એનું ન આ શુ ત્યારે તરો મુખ્યપરે ધ્યાનમાર્ગ તરફ વળ્યા અને તપને નિરર્થક માનના—મનાના લાગના ૧૭ કદાચ આ એમના અતિ ઉત્તર દેવદમનની પ્રતિક્રિયા હોય પણ ગોશાળક અને મહારીરની બામનમા એમ નથી એમણે ઉત્તર તપ સાથે પહેલેથી જ ધ્યાન જેવા અતરતપ તરફ પૂરું લક્ષ આપેનું અને તેમણે એ પણ કહ્યું કે

બાહ્ય તપ ગમે તેવું કઢોર હોય, છતાં એની સાર્થકતા અંતઃતપ ઉપર અવલંબિત છે. તેથી તેમને પોતાના તપોમાર્ગમાં બાહ્ય તપને અંત-સ્તપના એક સાધન તરીકે જ ધ્યાન આપ્યું.^{૧૮} આને લીધે કદાચ તેમનામાં પ્રતિક્રિયા ન થઈ. ગોશાળકનું જીવનવૃત્ત મજે છે તે તો જૈન અને બૌદ્ધ ઐત્યે દ્વારા, છતાં એમાંથી એટલો સાર તો નીકળે જ છે કે ગોશાળક પોને અને એમનો આજીવક શ્રમણસંઘ નગ્નત્વ^{૧૯} ઉપર વધારે ભાર આપતા.

જુદ્ધ, ગોશાળક અને મહાવીરની પેઠે બીજા પણ અનેક શ્રમણ-ધર્મના નાયકો તે કાળે હતા. એમાં સાંખ્ય પરિવાજકોનું વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. એ પરિવાજકો પણ તપ-ત્યાગ ઉપર ભાર આપતા જ, છતાં એમાં કેટલાક એવા સાધકો હતા જે મુખ્યપણે ધ્યાનમાર્ગી હતા અને ધ્યાન કે યોગના વિવિધ માર્ગોને અનુસરતા. જુદ્ધે પોતે જ એવા સાંખ્ય ગુરુઓ પાસેથી ધ્યાનની શિક્ષા લીધેલી.^{૨૦} એટલાથી પણ એમને સંતોષ ન થયો, ત્યારે કેટલીક ધ્યાનની નવી પદ્ધતિઓ પણ એમણે અજમાવી. આ રીતે જુદ્ધથી જ ધ્યાનલક્ષી બૌદ્ધ પરંપરા શરૂ થઈ. સાંખ્ય પરિવાજકોની ધ્યાનપ્રક્રિયા યોગ નામથી વિશેષે જાણીતી થઈ અને જુદ્ધની ધ્યાનપ્રક્રિયા સમાધિ નામથી વ્યવહારાઈ, જ્યારે આજીવક અને નિર્મય પરંપરાની સાધના તપ નામથી વ્યવહારાતી; છતાં નિર્મય પરંપરામાં એ માટે સંવર શબ્દ વિશેષે પ્રચારમાં આવ્યો. આમ યોગ, સમાધિ, તપ અને સંવર એ ચાર શબ્દો આધ્યાત્મિક સાધનાનાં સમગ્ર અંગ-ઉપાંગને સૂચવનાર તરીકે વ્યવહારમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે.

દરેક આધ્યાત્મિક સાધક પોતાની સાધના કોઈ ને કોઈ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનને અવલંબીને જ કરતો. તત્ત્વજ્ઞાનની મુખ્ય ત્રણ શાખાઓ છે: (૧) પ્રકૃતિ-પુરુષ દૈતવાદી, (૨) પરમાણુ અને જીવમુક્તવાદી, (૩) અદૈત ભ્રમવાદી. જે સાધના યોગ નામથી જાણીતી થઈ તેની સાથે મુખ્યપણે પ્રકૃતિ-પુરુષ દૈતવાદનો સંબંધ દેખાય છે; સમાધિ,

તપ અને સવર નામથી જે સાધના જાણીતી થઈ તેની સાથે પરમાણુ અને જીવમત્ત્વવાદનો મળધ દેખાય છે, અને જે સાધના વેદાત તરીકે વ્યવહારમાં આવી તેની સાથે મુખ્યપણે અદૈત શ્રવણનો સળધ દેખાય છે

ઉપર મૂલ્યન્યુ છે તેનો તત્ત્વજ્ઞાનનો ભેદ હતો, સાધનાના નામોમા પણ ભેદ આવતો, છતાં એ દૃષ્ટે સાધનાઓના ગાંઠો અને અગોનો નિયાર કરીએ છીએ ત્યારે એ દેખાય છે કે કોઈએ પોતાની સાધનામા અમુક અંગને કે અમુક પદ્ધતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું હોય, તો ખીજાએ ખીજા અંગ કે ખીજી પદ્ધતિ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો હોય એટલું જ. પણ એની કોઈ આધ્યાત્મિક સાધના નથી દેખાતી કે જેમા સાધનાના અંગ લેખે વિકાસ પામેલ આચાર અને નિયારોનો એક યા ખીજી રીતે સમાસ થયો ન હોય

તત્ત્વજ્ઞાન સમ્રાટો અને સાધકોની ભિન્નતા છતાં આધ્યાત્મિક સાધના એક જ છે એમ ન્યાર કહીએ છીએ ત્યારે તેનો ભાવ શો છે એ અત્રે સમજી લેવું જરૂરી છે જીવન સાથે અનિવાર્ય રીતે વળાયેલા કે જડાયેલા જે જે ભાગલિક તત્ત્વો છે તેને આવરનાર મળો કે કનેશને નિવારવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો એ જ આધ્યાત્મિક સાધના આ સાધનામા મુખ્યપણે લક્ષિત, ક્રિયા-કર્મ, ધ્યાન અને જ્ઞાન એ ચાર ચિત્તગત શુદ્ધો નિઃસાનના હોય છે ઈશ્વર, વીતરાગ કે અન્ય કોઈ ઉગત આદર્શને સતત સમુખ રાખી નિઃપૂર્વક જીવનવ્યવહાર ચલાવવો તે લક્ષિયોગ શારીરિક અને માનસિક જીવન એની રીતે જીવ્યુ કે જેથી શરીર નીરાગ અને સમગ્ર રહે અને સાથે સાથે મન પ્રેશોના આઘાત ન અનુભવે એ જ રીતે પોતે જે સમાજ કે સમષ્ટિમા જીવે હોય તે સમાજ કે તે સમષ્ટિને પોતાના વર્તન-નિયારથી ત્રાસ કે માધા ન પહોચાડવા—આવી જીવન કળા તે ક્રિયા યા કર્મયોગ બાહ્ય આનર્પક બોધ્ય વિષયોમા સતત

પ્રવૃત્તિરીત એવી દન્ડિયોના અનુગમન કે પારતત્યથી મુક્ત મરી મનને એવી રીતે ઘિર રુચુ કે જેથી દન્ડિયો પોતેજ મનની અનુગામી કે મનપરતત્ર બને—આ ધ્યાન યોગ ઉપર સૂચિત ત્રણે યોગો દ્વારા મનની જ્ઞાનખળા એટલે સુધી વિકસાવવી કે તે દ્વારા મન પોતાનું અતર ખરાબર જાણી સમજી શકે અને પોતામાં કયા કરેગો કઈ કઈ રીતે કામ કરે છે અને તે પોતાના તથા પરના જીવનમાં કેવી રીતે ખોન પાડે છે એ વચાર્થ રીતે સમજી શકે તેમજ એ કરેગોનું મૂળ શુ છે ને તે કેવું છે એને પડી રહે—આ જ્ઞાનયોગ પાતજન યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પાદમાં ઈશ્વરપ્રણિધાન રૂ વીતરાગધ્યાન રૂ અને જ/પર રૂ જેવા વિધાનોથી ભક્તિયોગ મૂલ્યગો છે બીજા પાદમાં તપ, સ્વાધ્યાય અને યમ નિયમના જે સ્વરૂપો વર્ણવ્યા છે તથા પ્રથમ પાદમાં મૈત્રી કરુણા આદિ જે ચાર ભાવનાઓ દર્શાવી છે તે દ્વારા કમયોગ મૂલ્યવાય છે પ્રથમ પાદમાં એકતત્વાભ્યાસથી પ્રાગ્જી મ્યૂન મુક્તિ અલ્પ કે મદત્ત એવા કોઈ પણ વિસ્મય મનને શામ્લાને અને કમે કમે એ ધારણાની રિચિત્તથી સમાધિ સુધીની રિચિત્ત સાધવાનો જે મિધિ નિરૂપ્યો છે તે ધ્યાનયોગ છે અતર નિરીક્ષણ દ્વારા પોતામાં પરના પ્રવેશો અને તેનાથી અભિમૂલ થોડી સાદગીક શક્તિઓનું મુદ્ધરણ કરાવે એવા વિવેચન્ય જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવાનો જે સયમ ત્રીજા પાદમાં મૂલ્યગો છે તે જ્ઞાનયોગ છે આ રીતે પાતજન યોગશાસ્ત્ર એ ચતુર્વિધ યોગો નિરૂપતું એક અવિકલ યોગશાસ્ત્ર છે

પતજનિએ પોતાના મુપક અને પારદર્શી સૂત્રોમાં કિત ચ ર યોગો કેન્દ્રમાં રાખી બધી જ ચર્ચા કરી છે એની આ ચર્ચા એ પૂર્વકાવીન અનેક યોગશાસ્ત્રોના દોહનનું અને જ્ઞાનુભવનું પરિણામ જે પનગ્નિ પહેલા અનેક સાખ્ય યોગીઓ થઈ ગયેના છે તેમાં દિરખગર્જનું નામ મોખરે છે રૂ એનું શાસ્ત્ર છે એનો ઉપદેશ એ નિ બ્ધગમ યોગ નામથી ઉ નેખા છે એનો મમય નક્કી નથી પણ તે ધજો જ

પ્રાચીન છે એ નિશક દ્વિરદ્યગર્ભના યોગશાસ્ત્રી ચાવી આવતી સાખ્યાનંદની યોગપ્રથા ભગવદ્ગીતામાં બહુજ સુરેખપણે અને કાવ્યમય શૈલીમાં મળે છે આ રીતે ભગવદ્ગીતા અને ખાતજલ યોગશાસ્ત્ર એ બે ત્રયો એવા કે, જે આખ્યતત્ત્વાવનની યોગપ્રક્રિયાનું પૂરેપૂરું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે

બુદ્ધે પોતાનો ધ્યાનમાર્ગ નિકસાવ્યો અને તેને લગતી જે જે ચર્ચાઓ મૂચરી તે પાવિ પિટકોમાં છૂંટીખાઈ મળે છે, પણ એ બંધી નાની-મોટી રિગતોનો યોગ્ય રીતે સમ્રહ બુદ્ધધોષે પોતાના નિશુદ્ધિ-માર્ગમાં કર્યો છે તેમાં જે શીત અને સમાધિને લગતા પ્રકરણો છે તેમાં જૌદ્ધ મહાધિશાસ્ત્રનું પૂર્ણ હાર્દ આતી જાય છે બુદ્ધધોષના આ સ્થિરિમાર્ગી ત્રય ઉપરાંત મહાયાન પરપરામાં તે વિષયના અનેક ત્રયો છે, જેમાં સમાધિરાજ, દશભૂમિશાસ્ત્ર અને બોધિચર્યાવતાર ખાસ નિશિષ્ટતા ધરાવે છે ચરિત્રાદી અને મહાયાની પરપરાના એ ત્રયો જૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનાવનની સમાધિમાર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે

પાર્શ્વનાથથી પ્રચલિત અને મહાવીર દ્વારા પુષ્ટ થયેલ તપો-માર્ગની આવના સરર તરીકે ઓળખાય છે એ સરરના જુદા જુદા અંગો આગમોમાં મળે છે, પણ એ બધાજ અગ-પ્રત્યંગોનું સુચિત્ત સકલન વાયક ઉમાત્રાતિએ પોતાના નત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં કર્યું છે એ એકજ ત્રય જૈનતત્ત્વજ્ઞાનાવનની સાધનામાર્ગનું પૂરેપૂરું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જૌદ્ધ અને જૈન પરપરાના જે જે ત્રયો ઉપર સૂચના તેમાં વસ્તુગતિએ તો ખાતજન યોગશાસ્ત્રમાં નિરૂપાયેલ અતુરિંધ યોગની પ્રતિયાજ શમ્ભતરથી કે પરિભાષાબેદથી નિરૂપાઈ છે એટલે એમ કહી શકાય કે મધીજ આખ્યાત્મિક સાધનાઓ કાઈ એકજ મૂળગત પ્રેરણાના આનિર્ભાવો છે

વિક્રમના આક્રમાનમાં સૈકામાં થયેલ હરિભદ્રને અધ્યાત્મ

વિરાગ ઉપર સૂચવેલ અને બીજો પણ વિશાળ સામ્રિતિ વાગે
 મળેનો, જેના પ્રમાણે એમના પોતાના જ યોગ વિચરક મૂળ અથો
 અને તેમની સ્વોપજ વ્યાખ્યાઓમાથી મળી રહે છે હરિભદ્ર માત્ર
 સાહિત્યિક વારસો જ ધરાવતા એમ પણ નથી તેમના યોગ વિચર
 વિવિધ વિચારો અને પ્રતિપાદનો ઉપરથી એમ નિશ વાગે છે કે
 તેઓ યોગમાર્ગના અનુભવી પણ હતા તેથી જ તેમજો સ્વાનુભવ
 અને સાહિત્ય વારસાને બંને યોગ વિચરને લગતી એવી કૃતિઓ
 રચી છે કે જે યોગ પર પાને લગતા અત્યાર લગીના જ્ઞાન સાહિત્યમા
 અનોખી વિશેષતા ધરાવે છે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પોતાના અથોમા
 એમણે તુલના અને બહુમાનવૃત્તિ દ્વારા જે સમત્વ દર્શાવ્યું છે તે
 સમત્વની પરા ણ્ય તો તેમના યોગ વિચર અથોમા પ્રમુખ થાય જ છે
 ઉપરાત એ યોગ વિચરક અથોમા એ મુદ્દા એવા તરી આવે ૧ કે જે
 તેમના સિદ્ધાન્તની ઇતર કોઈ પણ કૃતિમા મે એવા ન્પદરૂપે જોવા
 નથી તેમાથી પહેલો મુદ્દો એજે પોતાની પરપરાને પણ ની દૃષ્ટિની
 કડી જોણી આપી તેમા ખૂટતી કડીની પૂર્તિ કરી તે અને બીજો
 મુદ્દો તે જુદા જુદા સપ્રકારો અને પથો વચ્ચે સમીક્ષા દૃષ્ટિને
 કારણે અધુગ અભ્યાસને કારણે તેમ જ પારસ્પરિક પરિભ્રામની
 ગેરસમજૂતીને કારણે જે અતર ચા યુ આપતુ અો પોતાતુ તેને
 નિનાગ્રાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન હરિભદ્રની આ રિગેરતાનુ મુલાખન
 કરના માત્ર તેમના ચાર અથોનુ વિદગમારનોખન ન્વ અંત્ર પ્રગુત
 છે તેમના એ ચાર અથો ધંખ એ પ્રાકૃત ભાષામા છે અને મે
 સમ્મૃતમા જે પ્રાકૃત ભાષામા છે તે 'યોગરિસિંગ અને યોગશતક'
 મુખ્યપણે જૈન પરપરાની આચાર વિચારપ્રણાલીને અવનબી
 લખાવેના છે પણ એમ વાગે છે કે તે દ્વારા જૈન પરપરાના કદ
 માનસને વિશેષ ઉદાર બતાવવાનો તેમજો આશા હાય તેથી જ
 તેમજો યોગવિસિક્ષામા જૈન પરપરામા પ્રચલિત એવી ક્યવદન જેવી
 દૈનિક ક્રિયાનો આશય લઈ તેમા નાનયોગ, મધયોગ અને પ્રીતિ

લક્ષિત આદિ તરવો, જે ઇતર યોગ પરપરામાં બહુ જાણીતા છે, તેને ધમવ્યા કે એટલું જ નહિ, પણ તેમણે કદિવાદીઓને એ પણ સલામત્યુ છે કે બહુજનસંમતિ એ કોઈ સાચા ધર્મ કે તીર્થનું લક્ષણ નથી સાચો ધર્મ અને ખરું તીર્થ એ તો એક પણ માણસની વિવેકદૃષ્ટિમાં સમાયેલ છે આમ કહી તેમણે લોકસલાહ યા મહાજનો જેન ગત સ પત્યા એનો પ્રતિવાદ કર્યો છે ૨૫ આ એક આધ્યાત્મિક નિર્ભયતા છે

યોગશતક

યોગશતકમાં જૈન તરીકે ઓળખાતા ધાર્મિક જીવનને ઉદ્દેશી વિચાર કર્યો છે જેમ વૈદિક પરપરામાં બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાન પ્રસ્થ અને સન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે, તેમ યથાર્થ જૈન જીવનના ચાર ક્રમવિદ્યાસી વિભાગ છે જૈનત્વ એ જાતિથી, અનુવચથી કે કોઈ પ્રવૃત્તિવિશેષથી નથી મનાયુ, પણ એ આધ્યાત્મિકતાની ભૂમિકા ઉપર મનાયુ છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિની દૃષ્ટિ મોક્ષાભિમુખ થાય છે, ત્યારે એ જૈનત્વની પ્રથમ ભૂમિકા એનું પારિભાષિક નામ અપુનર્મ-ધક છે મોક્ષ પ્રત્યેની સદાશ્રદ્ધા-રુચિ અને તેની યથાશક્તિ સમગ્રણુ એ સમગ્રદૃષ્ટિ નામની બીજી ભૂમિકા છે જ્યારે એ શ્રદ્ધારુચિ અને સમગ્રણુ અશરૂપે જીવનમાં ઊતરે છે, ત્યારે એ દેશવિરતિ નામની ત્રીજી ભૂમિકા તેથી આગળ જ્યારે સંપૂર્ણપણે ચારિત્ર યા ત્યાગની કળા નિ સત્તા લાગે છે ત્યારે એ સર્વવિરતિ નામની છે ત્રી ભૂમિકા આ ચાર ભૂમિકાઓમાં સાધારે શુ ડરવુ, શુ રિચાગવુ અને આગળ પ્રગતિ ડરવા કેમ મથવુ એ યોગશતકમાં પ્રતિપાદિત છે એક રીતે આ જૈન પરિભાષામાં જૈન પરપરામાં આવ્યું આવતું વર્ણન છે— જેમ ઇતર પરપરાઓના યોગપ્રથોમાં તે તે પરપરાની પરિભાષામાં વર્ણન મળે છે એટલે યોગવિશિષ્ટ અને યોગગતક એ બંને અથો વિશે એટલું કહી શકાય કે તેની રચના જૈન પરપરાના માળખા

ઉપર થયેલી છે પણ દરિભદ્રની જે મૂળગત મુજબ કે તે આ સામ્રદાયિક ગણાય એવા પ્રથમાય આન્યા વિના નથી રહી એવાથી મે-નથુ બાબતોનો નિર્દેશ પૂરતો ગણાશે દરિભદ્ર કહે છે કે જેણે હજી ધર્મની સાચી જૂમિમાં સ્પર્શી નથી, પણ માત્ર જે અભિમુખ છે, તેના પ્રથમ અધિકારીને લોક અને સમાજ ન્યે રહેતા આચરનાના ધર્મોનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ, જેથી તે લૌકિક ધર્મથી વચ્ચિત ન બને આમ કહી તેઓ ગુરુ ૨૧, અતિથિ આદિના પૂજન સત્કાર અને દીનોને દાન આપનાનું વિધાન કરે છે ૨૬ નિવૃત્તિની તિથિમાં રિશેરે ગૂચવાયેના સમાજમાં ઘણી વાર આના આનસ્યક લૌકિક ધર્મની ઉપેક્ષા થતા લાગે છે દરિભદ્રે કદાચ આ સ્મૃતિ તે કાળના જૈન સમાજમાં જોઈ, અને તેમને થયું કે આધ્યાત્મિક મનાતા નિવૃત્તિ પરાપણુ ચોકાત્તર ધર્મને નામે લૌકિક ધર્મોનો ઉત્તેજ કદી ધરજવા જોવો નથી તેથી જ તેમણે સમાજના ધારક અને પોતક બધા જ ધર્મોનું આચરણુ આનસ્યક માન્યુ તેઓ જ્યાર ગુરુ, દેવ અને અતિથિના આદરસત્કારની વાત કહે છે, ત્યારે માત્ર જૈન ગુરુ, જૈન દેવ કે જૈન અતિથિની વાત નથી કહેતા તેઓ તો રિષા, કળા આદિ રિતોને શીખવનાર બધા જ ગુરુર્ગર્ અને માતાપિતા તમ જ અન્ય વડીલ વર્ગને ઉદ્દેશી કહે છે એ જ રીતે સમાજમાં જુદા જુદા વર્ગ દ્વારા પૂજતા બધા જ દેવોને ઉદ્દેશી કહે છે અને અતિથિ વર્ગમાં તેઓ બધા જ અતિથિને સમાસ કર છે ન્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં લૌકિક ધર્મો સદ્ગુણુપોષક અને સદ્ગુણુરર્ધક બને છે અને ક્રમે ત સદ્ગુણુના વિકાસ દ્વાન ચોકાત્તર ધર્મના-આધ્યાત્મિકતાના સાચા વિકાસમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે, એ વસ્તુ તેમણે એક સરેના દાખલાથી સમજાવી છે તેઓ કહે છે કે અરણ્યમાં જૂનો પડેનો મુસાફર કેડી મગવાથી જેમ મુખ્ય માર્ગે ક્રમે આની પહોંચે છે, તેમ યોગનો પ્રથમ અધિકારી પણ ચોકધર્મોનું યથાવત્ પાલન કરતા કરતા સુસરકાર અને વિવેક વધવાથી યોગના મુખ્ય

માર્ગમાં પ્રવેશે છે રજ હરિભદ્ર પહલા આવુ મ્પણ વિધાન કોઈ
જેનાચાચે ભાગ્યે જ ક્યું દશે

જૈન પરપરા અહિંસાપ્રધાન હોઈ તેનો ધાર્મિક આચાર
અહિંસાના પાપા ઉપર જ રચાયો છે, પણ મોટે ભાગે હિંસાવિરમણ
આદિ પદો નિવૃત્તિમુખ્ય હોઈ એની ભાવાત્મક બાજુ ઉપેક્ષિત રહી
છે હરિભદ્રે જોયું કે હિંસાનિવૃત્તિ, અસત્યનિવૃત્તિ આદિ અણુવતો કે
મહાવતો એ માત્ર નિવૃત્તિમા પૂર્ણ થતા નથી, પણ એની બીજી
પ્રવર્તક બાજુય છે તેથી એમણે જૈન પરપરામા પ્રચલિત અહિંસા,
અપરિબ્રહ્મ જેવા વ્રતોની ભાવના પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવા મૈત્રી, ક્રરણા
આદિ ચાર ભાવનાઓ ઉપર પણ ભાર આપ્યો. અસમત, આ
ભાવનાઓ યોગસૂત્ર^{૨૮} અને તત્ત્વાર્થધિગમમૂત્રમા^{૨૯} છે જ, પણ એ
ભાવનાઓનો રિકાસ મોટે ભાગે મહાયાની પરપરા દ્વારા થયો છે.
હરિભદ્ર પોતાના જીવન અનેક અથોમા મહાયાની આદિ ઈતર
પરપરાએ પોપેલા ધર્મના ભાવાત્મક સદ્ગોને સ્વીકારી તેમથી ઉત્તમ
રસાયન નિપજનવે છે, તેમ યોગશતકમા પણ તેમણે એ ભાવનાઓને
ગૂઢી^{૩૦} નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ ધર્મના પારસ્પરિક ઉપકારરૂપ આધ્યાત્મિક
રસાયન નિપજન્યુ હોય તેમ લાગે છે.

હરિભદ્રની તુલનાદષ્ટિ યોગશતકમા પણ દેખાય છે તેમણે યોગનુ
લક્ષણ વા સ્વરૂપ ત્રણ દષ્ટિઓથી રજૂ કરી તુલનાતુ દાર ઉઠાડ્યુ છે.
યોગ એ શ્રેય સાધારાનો દીર્ઘતમ ધર્મવ્યાપાર છે એમા બે અંશો
છે. એક નિગેધભાગીય અને બીજો વિધિભાગીય કયેશોને નિવારવા
એ નિગેધ બાજુ તેને લીધે પ્રગટતી શુદ્ધિને કારણે ચિત્તની કુશળમાર્ગ-
મા જ પ્રવૃત્તિ એ વિધિ બાજુ આ બંને બાજુઓને આવરતો ધર્મ-
વ્યાપાર એ જ ખરી રીતે પૂર્ણ યોગ છે પણ આ યોગનુ સ્વરૂપ
પતંજલિએ ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’^{૩૧} શબ્દથી પ્રધાનપણે અભાવમુખે
સૂચવ્યુ છે, જ્યારે જૌહ પરપરાએ ‘કુશળ ચિત્તની એકાગ્રતા વા
ઉપસપદા’^{૩૨} જેવા શબ્દો દ્વારા પ્રધાનપણે ભાવમુખે સૂચવ્યુ છે.

ઉપ- ઉપરથી જોનારને આ જ ને લક્ષણો । ઇક વિરોધી લાગે પણ વસ્તુતઃ એમાં કશો જ વિરોધ નથી એક જ પરતુની જે બાજુઓને ગોણું મુખ્યપણે દર્શાવવાનાં આ એ પ્રત નો છે જ નહીં આ જ્ઞાન મૂલ્યવરા જ દરિયે પાતળ ન અને બૌદ્ધ પર પગસમન અને લક્ષણોને વૃત્તના દૃષ્ટિએ નિદેશ્યા છે અને આ તે જૈનસમન લક્ષણ જે તેમણે પોતાના બધા ગ્રંથોમાં ચોક્કસ છે, તેમાં પહેલાના બે લક્ષણોનો દૃષ્ટિએ સમાવેશ મૂલ્યનો છે તેમજ અભિપ્રેય લક્ષણ એ છે કે જે ધર્મબાપાગ મોક્ષ તત્ત્વ સાથે જોગણ કરી આપે તે યોગ ૩૩ આ એમજ લક્ષણ સર્વત્રાણી દોઈ તેમાં નિગેધભાગીય અને વિધિભાગીય બે સ્વરૂપો આવી જ ન હોય

યોગવિશિકા

વસુમન્ધુએ વિગ્નાનપત્તે વિશિષ્ટ અને નિશ્ચિત : જ્ઞેય ગ્રંથો વખ્યા છે વીસ પદ્ધતિ પદ્ધતિ હોય તે વિશિકા દર્શિએ આવી રચનાનું અનુસરણ કરી વિશિકાએ રચી છે એમણે એની વીસ વિશિકાઓ રચી છે અને તે બધી પ્રાકૃતમાં છે વીએ વિશિકાનું સરકૃત હોય તેમ જ અગ્રે- સાર સાથે સપાન ગ્રો અભ્યસર કરેનું છે અને તે કોનેજના અભ્યાસક્રમમાં પણ હવે આ વીસ વિશિકાઓ પૈકી યોગવિશિકા સત્તમી છે તે બધી વિશિકાઓ ઉપર કાર્મિક વિદ્યાને નીકા રચી છે કે તદ્વિ તે અદ્યત છે પણ માત્ર યોગવિશિકા ઉપર સરકૃત દીગ મજ છે એના રચિયતા છે ઉપાધ્યાય યોગવિશિકા એમણે પોતાની એક ગુજરાતી કૃતિમાં ‘ જ્ઞેય યોગની વીસી ૨ ’ ૩૪ એમ ઉપેખ કર્યો છે એમણે યોગવિશિકા ઉપર જે સરકૃત નીકા લખી છે તે એના મૂળ દાર્શનિક અતિપ્રયત્નથી ૨૪ કરે છે, અને પ્રાસંગિક ચર્ચામાં ઉપાધ્યાય પોતાની તકરોવીનો પણ યોગ ઉપયોગ કરે છે એમ દર આ નીકા તે વિશિકાના ૩૫ અનુવીનન માટે બહુ ઉપયોગી છે

યોગકશતક એ જિનભદ્રના ધ્યાનશતક અને પૂજ્યપાદના સમાધિ-
શતક જેની શતપદ્યપરિભાષુ રચનાઓનું અનુકરણ છે. એમાં ૧૦૧
પદ્યો આર્થાં છન્દમાં છે. ૧૯૨૨માં મેં એની નોંધ લીધી ત્યારે એ અથ
ઉપવખ્ખ ન હતો. છેલ્લા વર્ષોમાં એની એક તાડપાત્રીય પ્રતિ સંશોધક
વિદ્વાન્ મુનિશ્રી પુણ્યનિજમજીને મળી તે પ્રતિને આધારે તે અથનું
સંપાદન ડૉ. ઇન્દુકલા ઝવેરીએ કર્યું છે અને તે ગુજરાત વિદ્યાસભા
ના જો. જે. વિદ્યાભવન તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૬માં પ્રગટ થયું છે.
એ શતકની કોઈ વ્યાખ્યા થઈ હોય તો તે શાત નથી, પણ એનો
અર્થ, એનું તુલનાત્મક વિવેચન તેમજ અગત્યના મુદ્દાઓને લગતાં
અનેક પરિશિષ્ટો અને ચિન્તન પ્રસ્તાવના યુક્ત હોઈ એ સંસ્કૃત
ગુજરાતી ભાષામાં અંધના હાઈને સમગ્રવ્યાસ સાથે યોગતત્ત્વ અને
યોગના સાહિત્યને લગતી ઘણી માહિતી પૂરી પાડે છે.

વ્યાખ્યાન પાંચમું

યોગપરંપરામાં આ. હરિભદ્રની વિશેષતા—૨

આચાર્ય હરિભદ્રે યોગ પરંપરામાં શી શી અને કઈ કઈ વિશેષતા આપી છે એ અગે ચોથા વ્યાખ્યાનમાં એમના મે પ્રાકૃત ગ્રંથોને લઈ ટૂંકમાં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ યોગ પરંપરામાં એમણે જે અસાધારણ વિશેષતા અર્પી છે તે તો એમના ઉપનયન એ સંસ્કૃત ગ્રંથો દ્વારા જ જાણી શકાય તેમ છે એ એ ગ્રંથો અનુક્રમે ‘યોગ નિદુ’ અને ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ નામથી જાણીતા છે આ એ ગ્રંથોમાં એમણે સાગોપાગ યોગતત્ત્વનું જ નિરૂપણ કર્યું છે એમણે આ એ સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપનાત જીજ્ઞા પણ ‘યોગશક’ આદિ અને પ્રકરણ ગ્રંથોમાં યોગતત્ત્વની થોડીવધી ચર્ચા નો કરી જ છે, પરંતુ પ્રસ્તુત એ ગ્રંથો એમની યોગચર્ચા વિષયક નાની મોટી મધી જ કૃતિઓથી તદ્દન જુદા પડે છે એટલું જ નહિ, પણ એમના સમય મુધીમાં જે જુદી જુદી ધર્મપરંપરાઓએ યોગ વિષયક સાહિત્ય રચ્યું છે અને જે ઉપનયન છે તેમ જ જે મારા જોવામાં આવ્યું છે, તે સમગ્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ હરિભદ્રની પ્રસ્તુત એ કૃતિઓ ખાસ અનોખું ધ્યાન ધરાવે છે આમ જૈન અને જૈનેતર બધી જ જ્ઞાત પરંપરાઓની યોગ વિષયક કૃતિઓથી હરિભદ્રની પ્રસ્તુત કૃતિઓનું સ્થાન અનોખું છે, એમ જ્યારે કહેવું હોય ત્યારે એના સમર્થક બની રહે એવા થોડા પણ સમગ્ર આધારો નિરૂપવા જ રહ્યા આ વિચારથી છેત્ના અને પાચમાં વ્યાખ્યાનમાં એવા આધારોની ચર્ચા કરવા ધારી છે

જૈન પ્રાચીન આગમોમાં પ્રતિપાદિત યોગ યા ધ્યાનને લગતી સમગ્ર વિચારસંગ્રહીથી હરિભદ્ર સુપરિચિત હતા વધારામાં તેઓ સાખ્ય-યોગ, શૈવ-પાશુપત અને બૌદ્ધ આદિ પરંપરાઓના યોગ

વિષયક પ્રધાનોથી પણ વિશેષ પરિચિત અને જાણકાર હતા તેથી તેમને એ સમય સુધીમા ખીજને લાગ્યે જ સૂઝ્યો હોય તેવો એક વિચાર આવ્યો લાગે છે. તે વિચાર એટલે જુદી જુદી પરંપરાઓમા યોગતત્ત્વ વિશે ભૌલિક સમાનતા જ નહિ, પણ એકતા હોવા છતાં પરસ્પર સમજાવું કે મનાવું અંતર નિવારણ તે હરિભદ્રે જોયું કે ખરે સાધક ગમે તે પરંપરાનો હોય, છતાં એનો આધ્યાત્મિક વિકાસ તો એક જ ક્રમે થાય છે, તેના તારતમ્યવાળા સોપાનો અનેક સભવે, પણ વિકાસની દિશા તો એક જ હોય છે. એટલે એવું નિરૂપણ જુદી જુદી પરિભાષાઓમા હોય, એની શૈલી પણ વિભિન્ન હોય, છતાં એ નિરૂપણનો આત્મા તો એક જ હોવાનો. આ એમની દૃષ્ટિ અનેક યોગ પરંપરાઓના પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથોના પૂરા અને યથાર્થ અવગાહનને લીધે ઘડાયેલી લાગે છે તેથી જ તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે એવા ગ્રંથો લખવા કે જે સુવલ બધા જ યોગશાસ્ત્રોના દોહનરૂપ હોય અને જેમા કોઈ એક જ સપ્રદાયમા ૩૬ થયેલી પરિભાષા કે શૈલીનો આશ્રય ન લેતા નહીં પરિભાષા અને નહીં શૈલી એવી રીતે યોજવી કે જે દ્વારા અબ્યન્ત બધી જ યોગ પરંપરાઓના યોગ વિષયક મૂળગત મંતવ્યો કેવી રીતે એક છે અથવા એકખીજની તદ્દત નજીક છે એ દર્શાવી શકાય અને જુદા જુદા સપ્રદાયોમા યોગતત્ત્વ વિશેનું જે પારસ્પરિક અજ્ઞાન પ્રતાર્તા હોય તેને યથાસભન નિવારી શકાય. આવા ઉદ્દેશ ધ્યેયથી તેમણે પ્રસ્તુત એ ગ્રંથોની રચના કરી છે.

આપણે એમના ઉદ્દેશોમાં જ એમનું ધ્યેય સાબળીએ :

अनेकयोगशास्त्रेभ्य सक्षेपेण समुद्धृत ।

दृष्टिसेदेन योगोऽयमात्मानुसृज्यते पर ॥ ૨૦૫ ॥

—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૦૫

सर्वेषा योगशास्त्राणामविरोधेन तत्त्वत ।

समोक्त्या स्थापक चैव मध्यस्थास्तद्विद प्रोत ॥ ૨ ॥

—યોગમિન્દુ, શ્લોક ૨

આ બીજા પદમાં મધ્યસ્થ યોગસને ઉદ્દેશી કહ્યું છે કે યોગ મિદુ એ મધ્ય યોગશાસ્ત્રોનું અવિરોધી યા વિસવાદરહિત સ્થાપન કરનાર એક પ્રકરણ છે. આ કથનમાં ત્રણ બાબતો મુખ્ય છે (૧) મધ્યસ્થ અને તે પછી યોગન (૨) સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો તાત્ત્વિક રીતે અવિરોધ આ કથનમાં હરિભદ્રે સંભવિત સર્વ યોગ શાસ્ત્રોનું અનુગાદન કર્યાની સૂચના છે. આવું અવગાહન બીજા કોઈએ કર્યું હોય તો તેનો પુગવો આવો સ્પષ્ટ નથી જોકે બધા સારા શાસ્ત્રોમાં સમાનરૂપિયક ગ્રંથોનું અવગાહન હોય છે, છતાં પાતંજલિ કે બૌદ્ધ આદિ કોઈ એનું યોગશાસ્ત્ર નથી કે જેમાં સર્વ નમ્ય યોગ શાસ્ત્રોનું દોહન કરી તાત્ત્વિક અવિરોધ દર્શાવનામાં આવ્યો હોય, અર્થાત્ તુલના કરી હોય (૩) 'તત્ત્વત' અને 'અવિરોધ' એ બે પદ અર્થવાહી છે. શાબ્દિક કે રચૂની વિરોધ એ મદત્ત્વનો નથી, જે વિરોધ મૂળગામી હોય તે જ વિરોધ કહેવાય. હરિભદ્ર કહે છે કે યોગશાસ્ત્રોમાં જે મૂળગામી અવિરોધી વસ્તુ છે તેનું અન્ને સ્થાપન છે અને તે પછી યોગસ મધ્યસ્થોને ઉદ્દેશીને બીજા માટે એવું સ્થાપન કાર્યકર નથી પણ 'વક્ષપાતો ન મે વીરે' એ ઉદ્ગાર તેમનો સ્વાભાવિક હોઈ અહીં પણ 'મધ્યસ્થ' પદથી તે સૂચનાય છે.

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગવિન્દુ

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય 'મા ૨૨૮' પદો છે, જ્યારે 'યોગમિદુ' મા ૫૨૭ છે. બધા જ પદો અનુબંધ ૭૬માં છે. 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય' ની વ્યાખ્યા સક્ષિપ્ત છે પણ તે સ્વોપસ છે જ્યારે 'યોગમિદુ' ની વ્યાખ્યા સ્વોપસ હશે તોય તે સાત નથી ઉપનબ્ધ વ્યાખ્યા અન્ય કૃત છે અને તેના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે, પણ એક દર એ વ્યાખ્યા બહુ સ્પષ્ટ છે. અવમત્ત તેમાં મૂળ ગ્રંથનો આશય સમજાવનાનો હીક હીક પ્રયત્ન દેખાય છે. જ્યાં એમાં સમપ્રાયગત છાપ કચ્ચિત્ત તરી આવે છે.

આત્મા, ચેતન, જ્ઞાન યા ચિત્તતત્ત્વનું ચેતનારૂપે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ; તેની સાદૃશિક શુદ્ધિ અને છતાં કપેશો તેમજ અજ્ઞાનની વૃત્તિઓથી શુદ્ધિનું આવરણ; એ આવરણોના ક્રમિક હાસ દ્વારા અંતે પૂર્ણ ક્ષયની શક્યતા તેમજ એ ક્રમે શુદ્ધિનો વિકાસક્રમ; આવરણોના નિવર્તક તેમજ વિકાસક્રમના સાધક એવા અનેક ઉપાયોનો જીવનમાં અનુભવ તથા તેની કાર્યક્ષમતા—આ યોગતત્ત્વ યા અધ્યાત્મસાધનાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો છે. આ સિદ્ધાન્તો વિશે કોઈ પણ યોગ પરંપરાની ચિત્રતિર્પતિ નથી; તેની વિગતોમાં ભણે કવચિત્ મતભેદ દેખાતો હોય. તેથી જ હરિભદ્રે એ પાયાનાં તત્ત્વોને કેન્દ્રમાં રાખી મોતાની આગવી પરિભાષા બંને અંશોમાં યોજી છે, અને તે દ્વારા તેમની નિરૂપણતેની પણ આગવી જ બની છે. ખૂબી તો એ છે કે બંને અંશોમાં પણ તેમણે એક જ પરિભાષા નથી સ્વીકારી. જાણે એમના મનમાં યોગ-તત્ત્વને લગતું અનુભવ-રસાયન એવું તૈયાર ન થયું હોય કે જે જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા અંશોમાં વ્યક્ત થઈ કૃતાર્થ થવા તત્પર હોય.

‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’માં પહેલી યોગવિકાસના ક્રમને લગતી પરિભાષા ત્રણ વિભાગમાં આપી છે : ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ.^૨ ત્યારબાદ આગળ જતાં એ યોગતત્ત્વને આઠ દૃષ્ટિ યા આઠ પ્રકારના^૩ તારતમ્યવાળા ચક્રતા-જીતરતા બોધતા ક્રમમાં નિરૂપ્યું છે, જ્યારે ‘યોગચિંદુ’માં યોગતત્ત્વને પાંચ ભાગમાં^૪ ગોઠવી તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. બંને અંશોની પરિભાષા સમજાવતી વખતે તે તે યોગબુદ્ધિને લગતી આવશ્યક બધી જ વિગતો તેમણે આપી છે. એ વિગતો આપતી વખતે એમણે ખાસ ધ્યાન એ રાખ્યું છે કે તે મુદ્દા પરત્વે જુદી જુદી યોગ પરંપરાના આચાર્યો કેવા એકમત છે, અને તે બધા શબ્દબોધથી કેવી રીતે એક જ વસ્તુ કહી રહ્યા છે એ દર્શાવવું. સાંખ્ય-યોગ, રેવ-પાશુપત, બૌદ્ધ અને જૈન એટલી પરંપરાઓના યોગાચાર્યો અને તેમના અનેક અંશો હરિભદ્રની દૃષ્ટિ સમક્ષ છે જ. હરિભદ્ર પ્રસિદ્ધ યોગસૂત્રકાર પતંજલિનો ભગવત્

પતજનિ તરીકે નિર્દેશ કરે છે, જે સાખ્ય યોગાચાર્ય છે તેઓ ભાગ્યકરનધુને ભદત તરીકે નિર્દેશે છે, તેથી જણાય છે કે તે બૌદ્ધ ચાર્ય હશે ભગવદ્ગત તરીકે જે નિર્દિષ્ટ છે તે મહારત સૈવ યા પાશુપત આચાર્ય હોવા જોઈએ ૫ તેઓ ગોપેન્દ્રના વચનનો બહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે સ્થળે કહે છે કે હું જે વસ્તુ કહેના ઇચ્છુ છું તે જ વસ્તુ ગોપેન્દ્ર પણ કહે છે ૬ ગોપેન્દ્રના કથનના ઉદ્ધરણ પરથી એ તો નિશ્ચિત છે કે તે સાખ્ય-યોગાચાર્ય છે હરિ ભદ્રના અથ સિવાય ખીલ કોઈ આધારથી આ સાખ્યાચાર્યનું નામ યા ઉદ્ધરણ અઘાપિ જ્ઞાત નથી કાવાતીત^૭ નામના એક દ્ધાર યોગાચાર્યનો પણ એમણે નિર્દેશ કર્યો છે એનું વચન ઉદ્ધૃત કરી પોતાના વિચાર સાથે એની સગખ્યામણી એમણે કરી છે કાવાતીત કઈ પરપરાના હશે એ ચોક્કસ કહી ન શકાય, પણ ‘અતીત’ પદનો સંબંધ જોતા કદાચ તે કોઈ સૈવ, પાશુપત યા અરધૂત જેની પરપરાના હશે એવી કલ્પના યઈ આવે છે એમણે એક સ્થળે ‘સમાધિરાજ’^૮ પદનો નિર્દેશ કર્યો છે ‘સમાધિ’ સાથે ‘રાજ’ પદ જોડાયેનું જોઈ તે અઘાત ટીકાકારને એમ ભાસ્યું લાગે છે કે ‘સમાધિરાજ’ એટલે સકળ સમાધિઓમા અતિમ અને મુકુટ જેવો પ્રધાન સમાધિ,^૯ પરંતુ ઉપનબ્ધ યોગસાહિત્યના સ્વરૂપ પણ પરિચયથી મને એમ જણાયું છે કે હરિભદ્રે વાચરેન ‘સમાધિરાજ’ પદ એ અથવિશેષનું બોધક છે તે અથ ‘સમાધિરાજ’ નામે જ જાણીતો છે અને અનિપ્રાચીન છે એ અથનો તેમજ તેની પ્રાપ્તિનો ઇતિહાસ ભાગે રોમાચક છે આ અથ કનિષ્ઠના સમય જેટલો જૂનો છે તેના જુદે જુદે સમયે ચીની ભાષામા ત્રણ રૂપાતરો તો થયા જ છે અને તે મને પણ છે ચોથું રૂપાતર ટિમેટન ભાષામા થયું છે મૂળ અથ કદમા નાનો, છતાં ક્રમે ક્રમે તે વધતો ગયો છે જે ટિમેટન ભાષાન્તર છે તે તો મૂળ અથના ઉદ્ધવા વધારાનું ભાષાન્તર છે, અને એ છેવેનો વધારાવાગો ‘સમાધિ રાજ’ નેપાળમા મૂળરૂપે મળી આવે છે ‘સમાધિરાજ’ની ભાષા

સરકૃત છે, પણ તે ‘લલિતનિરતર’ અને ‘મદાવસ્થુ’ આદિ જેવી સરકૃત પ્રાકૃત મિશ્ર છે આ અથ ભારતમા ઉપનયન ન હતો, પણ મિનગિટના પ્રદેશમાથી એક ભગવાડના હોકરાને બકરા ચરાવતા તે મળી આ ગો જેની સાથે બીજા પણ થોડાક અથો હતા એ અથોનુ સપાદન હલકતા મુનિવર્સિંગીના સુપ્રસિદ્ધ પિદ્ધાન ડો નરિનાદા દત્તે યોગ રીતે મુર્ છે અને તેની વિરતૃત બૃમિકા પણ અગ્રેજીમા આપી છે ચીન અને ટિમેમમા એ અથનુ પહેનેથી જવુ ત્યા તેની પ્રતિષ્ઠા અને કાશ્મીરના એક પ્રદેશમાથી એની પ્રાપ્તિ એમા કનિનના સમય સુધીમા થયેની નહુ ધર્મસંગીતિનો નિર્દેશ તેમજ તેની પ્રાકૃતમિશ્ર સરકૃત ભાષા અને તેમા લેનાયેન શન્યવાદનો આશ્રય એ બધુ જોતા એમ લાગે કે કે એ ‘સમાધિરાજ’ કાશ્મીરના કોઈ પ્રદેશમા નહિ તો છેવટે પશ્ચિમોત્તર ભારતના કોઈ ભાગમા રચાયો હોવો જોઈએ

‘સમાધિરાજ’ ની પ્રતિગ અને એ ॥ પ્રચાર એના હજે કે જેણે હરિભદ્ર જેવા જૈનાચાર્યનું ધ્યાન ખેંચ્યુ ત્યારે હરિભદ્ર સર્વ યોગશાસ્ત્રોના આકનનની વાત કરે છે, ત્યારે ઉપર સૂચવેલ કેટલાક યોગાચાર્યોના નામ અને કેટલાક અસાત અથોના નિર્દેશો એમના એ કથનની યથાર્થતા પુરનાર કરે છે હરિભદ્ર એ એક જ એના છે કે જેમના યોગ વિનયક આ મે અથોમા ધનર કોઈના યોગઅથમા ન મળે એની, ઐતિહાસિક અને વૃનનાત્મક સામગ્રી મળી આવે છે

જનના ૧ પ્રવાહો એક ભોગ અને બીજા યોગ પ્રાણીમાત્રમા જે બદિર્મુખ ધન્દિયાનુસરણવૃત્તિ કે તેને અનુસરવુ એ અનુસ્રોતોવૃત્તિ યા ભોગપ્રવાહ એની વૃત્તિથી જનની દિશામા અતર્મુખ થઈ અપલન કરવો તે યોગ યા પ્રતિસ્રોતોવૃત્તિ આ બે પ્રવાહો યા વૃત્તિઓની નચની સીમા એની હોય છે કે સાધક ક્ષણમા ભોગાભિમુખ અને ક્ષણમા યોગાભિમુખ પણ બને યોગાભિમુખતા ખરા અર્થમા સિદ્ધ કરવી હોય ત્યારે અનેક ઉપાયોનુ અવલબન લેવુ પડે છે એમા એક ઉપાય

છે વૈરાગ્ય સામાન્ય રીતે વૈરાગ્ય આવશ્યક ઉપાય હોના છતાં એની સમજણમાં તારતમ્ય રહેતું જ છે, અને તેને ત્રીધે વૈરાગ્યને અમલમાં મૂકવાના અનેક માર્ગો પણ ખેડાયા છે આખા, જ્ઞાન આદિ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષનાર સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ છે, તો એ આકર્ષક પદાર્થોનો જ ત્યાગ કરવો એ વૈરાગ્ય આની સમજણથી ધર અને ધન ધાન્ય આદિના ત્યાગનો માર્ગ શરૂ થયો એવા ત્યાગ માટે તે તે આકર્ષક પદાર્થોમાં ઢગવામધ દોષો કહ્યાયા ને તે વિષયનું અકર્ષ્ય તેમજ ધર્મી વાર પ્રતિક્રિયા કરે એનું વિશાળ સાહિત્ય રચાયું આવું સાહિત્ય બંધી જ ભારતીય ત્યાગ પર પરાઓમાં છે આ સામે વૈરાગ્ય વિશે બીજાને વિચાર એવો ઊભો થયો કે આખર્ષક કહેવાતા પદાર્થો છોડો અથવા તેમાં તણાતી નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને રૂઢો તોય મનમાં એ પદાર્થો યાદ આપતા તે વિશે રાગ ઊપજવાનો જ, અને રાગ હોય તો પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં દ્વેષ ઊપજવો એ અનિવાર્ય છે તેથી બાહ્ય પદાર્થોના ત્યાગમાત્રથી વૈરાગ્ય સિદ્ધ ન થઈ શકે આ વિચારે અનેક સાધકોને પ્રેર્યો તેમથી કેટલાકે મનોજય કરવા માટે મનને મારવાનું જ સાધન શોધ્યું એ સાધન એને યેન એન પ્રકારે મનને જૂદું બનાવવું કે નિષ્ક્રિય બનાવવું આ માટે દયોગમાં કેન્દ્રીક પ્રણાતિકાએ પણ દાખલ થઈ અને અણુસમજ સાધકો ભાવાવેશમાં ઝેરી પીણા તેમજ ખાવાખાંચના રિવેકશન્ય ઉપયોગમાં પણ તણાયા આ પ્રમાણે આત્મી અને અત્યારેય સાવ બંધ નથી પડી પણ વિશેષ વિચારક સાધકોએ જોયું અને યજુ કે મનને માત્ર એવું તે જૂદું કે નિષ્ક્રિય બનાવવું એવો એનો અર્થ નથી જિનકું એ મનને અતિ શીત રાખીને તેમાં જે રાગ હોય અને અજ્ઞાનના મનો અને ધર્મ પત્તા હોય તેને નિવારવા અને એ મનોથી આદ્ય થોની ચિત્તની કે જીવનની વિશુદ્ધ શક્તિઓને જગાડી અને ઊર્ધ્વાગામી માર્ગ બતાવી શ્રેયી એ જ ખરો એવું પરવૈરાગ્ય છે દગિલ આવા ૫ વૈરાગ્યના પૂર્વ સમર્થ દોષાથી તેમના પ્રસ્તુત બે મધ્યમાં આકર્ષક બો પુત્ર

આદિતુ દોષદર્શન નથી દેખાતુ કે નથી દેખાતુ મનને નિષ્ક્રિય કરવાનું એક પણ સૂચન એમણે તો પરવૈરાગ્યને ધ્યાનમાં રાખી બંને ત્રયોમાં મોગતત્ત્વની પોતાની ઉપરેખા રજૂ કરી છે

‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’માં એમણે એ ઉપરેખા બે રીતે નિર્દેશી છે. પહેલી ઇચ્છા, શાસ્ત્ર અને સામર્થ્યયોગ રૂપે, ૧૦ અને બીજી મિત્રા, તારા, બવા, દીપ્તિ, સ્થિરા, ક્રાંતા, પ્રભા અને પરા એની આઠ દૃષ્ટિ રૂપે ૧૧ પહેલી ઉપરેખા સંક્ષિપ્ત છે એ દ્વારા હરિભદ્ર કહે છે કે યોગતત્ત્વ લગ્ની અભિમુખ થવું એ પ્રથમ મોપાન અર્થાત્ ઇચ્છાયોગ આધ્યાત્મિક વચણને જીવનમાં ઉતારવા અનુભવી યોગીઓના વચનનો કે સાક્ષાત્ ઉપદેશનો આધાર લેવો તે શાસ્ત્રયોગ. અનુભવીની દોરવણી અને પોતાના અખડ ઉત્સાહ તેમજ પુરુષાર્થ દ્વારા સ્વાધીન સામર્થ્ય આત્મસાત્ કરવું તે સામર્થ્યયોગ ત્રાગ્મ યોગમાં પહેલાંચનાર પત્રી કોઈ શાસ્ત્રયોગની યા પરાવચનનની અપેક્ષા નથી ગમતો. આનો અર્થ એવો નથી કે શાસ્ત્રયોગ ઉપયોગી નથી એનો અર્થ એટલો જ છે કે તે સામર્થ્યયોગની પેઠે અતીન્દ્રિય આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પ્રતીતિ પૂર્ણતયા અને વિશેષરૂપે કરાવી નથી શકતો, પણ એના સામર્થ્યયોગમાં પ્રવેશના માટેની પૂર્વતૈયારી વખતે એનો પણ એની ચોક્કસ મર્યાદામાં ખાસ અધિનારી માટે ઉપયોગ છે જ શ્રી. અગરિદે ‘Synthesis of Yoga’ નામના પોતાના પુસ્તકના ‘Four Aids’ એ નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં જે શબ્દબ્રહ્માતિવર્તેની વાત કહી છે, અને જે મદાભાગત તેમજ ઉપનિષદમાં પણ નિર્દિષ્ટ છે, તે જ વાત હરિભદ્રે સામર્થ્યયોગ શબ્દની સૂચની છે

આ ચર્ચ સંક્ષિપ્ત ઉપરેખા પણ હરિભદ્રે આ ઉપરેખાનો વિશેષ વિસ્તાર આપ દૃષ્ટિના નિરૂપણ દ્વારા કર્યો છે દૃષ્ટિ એટલે તત્ત્વવક્ષી બોધ આવો બોધ એકાએક પૂર્ણપણે ભાગે જ કોઈ વ્યક્તિમાં પ્રગટે છે એને પૂર્ણક્રિયા પ્રાપ્ત કર્યો પહેલાં અસખ્ય ભૂમિતિઓમાથી પસાર થવું પડે છે હૃદયની ભૂમિતિને પરાદૃષ્ટિ તરીકે ઓળખાવી તેમણે એ

પહેલાંની અસંખ્ય ભૂમિકાઓને માત્ર સાત ભાગમાં વહેંચી સાત દૃષ્ટિઓ રૂપે વર્ણવી છે. આઠ દૃષ્ટિમાંય પહેલી ચાર તો એવી છે કે જે એક રીતે ભોગ અને યોગની સીમા જેવી છે, બ્યારે છેલ્લી ચાર એ ખરેખર યોગનો પાકો પાયો નંખાયા પછીની છે. પહેલી ચારને એમણે એક જ ‘અવેદ્યસવેદ્ય’ પદથી નિદેશી છે અને બીજી ચારને ‘વેદ્યસવેદ્ય’ પદથી.^{૧૨} હરિભદ્ર કહે છે કે યોગતત્ત્વના પાયાના સિદ્ધાન્ત જેવાં જે ચેતનનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ઇત્યાદિ તત્ત્વો છે તે અતીન્દ્રિય છે; એનો અડગ નિશ્ચય માત્ર શાસ્ત્રશ્રવણ જેવા ઉપાયોથી પણ સુસાધ્ય નથી. તે માટે સાધકે સત્સમાગમ, શાસ્ત્રશ્રવણ જેવા માર્ગો ઉપરાત સ્વયં જીહ કે જિંહુ’ મનન કરવું જરૂરી છે. ત્યાં લગી એ અતીન્દ્રિય તત્ત્વોની પાકી પ્રતીતિ ન થાય, ત્યાં લગી સાધક યોગની દિશામાં ટોચ ટોચ તે સવેદ્યપદ-તત્ત્વને ન જાણતો હોઈ અવેદ્ય સવેદ્યપદની ભૂમિકામાં છે. પણ બ્યારે એને પોતાના સ્વતંત્ર ચેતન્ય આદિ અતીન્દ્રિય તત્ત્વોની અક્ષોભ્ય પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે તે વેદ્ય-સવેદ્યપદની ભૂમિકામાં આવે છે. આ રીતે એમણે યોગની પકવ ભૂમિકા અને તે પહેલાંની અપકવ કે અસ્થિર ભૂમિકાનું નિરૂપણ તો કર્યું, પણ એમની સામે મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે ભોગાભિમુખતાથી પરાહ્મુખ થવાની પ્રારંભિક સ્થિતિથી માંડી એના વિકાસની આગલી બધી જ ભૂમિકાઓના તારતમ્યનું મૂળ કારણ શું? આ કારણનું નિરૂપણ એ જ યોગદૃષ્ટિઓના નિરૂપણનું હાર્દ છે.

ચેતન શારીરિક અને પ્રાણમય જીવનના અભ્યાસને લીધે પોતાના સદજ સમત્વકેન્દ્રને છોડી દે છે ને એવા જીવનોપયોગી અન્ય પદાર્થોમાં પોતાનું અસ્તિત્વ આરોપતો ચર્ધ જાય છે. આ તેનો પોતાની જાત વિશેનો મોહ યા અજ્ઞાન એ અજ્ઞાન જ તેને સમત્વકેન્દ્રથી વ્યુત કરી ઇતર પરિમિત વસ્તુઓમાં રસ લેતો કરે છે. એ રસ તે જ રાગ ટેપ જેવા કંપેશોનું પ્રેરક તત્ત્વ. આમ ચેતન યા ચિત્તનું વૃત્તિયક અજ્ઞાન અને કંપેશોના આવરણથી એટલું બધું રંગાર્ધ જાય છે કે

તેને લીધે જીવનપ્રવાહ પતિત જ રહે છે અનેક જ્ઞાત-અજ્ઞાત મજાથી એ અનુસ્રોતોત્થિત બેદાય છે, ત્યારે ચેતન સમત્વકેન્દ્ર લણી વળે છે જેટલા પ્રમાણુમા તે સમત્વકેન્દ્ર લણી વળેના જાય તેટલા પ્રમાણુમા તેના કયેશમળ મેળો પડતો જન અને કયેશમળ ધરતો જાય તે પેના અજ્ઞાનને 'જ્યુ નમજુ' પાડતો જાય આ યદ્ય પ્રતિસ્રોતોત્થિત અજ્ઞાન, મોહ કે અવિદ્યા—જેને ચેષાવરણ કહેનામા આવે છે તે—ખરી રીતે જોતા ચેતનગત સમત્વકેન્દ્રને જ આવરે છે, જ્યારે એમાથી પ્રસ્તૃત કયેશચક્ર એ બાહ્ય વસ્તુઓમા જ પ્રસ્તૃત રહે છે અજ્ઞાન અને તેથી પોષાતા કયેશચક્રનો વધનો જતો હાસ એ જ ઉપર મૂલ્યવેન ભૂમિકા ઓના તારતમ્યનુ ગણ્ય છે હરિભદ્ર જૈન પરિભાષામા એને યોગ્યતા બેદ કે ક્ષોપશમપ્રિશેયથી ઓળખાવે છે આવે. યોગ્યતાબેદ સમજાનના તેમણે કહનાક દર્શાવો આથી એ દર્શાવ્યું છે કે એક જ દૃશ્યને એક જ દ્રષ્ટા પરિરિચિતિનશ કે સ્વાતન્ત્ર્ય-પારતન્ત્ર્યનશ કે ઉભરબેદને લીધે યા ઇન્દ્રિયરૈગુણ્યને લીધે ટ્રી રીતે અને પ્રકારે નિહાળે છે હરિભદ્રની આ દર્શાવતોયોજના બાહ્ય ઇન્દ્રિયના પ્રદેશ પૂરતી છે, પણ તે દ્વારા એમણે આધ્યાત્મિક અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની ભૂમિકાઓનું તારતમ્ય કેમ થાય છે તે સૂચવ્યું છે

હરિભદ્રના એ દર્શાવેના ઝોને સમજાય તેના અને રાગ્યક પણ છે માર્ગ દ્રષ્ટા કે પાસે જ રહેલા દૃશ્ય પદાર્થને મેધની રાતે કે મેન વચરની રાતે નિહાળે, તેમજ સાદળથી ઘેરાયેન દિવસે કે ચોખ્ખા દિવસે જુએ, વળી એ ચિત્તશ્રમની સ્થિતિમા કે એથી મુક્ત દશામા નીરળે, બાહ્ય કે એની અપકર ઉભરે યા પકર ઉભરે જુએ, એ જ દ્રષ્ટા કમળો કે એના રોગથી પ્રગત નેત્રે યા નીગિગ નેત્રે જુએ તો, તે દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એક જ હોવા જતા, તેના દર્શનમા અનેકપિધ તારતમ્ય હોય છે તે જ રીતે જીવ તેના હોવા જના અને તેનું જીવન કે પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર તેનું તે હોવા જતાં તેના ઉપરના ચેષાવરણ અને કયેશ-વરણની તીનના-મંદતાના તારતમ્યથી તેના આતરિક દર્શનમા

તારતમ્ય ઉદ્ભવે છે, ને એ જ તારતમ્ય મતભેદ ને વિચારભેદનું બીજ હોઈ છે. રહે દર્શનભેદમા પરિણમે છે હરિભદ્ર કહે છે કે આવો દર્શન ભેદ અનિનાર્થ છે પણ એવો દર્શનભેદ હોના છતાં તેમા ચાગ્ય ભૂમિકાઓ સુધી દૃઢ અભિનિવેશ પ્રત્ન છે, તેને વીધે વિવાદ અને કૃતક આવે છે પણ પાચમી ભૂમિકા યા સ્થિરા દૃષ્ટિથી માડી આગળ ની ભૂમિકાઓમા અભિનિવેશ નથી રહેતો ને દર્શનભેદ હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના જુદા જુદા આતરિક-મહા કારણોની સમજ પ્રગટનાથી તે બધા જ દર્શનો પ્રત્યે યથાર્થ સદાનુભૂતિ યા સમભાવ જન્મે છે આ તત્ત્વ વિગતે નિરૂપવા હરિભદ્રે 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'મા શાસ્ત્રો અને યથોમા પ્રવર્તતા મતભેદો અને વ્યાખ્યાભેદોનો ભૂમિકા ભેદે વિસ્તારથી સમન્વય ર્યો છે અહીં યોગક દાખલા ટાકીએ —

(૧) હરિભદ્ર પોતે યોગેની આઠ દૃષ્ટિઓને પતજનિવર્ણિત આઠ યોગાગ સાથે સરખાવે છે ૧૪ એ સગ્ખ્યામણીમા તેમણે ચમ આદિ, અખેઃ આદિ ૧૫ અને અદ્વૈય આદિ ૧૬ ત્રણ અષ્ટમે વર્ણવ્યા છે એ સાથે જ પ્રથમ સૂચ્ય છે તેમ પતજનિ ભાસ્કરમધુ અને દત્ત જેવા યોગાચાર્યોના નામ આપ્યા છે ૧૭ તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ ત્રણે આચાર્યોના ક્રમથી ત્રણ અષ્ટકોનો સબધ એમણે આઠ દૃષ્ટિ સાથે જોયો હોય એમ તેમ હો પણ હરિભદ્રની તુલનાદૃષ્ટિ વિશે વિસ્તરતી જાય છે

(૨) ગીતા આદિ અને યથોમા સન્યાસ' પદ બહુ જાણીતું છે કાઈ જોન આચાર્યે હરિભદ્ર પહેના એને સ્વીકાર્યું નથી લાગતું હરિભદ્ર એ સન્યાસ પદને સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ પણ ધર્મ સન્યાસ યોગસન્યાસ અને સર્વસન્યાસરૂપે ત્રિવિધ સન્યાસનું ૧૮ વર્ણન કરી એમ સૂચવે છે કે જોન પરપરા શુણ્ડધાનને નામે જે વિકાસક્રમ વર્ણવે છે તે આ ત્રિવિધ સન્યાસમા આવી જાય છે આગળ જતા હરિભદ્ર અસગાનુદાન નિરૂપે છે ૧૮ અને કહે છે કે આવું અનુદાન અનેક પરપરાઓમા જુદે જુદે નામે જાણીતું છે એવા

નામો ગણાવતા તેઓ પ્રશાન્તરાહિતા, વિસભાગપરિક્ષય, શિવનર્મ અને દ્રુવાધ્યા એરા નામ આપે છે ૨૦ આ નામ અનુક્રમે પાતળલ, બૌદ્ધ, શૈવ અને પાશુપત કે તાન્ત્રિક જેવા દર્શનોમાં ગણીતા છે

(૩) મહાભારત, ગીતા અને મનુસ્મૃતિ જેવા અનેક ગ્રંથોનું પરિશીલન ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ માં તરી આવે છે તેમાથી ગીતાના પરિશીલનની ઊંડી છાપ હરિભદ્રના મન ઉપર અકિત થયેલી લાગે છે ગીતામાં સન્યાસ અને ત્યાગનો પ્રશ્ન વિસ્તારથી ચર્ચાયો છે ગીતાકારે માત્ર કર્મના સન્યાસને સન્યાસ ન કહેતા કામ્ય કર્મના ત્યાગને સન્યાસ કહેલ છે, ૨૧ અને નિયત કર્મ કરવા છતાં તેના ફળમાં અનાસક્ત રહેવા ઉપર મુખ્ય ભાર આપી સન્યાસનું હાર્દ સ્થાપ્યું છે ૨૨ હરિભદ્ર જૈન પરંપરાના વાતાવરણમાં રહેતા એ પરંપરા નિવૃત્તિપ્રધાન તો છે જ, પણ સપ્રદાય વ્યવસ્થિત થતા એનું બાહ્ય બોધ પહેનેથી એવું ઘડાતું આવેલું કે જેમાં પ્રવૃત્તિમાત્રના ત્યાગનું માનસ પોષાતું આવતું હરિભદ્રે જોયું કે વૈયક્તિક કે સામાજિક જીવનને સુચરણસ્થિત રાખવા માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરવી અનિવાર્ય છે એનો સર્વથા ત્યાગ કરવા ઉપર કે એની ઉપેક્ષા કરવા ઉપર ભાર અપાયાથી સાચો ત્યાગ સંભાતો નથી તે કૃત્રિમતા પોષાય છે યોગ કે ધાર્મિક જીવનમાં કૃત્રિમતાને સ્થાન હોઈ શકે જ નહિ તેથી એમણે ગીતાનિર્ણયિત સન્યાસના એ તત્ત્વો ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ માં નિર્ણય કામ્ય મા કૃત્તાભિરાધિનાણા મોતો જ ત્યાગ એ એક અને જે નિયત તેમજ અનિવાર્ય કર્મોનુદ્ધાન હોય તેમાં પણ અસંગતતા મા અનાસક્તિ એ બીજું આ બે તત્ત્વોને સ્વીકારી તેમણે ઇતર નિવૃત્તિપ્રધાન પરંપરાઓની પેઠે જૈન પરંપરાને પણ પ્રવૃત્તિના યથાર્થ સંરક્ષકનો ભોધ આપ્યો છે

(૪) હરિભદ્ર સ્વભાવથી જ માધ્યસ્થનક્ષી છે તેથી તેઓ મિથ્યાભિનિવેશ કે કુતકવાદનો કદી પુરસ્કાર કરતા જ નથી એમણે ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ માં કુતક, વિવાદ અને મિથ્યા અભિનિવેશ ઉપર

જે મચોટ ચર્ચા કરી હરેક તે, હું જાણુ છું ત્યાં લગી, કોઈ પણ ભારતીય યોગમથમાં એ રૂપમાં નથી મળતી બ્રાહ્મણીય યોગ પર પરાઓ કોઈ ને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનની પાંપરા સાથે જોડાયેલી છે જ તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાઓ પોતાની સરમાઈ માટે એક યા બીજા મુદ્દા ઉપર ઘડીવાગ શુકરાસ્થા ગિતરી જાય જે આવે એક શુક્રવાદ સર્વજ્ઞ પરત્વે ચિત્કાજથી ચાલ્યો જ આવે છે દરેક પાંપરા પોતાના મૂળ પ્રવર્તદને સર્વજ્ઞ માં હરેક પાંપરાઓમાં કોઈ ને કોઈ ગ્રંથો પળતાવળી આવી છે. તેથી દરેક પર પરા માટે સર્વજ્ઞત્વનો પ્રશ્ન એ જાણે એક પ્રાણુપ્રશ્ન બની ગયો છે મર્વજ કોણ મર્વજત્વનું સ્વરૂપ શું છેવાદિ મુદ્દાઓની બાબતમાં ચાલતી તત્ત્વતાર્કિક ચર્ચા આધ્યાત્મિક સાધના યા યોગમાર્ગને પણ કલુષિત ન કરે, યા જેવી ચર્ચાને ત્રીજે યોગસાધક કુતર્કજનનમાં ન સપડાય એવા - ઉદાત્ત ખેડથી હરિભદ્રે એ સૌથી આળા અને નાજુક મુદ્દાને લઈ કુતર્કમાં ન પડરાં વાતને અસાધારણ પ્રતિજ્ઞા તેમજ નિર્ભયતાથી રજૂ કરી છે

હરિભદ્ર કહે છે કે આપણે સર્વજ્ઞત્વ વિશે ચર્ચા કરનાર છીએ અમદશી યા ચર્ચાનું તો અતીન્દ્રિય એવા મર્વજત્વનું વિશેષ સ્વરૂપ કેવી રીતે જાણી શકવાના ૧૨૪ તેથી એનું સામાન્ય સ્વરૂપ જ જાણી આપણે યોગમાર્ગમાં આગળ વધી શકીએ એ સામાન્ય સ્વરૂપ એવે નિર્વાણતત્ત્વને જાણવું અને માનવું એટલું જ આવા સ્વરૂપમાં પ્રોત્સાહન, નામ કે પદ્યએ હાઈ શકે નહિ નિર્વાણતત્ત્વનું જ્ઞાન કે આકલનરૂપ એ જ બધા સર્વજ્ઞવાદીઓનું અભિપ્રેય સામાન્ય તત્ત્વ આટલું માન્યું તો સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર થઈ જ ગયો આ ન માન્યું તો સર્વજ્ઞ શબ્દની અને સર્વજ્ઞ વિશેષની બહાઈ કરનાર કોઈ પણ સર્વજ્ઞને માને છે એમ ન કહી શકાય આમ ઢી હરિભદ્રે પથ પથ અને પર પરા પર પરા વચ્ચે પ્રવર્તતા સર્વજ્ઞ વિશેના વિવાદને ગાળી નાખવાનો સરલ અને છુદ્ધિગમ્ય માર્ગ દર્શાવ્યો પણ આમ દર્શાવતા એમની સામે કેટલાક પ્રશ્નો તો ઉપરિચિત થાય જ છે જે તમે કહો છો એ

રીતે સુગત, ઈપિલ, અર્ધન આદિ બધા જ નિર્વૃણુતરન્ય હોઈ સર્વજ છે, તો એમનામા પથ અને ઉપદેશભેદ ફેરી રીતે ઘટે? આનો ઉત્તર આપનામા હરિભદ્રે પોતાનું તાર્કિક બળ પૂરેપૂરું વાપર્યું છે હરિભદ્ર ત્રણ રીતે ઉત્તર આપે છે પ્રથમ તો એ કે જે જુદા જુદા સર્વજ તરીકે મનાતા મહાપુરુષોનો ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ છે તે વિનય અર્થાત્ શિષ્ય યા અધિકારીભેદને લક્ષમા રાખી અપાયેલો છે. ૨૬ બીજું એ કે એવા મહાપુરુષોનો ઉપદેશ તાર્કિક રીતે એક જ તાત્પર્યવાળો હોય છે, પણ શ્રોતાઓ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે એને જુદી જુદી રીતે અર્થ કહે છે, તેથી દેશના એક જ હોવા છતાં નાના દેખાય છે ૨૭ ત્રીજું એ કે દેશ, કાળ, અવગથા આદિ પરિસ્થિતિભેદને લઈ મહાપુરુષો ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિમિદ્ધુ યા અપેક્ષારિરોપથી જુદો જુદો ઉપદેશ આપે છે, પણ એ મૂળમા છે તો સર્વજમૂલક જ. ૨૮

હરિભદ્ર આટલું ડહોળે જ વિરમવા નથી તેઓ કહે છે કે શાસ્ત્ર દ્વારા મળતું જ્ઞાન એ જેમ સામાન્ય પ્રિયક જ હોય છે, તેમ અનુમાન દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન પણ સામાન્ય પ્રિયક જ હોય છે તેથી અનુમાન જ્ઞાન ઉપર અતિમ મદાર બાધી ન શકાય દરેક વાદી પોતાના પક્ષને સિદ્ધ કરવા અનુમાનનો આશ્રય લેતો અને તેને જ અંતિમ ઉપાય માની તેના ઉપર નિર્ભર રહેને તેથી હરિભદ્રે ભર્તૃહરિના વચનને ટાકી પોતાના વક્તા યત્ન સમર્થન કર્યું કે એક અનુમાનથી સિદ્ધ થયેલું બીજા વિશેષ નિપુણ વિદ્વાન દ્વારા અનુમાનથી જ ખડિત થઈ જાય છે, તો એના ઉપર પૂરો મદાર કેમ રાખી શકાય? ૨૯ હરિભદ્ર આની તર્કસરણી દ્વારા કુતર્કવાદ અને અભિનિવેશથી મુક્ત રહેવાની તાર્કિકતા દર્શાવે છે અને, જાણે પોતાની સતપ્રકૃતિ રજૂ ન કરતા હોય તેમ, ભારપૂર્વક કહે છે કે સામાન્ય જનનો પણ પ્રતિક્ષેપ એટલે કે તિરસ્કાર કરવો આપોને ન શામે તો સર્વજ જેવા મહાપુરુષોનો પ્રતિક્ષેપ તો યોગ્ય ગણાય જ કેમ? એવો પ્રતિક્ષેપ યા નિદા જિહ્વા— છેદ કરતા પણ વધારે બૂડો છે ૩૦ છેવટે હરિભદ્ર સદાશિવ, પરબ્રહ્મ,

સિદ્ધાત્મા, તથાગત આદિ બધા જ નામેને એક નિર્વાણતત્ત્વનાં બોધક કહી તે તે નામે નિર્વાણતત્ત્વને ઓળખનાર અને અનુભવનારની ભક્તિ બામતમા વિનાદ કગ્વાની ના પાડે છે હરિભદ્રનું આ પ્રકરણ જાણે દાર્શનિકોના મિથ્યા અભિનિવેશના પાપનું પ્રક્ષાલન ન કરતું હોય, તેમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી

(૫) ગીતામાં ‘બુદ્ધિર્જ્ઞાનમમમ્મોહ’^{૩૧} એ પદ આવે છે હરિભદ્રે એ પદને લઈ બુદ્ધિ કરતા જ્ઞાનની કક્ષા કેવી ચડિયાતી અને જ્ઞાન કરતા અસમોહની કક્ષા કેવી ચડિયાતી છે એ રત્નની ઉપમા દ્વારા દર્શાવ્યું છે, અને છેવટે કહ્યું છે કે સદ્ગુણના પરિણમતું જે આગમજ્ઞાન તે જ અસમોહ^{૩૨}

(૬) ન્યાય અને તર્કશાસ્ત્ર એ એક સૂક્ષ્મ વિદ્યા છે, દાર્શનિક જ્ઞાન માટે તે આવશ્યક પણ છે પરંતુ ધણીસાર તર્ક સમત્વ ન રહેવાથી કુતર્ક^{૩૩} બની જાય છે એવા કુતર્કનું સ્વરૂપ સમજાવવા હરિભદ્રે એક બહુક વિદ્યાર્થીના વિકલ્પો નિર્દેશ કર્યો છે કેઈ મહાવતે સામે ગાથા આવતા નવસિખાઉ તાર્કિક^{૩૪} બહુકને સંબોધી કહ્યું કે કાથી મારી નાખરો, તો બાબુએ ચર્ચાના પેનો બહુક રિકલ્પપદ્ધતિ અને તર્કરસિક હતો તેણે મહાવતને કહ્યું હસ્તી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલને મારે કે પ્રાપ્ત ન થયો હોય તેને પણ^{૩૫} પહેલા પક્ષમાં તો એણે તને જ મારવો રહ્યો, કેમ કે તું એને પ્રાપ્ત છે, અને બીજા પક્ષમાં તો મારી પેઠે અનેક અપ્રાપ્ત છે તો મને જ કેમ મારે^{૩૬} હરિભદ્ર આ વિનોદી લાગતા ઉદાહરણ દ્વારા તત્ત્વચર્ચામાં યોગ્યની મિથ્યા કલ્પનાખણનો નિર્દેશ કરી અધ્યાત્મ સાધકને તેથી બચવાની ચેતવણી આપે છે

કુતર્ક અને અભિનિવેશથી નિવૃત્ત થતા સિવાય યોગ્યની પાકી જીમિકારૂપ પચમ દૃષ્ટિમાં પ્રવેશ શક્ય જ નથી પછી તો હરિભદ્રે ક્રમે ક્રમે એક એક ચડતી દૃષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યું છે અને તેમાં ઉપર

સૂચવેલ યોગના આઠ અંગોને ઘટાવ્યા છે, પણ તેનો અર્થ વિસ્તારીને. આ ઉપરાંત પણ 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય'માં અનેક શાત્રુ અને અન્યત્ર સુનલ નહિ એની બાબતોનો હરિભદ્રે નિર્દેશ કર્યો છે, પણ મારું અનુભવ તો તે વિષયના જિજ્ઞાસુઓની દષ્ટિનો ઉન્મેષ કરવા પૂરતું હોઈ એની વિશેષ ચર્ચાને અત્રે સ્થાન નથી.

'યોગમિદુ'નું પરિમાણ જેમ મોટું છે તેમ એમાં નિરૂપાયેલા વિષયો પણ ઘણા છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ યોગસાધનાની દષ્ટિએ બહુ અગત્યના પણ છે, જતાં આ રથજે તો એમાંથી ખાસ ખાસ વિષયને લગતી ઝૂનીક એની ચર્ચા કરવા ધારી છે કે જે વિશેષ જિજ્ઞાસુને 'યોગમિદુ'નું આકલન કરવા પ્રેરે —

(૧) દાર્શનિક પરપરાઓમાં જગતના સદૃશ સહર્તા તરીકે ઈશ્વરની ચર્ચા છે કાંઈ એના ઈશ્વરને કર્મ નિરપેક્ષ કર્તા માને છે, તો કાંઈ કર્મ સાપેક્ષ ૩૪ વર્ણી બીજા કાંઈ એવા સ્વતંત્ર વ્યક્તિરૂપે ઈશ્વરને માનતા જ નથી ૩૫ આમ એ સિત્તલિત પ્રવાહો છે, પણ તે બધા જ પ્રવાહો રિશ્વસર્જનને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્ત થયા છે જ્યારે યોગ પરપરામાં ઈશ્વરનો વિચાર ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે એ સૃષ્ટિના કર્તા-ધર્તા તરીકે નહિ પણ સાધનામાં અનુગ્રહક તરીકે કેટલાક સાધકો એની અનન્ય ભક્તિથી સાધના કરવા પ્રેરાય છે કે સ્વતંત્ર ઈશ્વર સંપૂર્ણપણે અનુગ્રહકર્તા છે એનો અનુગ્રહ ન હોય તો કાંઈ કરવાનું મારું ગરુ છે જ નહિ આ મુદ્દાને લઈને હરિભદ્ર એ રિપે પોતાનું દષ્ટિમિદુ રજૂ કરે છે તે કહે છે કે મહેશનો અનુગ્રહ માનીએ તોય સાધક પાત્રમાં અનુગ્રહ પામનાની યોગ્યતા માનવી જ પડે એવી યોગ્યતા વિના મહેશનો અનુગ્રહ પણ ફળનાહી બની શકે નહિ ૩૬ તેથી ક્ષણિત એમ થાય છે કે સાધકની યોગ્યતા એ મુખ્ય વસ્તુ છે એ હોય તો જ અનુગ્રહ વિશે વિચાર કરી શકાય જ્યારે સાધક પોતાની સહજ યોગ્યતાના વિકાસક્રમે અમુક ભૂમિકા સુધી પહોંચે, ત્યારે જ તે ઈશ્વરના અનુગ્રહનો અધિકારી બની શકે.

તે સિવાય ઈશ્વરને અનુગ્રહ માનવા જતા કા તો બધાને અનુગ્રહપાત્ર માનવા પડે અને કાં તો કોઈને નહિ. આ રીતે સાધકની યોગ્યતાનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી પ્રશ્ન એ થાય છે કે અનુગ્રહ-કારી ઈશ્વર એ કોઈ અનાદિમુક્ત સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે કે વ્યવચલનને બળે પરિપૂર્ણ શુદ્ધ યોગે કોઈ વ્યક્તિ છે? હરિભદ્ર કહે છે કે અનાદિમુક્ત એવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ નકરથી શક્ય નથી, ૩૭ જ્ઞા પ્રયત્નસિદ્ધ એવા શુદ્ધ આત્માને પરમાત્મા તરીકે સ્વીકારવામાં કોઈ આધ્યાત્મિકને વાધો પશ્ય નથી. તેથી એવા પ્રયત્નસિદ્ધ વીતગમની અનન્યભક્તિ દ્વારા જે શુભવિકાસ સભવે તેને ઈશ્વરના અનુગ્રહ તરીકે વેખવામાં કમો વિરોધ નથી ૩૮ આ રીતે હરિભદ્રે અનુગ્રહક તરીકે સ્વતંત્ર ઈશ્વરને સ્વીકાર ન કર્યો જ્ઞા સાધકની યોગ્યતા અને વીતગમના આદર્શનું અનુગમન એ બંનેના સંવાદને સાધનામાં ફલાવડ દર્શાવ્યો છે એ દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું છે કે તેવો વીતગમ ગમે તે હોય, એને કોઈ દેશ, જાતિ, પથ કે નામ સાથે સંબંધ નથી આ ચર્ચા દ્વારા હરિભદ્રે સંધનામાં ભક્તિતત્ત્વની ઉપયોગિતા, સાધકની પોતાની પાત્રતા અને આદર્શના અનુમણની અનિવાર્યતા, એ બધા તત્ત્વોનો મધ્યસ્થ ભાવે મેળ બેસાડ્યો છે.

(૨) વિશ્વસર્જનના કાગળ તરીકે શું માનવું, એ બાબતમાં અનેક પ્રવાહો પુરાતનકાળથી પ્રસરી છે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદ-ચા, ભૂત અને પુરુષ આદિ તત્ત્વોમાંથી કોઈ એકને તો કોઈ બીજાને કાગળ તરીકે માનના આ પ્રવાહો 'શ્વેનાશ્વતર ઉપનિષદ' (૧.૨)માં તો નિર્દિષ્ટ છે જ, પણ 'મહાભારત' ૩૯ આદિ અનેક ત્રયોમાય તેનો નિર્દેશ છે સિદ્ધમેન દિવાકરે એ પ્રવાહોનો અમન્યપ કરી બંધાને સામગ્રીરૂપે કાગળ કાટિમાં ગળ્યા છે ૪૦ પણ એ ચર્ચાઓ સૃષ્ટિના કાર્યને લક્ષી થયેલી છે, હરિભદ્રે એ ચર્ચા 'યોગમિંદુ'માં કરી છે તે તો સાધનાની દૃષ્ટિએ. હરિભદ્રે આ તે સામગ્રીકારણવાદ સ્વીકારીને કહ્યું છે કે એ બધા જ વાદો એકાન્તિક છે, પણ સાધનાની

ફળસિદ્ધિમા કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, દેવ, પુરુષકાર ઇત્યાદિ બધા જ તત્ત્વોને અપેક્ષાનિગેયે સ્થાન છે જ, ૪૧ એમ કહી તેમણે એ બધી આપેક્ષિક દૃષ્ટિઓનો વિસ્તારથી ખુલાસો પણ કર્યો છે

(૩) ભવાભિનિર્મિતા યા ભોગરસતુ ધેન જીતરણ લાગે ત્યારે જ યોગાભિમુખતાના બીજ નખાય છે—એ વસ્તુ રજૂ કરતા હરિભદ્રે પોતાના નિવારના સમર્થનમા સાખ્યાચાર્ય ગોપેન્દ્રના મતમ્યનો નિર્દેશ કરતા કહ્યું છે કે ગોપેન્દ્ર જેવા સાખ્યાચાર્યો પણ શમ્દાન્તરથી એ જ વાત કહે છે એ શમ્દાન્તર એટલે પુરુષ ઉપરના પ્રકૃતિના અધિકારની નિવૃત્તિ પુરુષનું દર્શન ન પામે ત્યાં લગી જ પ્રકૃતિનું સર્જનમળ રહે છે, એ દર્શન પામતા જ તે સર્જનકાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે એ નિવૃત્તિ તેજ તેની મોક્ષાભિમુખતા ૪૨ હરિભદ્ર સાખ્યની પરિભાષા અને જૈન પરિભાષાની તુલના કરી કહે છે કે સાખ્યો જેને પ્રકૃતિના અધિકારની નિવૃત્તિ કહે છે તેને જ જૈનો કર્મપ્રકૃતિની તીવ્રતાનો હાસ કહે છે ૪૩ હરિભદ્રનું આ તુલનાત્મક દૃષ્ટિનિદુ સાખ્ય અને જૈન પરપરા વચ્ચે અનેકવિધ દેખાતી સમાનતાનો વિશેષ અભ્યાસ કરનારને પ્રેરક બને તેવું છે

(૪) બોદ્ધ પરપરાની—ખાસ કરીને મહાયાનની—એક પરિભાષા સાથે જૈન પરિભાષાની સરખામણી કરી હરિભદ્રે જે સાર તાર-યો છે તે તેમની જાડી સૂઝ સૂચવે છે મહાયાનની બોદ્ધોમા ‘બોધિસત્ત્વ’ પદ જાણીતું છે જે ચિત્ત માત્ર પોતાની મુક્તિમા જ કૃતાર્થતા ન માનતા સર્વની મુક્તિનો આદર્શ રાખી તેનો સકલ્પ કરે તે ચિત્તબોધિસત્ત્વ હરિભદ્ર કહે છે કે એ જ વસ્તુ જૈન પરપરામા ‘સમ્યગ્દૃષ્ટિ’ પદથી વ્યવહારાય છે જ્યારે કોઈ જીવ પોતા ઉપરતુ તીવ્ર ક્રોશાવરણ ધમ્તા અને મોહઅધિ બેદાતા યોગાભિમુખ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના ઉદ્ધાર સાથે વિશ્વોદ્ધારનો પણ મહાન સકલ્પ કરે છે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે આવો સકલ્પ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે જ બોદ્ધ પરિભાષા પ્રમાણે બોધિસત્ત્વ ૪૪ પરતુ સાથે સાથે હરિભદ્ર

એમ પણ મુ્યવે છે કે મધા જ છવે કે સત્નો આવા સકલ્પના અધિકારી નથી હોતા કોઈ એનાથી મોળા કે કાઈકે જિતરતા પણ સકલ્પો કરે અને તે પ્રમાણે સિદ્ધિ મેળવે ૪૫ હરિભદ્રના કથનનું મુખ્ય હાર્દ તો એ છે કે સકલ્પ એ એક અલ્લોભ્ય પ્રેરક બળ છે તે જોડેનો મકાન તેડેનો જ માણસ મદાન બો પણ તેઓ, જાગે માનસિક વિકાસના તારતમ્યને માપના ન હોય તેમ, એ પણ મુ્યવે છે કે જુદા જુદા સાધકોનું સકલ્પમગ્ન ઓતુ વધતું પણ હોય છે ૪૬ આ નિરૂપણ કરતા તેમણે જૈન પરપરામા પ્રવર્તમાન તીર્થંકર, ૪૭ ગણધર ૪૮ અને મુકેવળી ૪૯ આદિ યોગીઓની ચક્રી-જીતરતી કક્ષાનો ખુલામો પણ કર્યો છે

(૫) હરિભદ્રે ધર્મની જાખતમાં પારમાર્થિકતા અને જ્ઞાન હારિન્તાનું અતર સમજવાની સૌને સદા કામ આપે એવી એક કસોટી મૂકી છે તેઓ કહે છે કે જે ધર્મ લોકોના આરાધન કે અનુરજન ખાતર આચરવામા આવે તે જ લોકપ્રિયતા યા લોકસગા ૫૦ એ ખરો ધર્મ નથી પણ એકમાત્ર ધર્મની દૃષ્ટિ રાખીને જ લોકોનું સરણ કરવામા આવે તો તે ધર્મની વધાર્થતામા દાનિકાર નથી ૫૧

(૬) આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય તત્ત્વો અને તેના વિવિધ સ્વરૂપોની જાખતમા અને વાદીઓ તાર્કિક ચર્ચા-પ્રતિચર્ચા કરતા આજ્ઞા છે અને સત્યને નામે પરસ્પર કનેશો પોતાના રહ્યા છે આ જોઈ હરિભદ્રે નિર્ભય વાણીમા કહ્યું છે કે એરી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ યોગમાર્ગ વિના ગમ્ય નથી વાદ્યથ કદી સકાયક ન જ બની શકે પોતાના આ વિચારનું સમર્થન તેમણે કોઈ અજ્ઞાત યોગીનું વચન દાકી કર્યું છે એ વચનનો ભાન એ છે કે ખરા અર્થમા નિશ્ચય ન થયો હોય અને માત્ર પરપરાની માન્યતા ઉપર સ્થિર થયા હોય એના વાદો કે પ્રતિવાદો જગનારા અધમાત્રજીવી કદી તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પામી શકતા નથી, અને ધાણીનો મગદ જોમ રૂપો કરે છે તેમ તેઓ

ખડન-મડનના ચક્રમા ભમ્યા જ કરે છે પર હરિભદ્રો આ કગલ્લ
જાની કમિ અખાની નીચેની ઉક્તિની યાદ આપે છે —

“ખટદર્શનના જૂજવા મતા, માહોમાહે તેણે ખાધી ખતા,
એકતુ થાપ્યુ મીંગે હણે અન્યથી આપને અધિકો ગણે
અખા એ અધારો કૂચો ઝગડો ભાગી કો' નવ મૂચો ”

—અખાના છંપા, ૩

(૭) હરિભદ્રે ‘ધર્મમિદુ આદિ પોતાના ખીજા ત્રયોમા
જે સામાજિક ધર્મોના આચરણ ઉપર ભાર આપ્યો છે તે ‘યોગ
મિદુ મા પણ છે પરંતુ ‘યોગમિદુ મા એની સ્પષ્ટતા વિશેષ છે
તે જોતા એમ લાગે છે કે હરિભદ્રે જૈન અને ખીજા એવી નિવૃત્તિ
માર્ગો પર પરાઓનું વૈયક્તિક હિતસાધનનું દષ્ટિમિદુ જોઈ વિચાર્યું
હોયું જોઈએ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ સામાજિક જીવનના સદકાર વિના
ધર્મપાતન કરી ન શકે આધ્યાત્મિક માર્ગે પ્રગતિ કરવી હોય તો
એની પૂર્વસરત એ છે કે વ્યક્તિએ સામાજિક ધર્મો અને મર્્યાદાઓનું
યોગ્ય પાલન કરી પોતાના મનને વિકસાવવું અને અને સદ્ગુણો
કેળવવા ધર્મીયાર વ્યક્તિ આધ્યાત્મિકતાને નામે અવસ્ય આચરવા
જેવી સામાજિક ફરજોને પણ જાગીજોઈ છોડી દે છે આના કોઈ
ઉદાત્ત નિચારથી હરિભદ્રે આધ્યાત્મિક માર્ગની પૂર્વતૈયારીરૂપે પૂર્વસેવાપત્ર
નામથી અનેક પ્રતોનો સૂચન્યા છે તેમા (પ્રતો ૧૦૮મા)
ગુરુદેવાદિવૃજન શબ્દથી અનેક વસ્તુઓ સૂચવી છે તેઓ મહે છે કે
માતા પિતા કનાચારી એમના સમઘીઓ વૃદ્ધો અને ધર્મોપદેશકો—
આ ગુરુગર્જ હેરાય ૫૪ તે બધાની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ કરવી દેવપૂજા
વિગે તેઓ એમ કહે છે કે મનુભાર ગૃહસ્થો માટે સર્વ દેવોનો
યોગ્ય આદર એ કલવ્ય છે તેથી ૮ પોતાને માન્ય એવા દેવથી
ખીજા દેવો પ્રત્યેની અણુગમા કે હીણપણની વૃત્તિ ટળી શકે ૫૫
આરી સર્વદેવનમસ્કારની ઉદાત્તવૃત્તિ અત લાભકારી જ નીરડે છે એ
દર્શાવવા તેમજે એક ચારિત્રજીવનીચારનો દાખનો આપ્યો છે ૫૬ એ

દાખલાનો ભાવ એવો છે કે કોઈ સ્ત્રી પતિને વશ રાખવા કોઈ પાસેથી જડીબુટ્ટી લઈ પતિને ખવરાવી પશુરૂપે એને ચારતી અને બીજી જડીબુટ્ટીથી પોતાને ફાલે ત્યારે પતિને પુરુષરૂપે જનાવી લેતી. ક્યારેક અનેક વનસ્પતિઓના જંગલમાં તે બાઈ વારક જડીબુટ્ટી ખૂલી ગઈ અને જંગલ વિપાદમાં પડી. દરમિયાન ત્યાંથી પસાર થતા કોઈ યોગ્ય મહાનુભાવે એ બાઈનું દુઃખ જાણી ઉચ્ચાર્યું કે એમાં વિપાદ શો! એ વારક જડીબુટ્ટી પણ ત્યાં જ છે. એટલે એ બાઈ બાંધી જ વનસ્પતિઓને ચરાવશે તો તેમાં પેલી વારક બુટ્ટી પણ બળદ ચરશે અને તે મૂળરૂપમાં આવી જશે. આ આકાશવાણી સાંભળી તે બાઈએ તદ્દનુસાર કયું અને બળદ બળદ મરી મૂળ પુરુષરૂપ થયો. આ દૃષ્ટાન્ત કોઈ જૂનું હોવાનો સંભવ છે, પણ હરિભદ્રે એનો વિનિયોગ સર્વ દેવો પ્રત્યે સમાન આદર રાખવાના ભાવમાં કરી જુદા જુદા પથો વચ્ચે દેવાને નામે ચાલતી સાકમારી નિવારવાનો એક સર્વધર્મસમન્વયમૂલક સામાજિક માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

તેમણે ગુરુઓ અને દેવો પ્રત્યે દાખવવાની ભક્તિ ઉપરાંત બીજું એક મહત્ત્વનું સામાજિક કર્તવ્ય પણ સૂચવ્યું છે. તે એ કે રોગી, અનાથ, નિર્ધન આદિ નિઃસહાય વર્ગને મદદ કરવી. પરંતુ એ મદદ એવી ન હોય કે પોતાને આગ્રિત હોય એવા જનોની એમાં ઉપેક્ષા થવા પામે. ૫૭ આધ્યાત્મિક યા લોકોત્તર ધર્મ સાથે આવા અનેકવિધ લૌકિક કર્તવ્યોની સાંકળ જોડી હરિભદ્રે જૈન પરંપરાને પ્રવર્તક ધર્મનું મહત્ત્વ જે વિશદતાથી સમજાવ્યું છે તે નિષ્પત્તિવધી જૈન પરંપરામાં તદ્દતી કડીનું સંધાન કરે છે.

(૮) જૈન પરંપરાની આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમને સૂચવતી ચૌદ ભૂમિકાઓ ‘ગુણસ્થાન’ નામથી જાણીતી છે. પરંતુ હરિભદ્રે એ ભૂમિકાઓને ‘યોગખિંદુ’માં અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંશ્લેષ એવા માત્ર પાંચ ભાગમાં જ ગોઠવી નિરૂપી છે. ૫૮ એ સાથે જ તેમણે સાંખ્ય-યોગ પરંપરાની સંપ્રયાત અને અસંપ્રયાત

એ બે ભૂમિકાઓની ઉક્ત પાત્ર ભૂમિકાઓની સાથે તુલના પણ કરી છે. તેઓ કહે છે કે પાત્ર પૈકી પ્રથમ ચાર સપ્રસાદ છે અને છેલ્લી અસપ્રસાદ. સપ્રસાદ ભૂમિકા સુધી મનોવ્યાપાર ચાલે છે, પણ અસપ્રસાદ^{૫૯} અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા સખીજ કવેશવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે અને તે જ નિર્મોજ સમાધિ કહેવાય છે એમણે સાખ્યાનુસારી યોગ-શાસ્ત્રની આ માન્યતા સાથે સરખામણી તો કરી છે, પણ જૈન અને સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળગત જે ભેદ છે, તેમજ તેને લઈ વૃત્તિ-સક્ષયનો જે અર્થ જૈન પરંપરા સાથે સંગત થઈ શકે તે પણ દર્શાવ્યો છે ૬૦

પતંજલિ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહે છે ૬૧ ચિત્તવૃત્તિ કિંચિદ્ પણ હોય છે અને અકિંચિદ્ પણ. અજ્ઞાન અને તૃષ્ણા જેવા કવેશો કે ગળોને નિવારવા બાબત તો કોઈનો મતભેદ છે જ નહિ, પણ પ્રશ્ન એ છે કે કવેશો નિર્મૂળ થાય અને ચિત્તમાં અકિંચિદ્ એની જ્ઞાન, પ્રેમ આદિ વૃત્તિનું વ્યક ચાલે, તો શું એનો પણ નિરોધ કરવો? આનો ઉત્તર સાખ્ય, ન્યાય-વૈશેષિક, અદ્વૈત વેદાન્તી અને શ્રેત્વાક બૌદ્ધો લગભગ એકસરખો જ આપે છે. તે ઉત્તર એટલે વિદેહયુક્તિ વખતે શરીરની પેઠે ચિત્ત યા મનનું પણ સર્વથા નિસર્જન જે ચિત્ત યા મન જ વિવય પામે તો અકિંચિદ્ વૃત્તિ ઉદ્ભવે જ શેમા? તેથી મુક્તદશામાં વિશુદ્ધ જ્ઞાન કે વિશુદ્ધ આનંદ જેવી વૃત્તિઓને પણ અવગારા છે જ નહિ ૬૨ હરિભદ્ર એ માન્યતાથી જુદા પડી એમ સ્થાપે છે કે મુક્તદશામાં અકિંચિદ્ વૃત્તિઓનો પણ નિરોધ, એનો અર્થ માત્ર એટલો જ હોઈ શકે કે માનસિક કલ્પનાઓ અને માનસિક વ્યાપારનો દેહવ્યાપારની પેઠે વિવય, નહિ કે ચેતનની સ્વજ એવી નિરાવરણ જ્ઞાન, પ્રેમ, આનંદ આદિ વૃત્તિઓનો વિવય ૬૩ હરિભદ્ર પોતાનો મત સ્થાપતા જૈન પરંપરાસભત આત્માનું પરિણામિ-નિત્યત્વ યુક્તિપૂર્વક દર્શાવે છે અને પુરુષ કે આત્માની કૃતસ્થનિત્યતાનો તેમજ બૌદ્ધસમ્મત ક્ષણિક ચિત્તસતતિનો પ્રતિવાદ કરે છે

(૮) કનેશો નિવારવાના ધ્યેયથી જ યોગમાર્ગની વિવિધ પ્રણાલીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે, પણ એમાં એવી એક ગેરસમજ દાખવન યર્થ ગર્થ કે મન એ પોતે જ કનેશનું ધામ છે, તેથી એમાં જે વૃત્તિઓ કે કલ્પનાઓ ઉદયમાન થાય તે પણ બંધનરૂપ છે એટલે એ મનોબ્યાપારને સર્વથા રૂઢવો એ જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ આમ કનેશનો છેઃ કરવા જતા કનેશ વિનાની વૃત્તિઓનો પણ ઉચ્છેદ એ એક યોગકાર્ય લેખાયું એના અનેક સારા નરસા ઉપાયો યોગયા એમાં એક એના ઉપાયની સ્થાપના કરતો પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો કે ધ્યાન એટલે જ ચિત્તને દરેક બ્યાપારથી રોકવું તે આનું જ નામ નિકલ્પન નિવૃત્તિ આ પક્ષને લગતી એક મનોરજક કહાણી ટિબેટન ભાષામાં લખાયેલ કમલશીલના જીવનમાથી મળી આવે છે હોશગ નામનો એક ચીની લિહુ ટિબેટના તત્કાલીન રાજાને પોતાની યોગ વિશેની માન્યતા એ રીતે સમજાવતો કે ધ્યાન કરવું એટલે મનને વિચાર કરતું રોકવું ક્યારેક એ રાજાને આ પ્રશ્ન પરત્વે સાચું બૌદ્ધ મતવ્ય જાણવાની ઇચ્છા થઈ અને તેણે નાનદા વિદ્યાપીઠના વિદ્વાન કમલ શીનને ટિબેટમાં બોલાવ્યા હોશગ અને કમલશીન વચ્ચે ચર્ચા ચાલી રાજા મધ્યસ્થસ્થાને હતો જે દારે તે જીતનારને માળા પહેરાવે અને ટિબેટમાંથી આવ્યો પણ જાણ એવી શરત હતી હોશગે પોતાનો પક્ષ રજૂ કર્યો ત્યારે કમલશીને તેના જવાબમાં જે કહ્યું તે મનોવિનય વાદીઓએ વિચારવા જેવું છે કમલશીને કહ્યું કે જે વિષયના વિચારોને રોકવા મન મથશે તે વિષય તેની સ્મૃતિમાં આવવાનો જ વળી જે કોઈ અવનવા ઉપાયોથી મનને સાવ ખૂટું કે નિષ્ક્રિય કરે તોય તે ચોક્કસ વખત પછી વિચાર કરવાનું જ એ નિષ્ક્રિયતા જ મનમાં બળવો કરી વિચારચક્ર ચાલુ કરશે મનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે ક્ષણ માત્ર પણ વિચાર કર્યા વિના જતી ન શકે એમ કહી કમલશીને બૌદ્ધ પરિભાષા પ્રમાણે દર્શાવ્યું કે જે યોગી લોકોત્તર પ્રમાણે બુધિકામાં જવા ઇચ્છતો હોય કે સંબોધપ્રજ્ઞા મેળવવા ઇચ્છતો હોય, તેણે તે

સમ્યક્ પ્રત્યવેક્ષણા કરવી રહી. પોતાની જાત અને જગતની વસ્તુઓ તેમજ ઘટનાઓની પ્રત્યવેક્ષણા કરવી એટલે એમાં ક્ષણિકતા અને અનાત્મતાની ભાવના કરવી આ ભાવના એ જ વિકલ્પનાનો નિરોધ; નહિ કે શન્યતાને નામે મનને નિષ્ક્રિય કરવું તે. કમલશીવની આ કૃત્રિમોથી પેવેા હોશગ, જે પ્રજ્ઞાપારમિતાનો અર્થ શન્યવાદની દૃષ્ટિએ આપકલ્પનાખળે કરતો તે, નિરુત્તર થયો અને કમલશીવનો જન્મ થયો. ૬૪

કમલશીલ યોગિસત્ત્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત શાંતરક્ષિતના શિષ્ય અને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાકાર. યોગાચાર પરપરામાં વિજ્ઞાનવાદનો વિકાસ થતા જે વજ્રધાનશાખા નીકળેલી તેના એ બન્ને ગુરુ શિષ્ય સમર્થક તેઓ માનતા કે મુક્તિદશામાં નિશુદ્ધ એવી ક્ષણિક જ્ઞાનસંતતિ તો ચાલુ રહે જ છે જ્ઞાનસંતતિનો સર્વથા લોપ ધર્મ જ ન શકે, એ એમનો મહાસુખનાદી સિદ્ધાંત. આ અંથળે કમલશીવની કહાણી કથનાનો હેતુ એ છે કે હરિભદ્ર અને એ વિજ્ઞાનવાદીઓ એ બામતમા સર્વથા એકમત છે કે મુક્તિ યા મહાસુખ અવસ્થામાં જ્ઞાનધારા ચાલુ રહે જ છે હરિભદ્ર એ જ્ઞાનધારા સ્થિર આત્મદ્રવ્યમાં ધટાવે છે, ૬૫ તો વિજ્ઞાનવાદીઓ એવા સ્થિર દ્રવ્યને માન્યા વિના. ૬૬ પણ આ બન્ને પ્રિયારો એટલું તો સ્થાપે જ છે કે પુરુષ, ચેતન, આત્મા યા અહ્મ જે ચૈતન્યસ્વરૂપ હોય તો સર્વથા જ્ઞાનધારાવર્જિત હોઈ જ ન શકે.

(૧૦) હરિભદ્રે ‘યોગગિદ્ધુ’માં જૈન દૃષ્ટિએ સર્વજ્ઞત્વનું સ્વરૂપ સ્થાપ્યું છે અને કુમારિલ, ધર્મકીર્તિ જેવાના સાક્ષાત સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી પ્રિયારોનો પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે ૬૭ આઠી હરિભદ્ર સામે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી ચડાય કે જ્યારે તેઓ જૈનસમત વિરોધ સર્વજ્ઞત્વને સ્થાપે છે, ત્યારે તેઓ મતવિશેષને પુરસ્કારે છે આ એક અભિ નિવેશ કેમ ન કહેવાય? એમણે પોતે જ ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’માં સર્વજ્ઞવિરોધની માન્યતાને અભિનિવેશ લેખે છાંડી દઈ સામાન્ય સર્વજ્ઞત્વનો પુરસ્કાર કર્યો છે ને બધા જ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞોને

સર્વસંતરીકે માની લીધા છે આ શું વિરોધ નથી ? મને વિચાર કરતા લાગે છે કે એમાં કોઈ વિરોધ જેવું તત્ત્વ નથી જેમ પતંજલિએ ‘યોગસૂત્ર’ના ચોથા પાદમાં પોતાની તાત્ત્વિક માન્યતાથી જુદી પડતી વિજ્ઞાનવાદીની માન્યતાની આલોચના કરી છે, જેમ ‘યોગવાસિક’ આદિમાં બ્રહ્માદૈત્ય સ્થાપન ને ખીછ માન્યતાનો નિષેધ છે, તેમ જ હરિભદ્રે પોતાની તાત્ત્વિક માન્યતા, જે જૈન સરસ્કાર પ્રમાણે ધર્મ છે અને જે એમને યુક્તિયુક્ત લાગે છે તે તત્ત્વદષ્ટિના નિચારમાં તટસ્થભાવે રજૂ કરી છે એમણે એમાં અભિનિવેશ ન દાખવતા છે. રહે કહ્યું છે કે મેં જે કહ્યું છે તે મધ્યસ્થદષ્ટિએ જો વિદ્વાનોને એ યુક્ત લાગે તો તેને નિચારે વિદ્વાનુ ક્ષણ જ એ છે કે એને આ સિદ્ધાંત મારો અને આ પારકો એવો પક્ષ હોઈ જ ન શકે જે એને યુક્તિયુક્ત અને બુદ્ધિગ્રાણ્ય લાગે તેને તે માને ૬૮

‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’માં એમનો ભાર પદો અને દર્શનો વચ્ચે ચાલતા શુદ્ધ વાદને નિરાસવા લાણી છે તેથી જ તેઓ સર્વસંતત્ત્વ જેવા આળા નિષ્પન્ને લઈને પણ કુતર્કનિવૃત્તિની વાત કહે છે એક જગાએ અર્થાત્ ‘યોગખિદુ’માં તટસ્થભાવે સ્વમાન્યતાનું નિરૂપણ છે, તો ખીછ જગાએ અર્થાત્ ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’માં પોતપોતાની માન્યતા સ્થાપવાને બદલે દાર્શનિકોમાં ચાલતા નિવાદોનું નિરાકરણ અભિપ્રેત છે તેઓ પોતે તો યોગ વિષયક પોતાના લખાણોમાં કોઈ સ્થળે આવેશ કે કદાચક દાખરતા જ નથી એ એમની મધ્યસ્થતા કહેવાય

હરિભદ્રના યોગ વિષયક અત્રે સમાનોચિત ચારે ગ્રંથોનો ઉત્તર કાળમાં કેવો પ્રભાવ પડ્યો છે, એ પ્રશ્ન સાહજિક રીતે ઊઠે જ છે શ્રી આનંદધને એમના આ ગ્રંથોમાંથી કોઈ ને કોઈ ગ્રંથનું ઝરણુ ઝીલ્યું હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ ઉપાધ્યાય યશોનિર્ગયજીએ તો એમની યોગ વિષયક બધી જ કૃતિઓમાં બિડી રૂબડી મારી છે આઠ દષ્ટિની સંગ્રામ એ ગુજરાતી કૃતિ ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’નો સાર છે, પણ તેઓ તો જે ગુજરાતીમાં લખે તે સંસ્કૃતમાં પણ લખતા જ તેમણે

બત્રીસ બત્રીશીઓ રચી છે. એ બધી જ સ્વોપગ દીકાવાળી છે. એ બત્રીશીઓ એટલે આચાર્ય હરિભદ્રના યોગ વિષયક અંધોનું નવનીત. એમણે એ બત્રીશીઓનું સંકલન એવી રીતે કર્યું છે કે જેમાં હરિભદ્ર દ્વારા પ્રતિપાદિત યોગ વિષયક સમગ્ર વસ્તુઓ આવી જાય અને વધારામાં એમને પોતાને કહેવું હોય તે પણ નિરૂપાય. ઉપાધ્યાયજીએ પોતાની સ્વોપગ વૃત્તિમાં અનેક સ્થળે કેટલાક મુદ્દાઓનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, જેનું એવું સ્પષ્ટીકરણ હરિભદ્રની કૃતિઓની વ્યાખ્યામાં ઓછું દેખાય છે. ઉપાધ્યાયજીની કૃતિઓનું અવગાહન કરનારને બે લાભ છે : એક તો તે તેમના વિચારના સીધા પરિચયમાં આવી શકે, અને બીજો લાભ એ કે તે ઉપાધ્યાયજીના અંધ દ્વારા જ હરિભદ્રની વિચારસરણીને પૂરી રીતે સ્પષ્ટી શકે.

ઉપસંહાર

ભારતવર્ષમાં દર્શન અને યોગધર્મનાં બીજો તો બહુ પહેલેથી જ વવાયાં છે; એનો ફાલ પણ ક્રમેક્રમે પુષ્કળ વધતો જ રહ્યો છે. પોતાના સમય સુધીના એ ફાલને પ્રાચીન ગુજરાતના એક સમર્થ બ્રાહ્મણ-શ્રમણ આચાર્ય જે રીતે લણ્યો અને એ પરંપરાઓમાં, પોતાની અનોખી રીતે, જે ઉમેરો કર્યો, તેના પ્રત્યે વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસુઓનું ધ્યાન, આ અદ્યપ્રયાસથી પણ, દોરાયા વિના નહિ રહે એની મારી શકા છે.

પહેલા વ્યાખ્યાનની પાઠટીપો

૧ શ્રી રસિકલાલ છેા પરીખ “ગુજરાતની રાજધાનીઓ”
 પૃ. ૨૯—“ઉત્તર-પૂર્વમાં આબુ અને આડો પહાડ કે અરવલીના
 બહારના હુગરો, પૂર્વમાં વિધ્યાદ્રિની ઉપત્તકાઓ અને અરણ્યો અને
 દક્ષિણમાં સાતપુડાની મુખ્ય હારના ઉત્તરીય શિરિશકુરો એને
 સ્થાનોથી નિર્દિષ્ટ તો ઉત્તરમાં લિન્નમાલ કે શ્રીમાલ, દક્ષિણમાં
 સોપારા, ન્યા વન્તુપાવના “કીર્તનો” કહેતા દેવમંદિરો હતા
 પૂર્વમાં દાહોદ કે રતનામ, પશ્ચિમમાં કન્હબુગ-સુરાબ્દ.”

આ પુસ્તકના પ્રારભમાં પ્રાચીન ગુજરાતનો નકશો પણ
 આપેલ છે

૨. પ્રકાશક નિર્ણયસાગર પ્રેસ, સને ૧૯૩૫

૩ જુઓ “લનિતાસહસ્રનામ”ની પ્રસ્તાવના

૪ “इति धर्मसमूहण्यादौ ग्रन्थे हरिमद्रादिभिर्नैन्सुरिमिरुद्धित ।”

પૃ ૧૦૩

૫ પ્રો કિલ્હોર્ન (૧૮૧૯-૭૦), બુન્નર (૧૮૭૦-૭૧)
 પિટર્સન (૧૮૮૨થી)—આ બધાના હસ્તપ્રતોની શોધના ઉત્તિપનિન
 વર્ણના રિપોર્ટ જુઓ જે હર્મન જોકોબીએ, તેઓ સને ૧૯૧૪માં
 ભારતમાં આવ્યા ત્યારે, જેન બહારોનું નિર્ગીક્ષણ કરેલું.

૬ જે હર્મન જોકોબીએ “સમસાદચક્ર”નું સંપાદન કરેલ
 છે, તેમજ તેનો અંગ્રેજીમાં સાગ પણ આપેલ છે પ્રો મુવાલીએ
 “योगદર્શનમુચ્ચય”, “યોગવિન્દુ”, “યોગતરવનિર્ણય”, “યદ્દર્શન

સમુચ્ચય "તુ સ પાઠન કર્યું છે, અને "લોકતત્ત્વનિર્ણય" તુ ઇલાલિયન ભાષામાં ભાષાતર પણ કર્યું છે

૭ (૧) પદ્મદર્શનસમુચ્ચય (૨) યોગબિદુ (૩) અનેકાન્તવાદ પ્રવેશ — "મણિતાવ નલુભાર્ષી સાહિત્ય સાધના" પૃ ૩૩૬.

૮ "It (Bhinnamal) was also one of the centres of literary activity of Haribhadrasuri, the author of many important works on Jaina Philosophy and also of a general work on the school of Indian Philosophy known as Shad Darsana samuchchaya. He also composed the Samaraditya-katha, a novel whose hero is Samaraditya "

—કાવ્યાનુશાસન ભા ૨

પ્રસ્તાવના, પૃ ૮૭

૯ જુઓ, પુસ્તકને અતે આપેલ પરિશિષ્ટ-૧.

૧૦ "વિવરુદ્ધે વમણીએ" — પાટણ, સધનીના પાઠના જૈન લગરની વિ સ ૧૪૮૭માં લખાયેલી તાડપત્રીય હસ્તપ્રત, ખડ ખીત્તે, પાનુ ૩૦૦

૧૧ નીચેના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જન્મસ્થાન તરીકે ચિતોડ-ચિત્રકૂટનો ઉલ્લેખ મળે છે—

(૧) હરિભદ્રમ્પરિકૃત 'ઉદ્દેશપદ' ઉપરની શ્રી સુનિયદ્રમ્પરિકૃત ટીપ (વિ સ ૧૧૭૪)

(૨) 'ગણધરસાર્થશત' ઉપરની શ્રી સુમતિગણિકૃત વૃત્તિ (વિ સ ૧૨૯૫)

(૩) પ્રભાચંદ્રકૃત 'પ્રભાચંદ્રચત્રિ' નવમુદ્દય (વિ સ ૧૩૩૪)

(૪) રાજશેખરમુનિકૃત 'પ્રમધોદય' અપરનામ 'ચતુર્વિંશતિ પ્રમધ' (વિ સ ૧૪૦૫)

૧૨ જુઓ, 'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા' વર્ષ ૬૨, અક ૨-૩માં એ વાસુદેવશરણ અગ્રનાથનો લેખ-"રાજસ્થાનમાં માગવત ધર્મના પ્રાચીન કેન્દ્ર" પૃ ૧૧૬-૧૨૧.

૧૩ અણદ્ વલ્લભો મધ્યમિકામ્ ।" ૩-૨-૧૧૧

૧૪ જુઓ, "કલ્પસૂત્ર-સ્થવિરાવરી", તેમાં મન્નિઝમિઆ શાખાનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ મધ્યમિકા નગરીને આધારે તે નામે પ્રસિદ્ધ થઈ

૧૫ ચિત્રકૂટની સ્થાપના ચિત્રાગદે કર્યાની કથા "કુમારપાલ-ચરિત્રસમૂહ"માં પૃ ૫ અને પૃ ૪૭-૪૯ ઉપર આવે છે આ ચિત્રાગદ મૌર્યવંશનો સોલાનું નીચેના આધારે ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે—

શ્રી હીરાનદ શાસ્ત્રી "A guide to Elephanta"—
"This would show that Mewar and the surrounding tracts were held by a Maurya dynasty during the eighth century after Christ" પૃ ૭

'ખ્યાનો'માં ચિત્રાગદનો મૌર્ય તરીકે નિર્દેશ મળે છે

૧૬ "સકરો નામ મજે, તસમ ગંગા નામ મદિણો । તિસે હરિમદો નામ પદિઓ પુત્તો" । પત્ર ૩૦૦

૧૭ "एव सो पादत्तगन्धमुष्णहमाणो हरिमदो नाम माहणो" ।
—ધર્મસૂત્રકથાની પ્રસ્તાવનામાં ઉદ્ધૃત પૃ ૫ અ

૧૮ શ્લોક ૮, હરિભદ્રસૂરિયરિત, મ્નોક ૮ "અતિતરત્નમતિ પુરોહિતોઽભૂન્નૃપવેદિતો હરિમદનામવિત્ત ।

૧૯ વાસ્તુપ્રધોમાં વર્ણુને આધારે નગરમાં વસતીના વસવાટો રચાતા તેનું વર્ણુન મળે છે જેમ કે—

પ્રાગ્વિપ્રાસવય દક્ષિણે નૃપતય શ્વરા કુવેદાધિતા ।

કર્તવ્યા પુરમધ્યતોઽપિ વણિજો વૈદ્યા વિચિરૈર્દૈ ॥

—મહાનસુત્રધારકૃત વાસ્તુરાજ્યવર્ણન ૪ ૧૮

તથા જુઓ, 'વાસ્તુવિદ્યા' અધ્યાય ૨, ૨૬-૩૨.

૨૦. જુઓ, "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" વર્ષ ૧, અંક ૧.
આ નિમિષ સને ૧૯૧૯ની ઓલ ઇન્ડિયા એગ્રિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં
આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ વાંચ્યો હતો.

૨૧ જો હચ્છઈ ભવવિરહ ભવવિરહ કો જ વદણ સુચણો ।

સમય-સય-સત્ય-ગુણો સમરમિયકા કહા જસસ ॥

—કુવલયમાલા પૃ ૪, પં. ૨

સો સિદ્ધતેજ ગુરુ જુત્તો-સત્યેહિ જસસ હરિમહો ।

બહુ-સત્ય-ગય-વિત્તર-પત્યારિય-પયડ-સઘ્વત્યો ॥

—એજન, પૃ ૨૮૨, પ. ૧૮

૨૨. જુઓ, "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" વર્ષ ૧, અંક ૧,
પરિશિષ્ટ, પૃ ૫૩થી

૨૩ "સમરાદ્યકહા' ની પ્રસ્તાવતા, પૃ ૧-૨.

૨૪. આ વિષે તેમણે જે વિગતથી અમને લિખિત જવાબ
આપ્યો છે તે નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે—

હરિહર પ્રા. ભટ્ટ

૨૨, સરસ્વતી સોસાયટી

સરખેજ રોડ અમદાવાદ-૭

તા ૪-૮-૫૮

પૂજ્ય શ્રી પં. સુખલાલજી,

હરિભદ્રસૂરિના કાલનિર્ણયને અંગે ઉદ્ધોતનસૂરિએ કુવલયમાલામાં
આપેલ એક વાક્યને ગણિતની દૃષ્ટિએ તપાસવા માટે આપે મને
કૃત્ય હતું, તે બામતમાં જણાવવાનું કે—

૧ ઉદ્ધોતનના લખના પ્રમાણે કુવલયમાલા શાલિવાહન શક
૭૦૦ના છેલ્લાની પહેલાના દિવસે ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ પૂર્ણ થઈ
હતી જેકાખી તેના 'Haribhadra's Age, Life and Works'

શીરકિરાળા લેખમાં ફૂટનોટ પમાં ડહે છે કે શક ૭૦૧માં અધિક ચૈત્ર હતો, પણ હકીકતમાં અધિક ચૈત્ર નહિ પણ અધિક વૈશાખ હતો. પિતૈવી Indian Chronology માં તેમજ શ્રેણી લક્ષમણુ છત્રેની અધિક માસની યાદીમાં અધિક વૈશાખ આપેલ છે સૂર્યસિદ્ધાંત અને આર્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ગણિત મે કરી જોયું તો એ રીતે પણ અધિક વૈશાખ આવે છે બ્રહ્મસિદ્ધાંતનો પ્રચાર તે કાળમાં નહોતો બ્રહ્મ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ અધિક વૈશાખ આવે છે જેકાની કઈ રીતે અધિક ચૈત્ર ગણે છે તે સમજાતું નથી.

૨ ખીજું જેકાળી આ ફૂટનોટમાં કીનહોર્નનું એક વાક્ય ટાંકે છે જેકાળી લખે છે કે Kuelhorn has shown from dates in inscriptions that in connection with Saka years almost always amanta months are used અર્થાત્ કીનહોર્ન વાપરેન almost શબ્દ બતાવે છે કે તેના જોવામાં મેટનાક એવા inscriptions પણ હોવા જોઈએ કે જેમાં પૌર્ણિમાન્ત મહિનાઓ વપરાયા હોય.

૩ એક બાબત કે જેના ઉપર જેકાળીનું ધ્યાન નથી ગયું તે આ છે મારી પામે ચાલુ વર્ષનું કાશીનું ૫ બાપુદેવ સાસ્ત્રીનું પત્રાગ છે તે વિક્રમ મવત ૨૦૧૫ અને શાનિવાદન શક ૧૮૮૦નું છે તેમાં અધિક આવશ્ય છે તેમાં માસ અને પક્ષનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—પહેલા ચૈત્ર શુક્ર ૫મી વૈશાખ કૃષ્ણ ૫મી વૈશાખ શુક્ર ૫મી વગેરે. હવે શક્યુન કૃષ્ણ શક્યુન શક્ર ૫મી ચૈત્ર કૃષ્ણ આ ગીતે માસ પૌર્ણિમાન્ત છે અને શાનિવાદન ચમ્પુ વર્ષ ચૈત્ર ગુરુ ૧થી શક્ર થાય છે આથી વર્ષના છેડાની પહેલાનો દિવસ ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૪ આવે છે આમ પડિતો શાનિવાદન શક્રનું વર્ષ આખા ભારતવર્ષમાં ચૈત્ર સુદિ ૧થી ગણે છે પણ ઉત્તરમાં પૌર્ણિમાન્ત અને દક્ષિણમાં અમાન્ત માસગણના ચાને છે કીનહોર્નના Almost શબ્દમાં આવેના અપવાદો ઉત્તર ભારતના હોવા સભવ છે અને દરિબદ્ધ

સુરિનો case પણ ઉત્તરનો છે. શાલિવાહન શકના મારા આજે પણ ઉત્તર ભારતના પંડિતોનાં પંચાંગોમાં પૌર્ણિમાન્ત ગણાય છે, અને છતાં તેમાં શકવર્ષનો આરંભ ચૈત્ર શુક્લ ૧થી થાય છે. સંભવ છે કે સામાન્ય લોકોમાં જુદી પદ્ધતિ પ્રચલિત હોય અને તે પ્રમાણે inscriptionsમાં જુદી રીતે લખાતું હોય અને ઉદ્ધોતનસુરિએ પંડિતોની પદ્ધતિ પ્રમાણે કુવલયમાલા પૂર્ણ કર્યાની તિથિ નોધી હોય. દૂકમાં કુવલયમાલામાં લખેલી તિથિમાં કોઈ દોષ મને લાગતો નથી. આ પ્રમાણે શા. શક ૭૦૦ ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ ઈ. સ. ૭૭૯ના માર્ગની ૨૧મી તારીખ આવે છે.”

૨૫. ચક્ષિદુગ દરિપળગ વળગ ચક્ષીજ કેસવો નક્ષી ।

કેસવ ચક્ષી કેસવ દુ ચક્ષી કેસી જ ચક્ષી જ ॥

—આવશ્યકનિયુક્તિ, ગાથા ૪૨૧

૨૬. જોકે હરિભદ્ર પોને યા અન્ય કોઈ યાકિની મહત્તરાના વ્યક્તિત્વ વિષે કાંઈ વિશેષ નિર્દેશ કરતા નથી; છતાં એમ લાગે છે કે આ મહત્તરાનું વ્યક્તિત્વ ચરિત્ર, સ્વભાવમાધુર્ય આદિ અનેક વિશેષતાઓથી ભવ્ય હોવું જોઈએ.

૨૭. આવશ્યકટીકાની પ્રશસ્તિ “સમાપ્તા ચેય શિષ્યહિતા નામાવશ્યકટીકા । કૃતિઃ સિતામ્બરાચાર્ય-જિનમટનિગદાનુસારિણો વિદ્યા-ધરકુલતિલકાચાર્યજિનદક્ષશિષ્યસ્ય ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસૂનો-રત્નમતેરાચાર્યહરિમદ્રસ્ય ।”

ઉપદેશપદની પ્રશસ્તિ

“જાદ્વિમયહરિઘાણ રહ્યા એ ઉ ધર્મપુત્રેણ ।

હરિમદ્વાચરિણ ભવવિરહ ઇચ્છમાણેણ ॥”

પચમુત્તરવિવરણની પ્રશસ્તિ “વિદ્યુત ચ યાકિનીમહત્તરાસૂનો-ધ્રોહરિમદ્વાચાર્યઃ ।”

૨૮ દશવૈકલિક, આવશ્યક, નદી, અનુયોગદ્વાર, પતવણા, ઓધનિર્ધુક્તિ ચૈત્યનદન, જખૂહીપ્રસ્થિતિ, જ્યાલિગમ તથા પિંડ નિર્ધુક્તિ — ધર્મસંપ્રદાયી પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૩૩થી ૧૭

૨૯ જુઓ, પરિણિષ્ટ-૨

૩૦ પ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ “ધર્મસંપ્રદાયી”ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ ૧૮થી ૨૧) જે જે ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં ‘વિરહ’ શબ્દ આવે છે તે બધી પ્રશસ્તિઓ ઉદ્ધૃત કરેલી છે એ ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રમાણે છે અષ્ટક, ધર્મમિદુ, લલિતવિસ્તરા, પચ્ચસ્તુત્રીકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, પોડશક, અનેકાતજયપતામ, યોગમિદુ, સસારદાવાનસ્તુતિ ધર્મસંપ્રદાયી, ઉપદેશપદ, પચાશક અને સંબોધપ્રકરણ

૩૧ “કહાવતી”ના કર્તા ભદ્રેશ્વર તો એમનું નામ ‘મવવિરહ સુરિ’ એ પ્રમાણે પ્રગંધમાં વારંવાર આપે છે

૩૨ “કહાવતી”, પત્ર ૩૦૦ ‘હરિમદ્દો મળદ મમવ પિંડ મે મવવિરહો ।

૩૨ “પ્રભાવકચરિત’, શૃંગ ૮, શ્લોક ૨૦૬.

૩૩ “કહાવતી”, પત્ર ૩૦૧અ ‘વિર જીવડ મવવિરહસુરિ તિ’ ।

૩૪ એમનું “સમખિય ચ સુરિનો છલિમેળ પુસ્વાગયરયણાળ મજ્જાઓ જગત્તયણ, સદુજ્જોણ ચ રમણેઈ વિદ્યેઈ સુરિ મિતિપદ્મયાદમુ ગયે ।”

૩૫ જુઓ, ‘પ્રભાવકચરિત’ હેમચંદ્રચરિતપ્રગંધ ૨૨મો કાવ્યાનુશાસન ભાગ ૨, પ્રસ્તાવના, પૃ ૨૭૩થી

૩૬ પ શ્રી કલ્યાણવિજયજી ‘ધર્મસંપ્રદાયી’ પ્રસ્તાવના, પૃ ૭

બીજા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. “હું જે કંઈ કહું છું, તે પરંપરાથી સાંભળ્યા કરો છો. માટે તેને ખરું માનશો નહીં; કે આપણી પૂર્વપરંપરા એવી છે માટે ખરું માની લેશો નહીં; ‘એ એમ જ હશે’ એમ પણ ઉતાવળથી માની લેશો નહીં; કે એ વસ્તુ આપણા ધર્મગ્રંથોમાં છે માટે પણ તેને ખરી માનશો નહીં; તે વસ્તુ તમારી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં; કે તમારા ગુરુએ કહેલું છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં.”

—ગૌતમ બુદ્ધ (ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કૃત ‘Gautama the Buddha’ નો ગુજરાતી અનુવાદ) પૃ. ૧૩

एष तुम्हे कालामा मा अनुस्सवेन, मा परपरया, मा इतिकिराय,
मा पिटकसपदानेन, मा तक्कहेतु, मा नयहेतु, मा आकारपरिवितक्केन,
मा दिट्ठिनिज्झानकरतिया, मा भव्यरूपताय, मा समणो नो गुरु ति ।
यदा तुम्हे कालामा अत्तना व जानेग्याय—इमे धम्मा अकुमला, इमे
धम्मा सावज्जा, इमे धम्मा विन्नुगरहिता, इमे धम्मा समत्ता समादिच्चा
अहिताय दुक्ताय संवत्तंती ति—अथ तुम्हे कालामा पजहेय्याथ ।

—અંગુત્તરનિકાય ૩,૬૫,૩ઃ

ભાગ ૧, પૃ. ૧૮૯ (P.T.S.)

૨. तत्सम्भव्यपि सर्वज्ञ सामान्येन प्रसाधित. ।

तल्लक्षणाविनाभावात् सुगतो व्यवतिष्ठते ॥

—તત્ત્વસંગ્રહ શ્લોક ૩૩૩૬ અને તેથી આગળ

૩. જુઓ, “Vedic Age” Book III : The Aryans in India, ch X-The Aryan Problem,

૪. જુઓ, એજન : The Tribes in the Rigveda, p. 245.

૫ દાસ, દસ્યુ, પશ્ચિ આદિને આર્યેતર ગણવામા આવે છે જુઓ, એજન ૫ ૨૪૮-૫૦

૬ એજન Race Movements and Prehistoric Culture, p 142 ff, Dr Sunitkumar Chatterji Presidential Address, All-India Oriental Conference 1953, p 11-17.

૭ ડૉ સુનીનિકુમાર ચેટર્જીનું ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાન, ૫ ૨૦. "The racial fusion that started in India with great vigour some 3500 years ago, after the advent of the Aryans was wider in scope than anywhere else in the world, with the white, brown, black and yellow peoples, Aryas, Dravidas, Nishadas and Kiratas, all being included in it. This kind of miscegenation, together with the admission into India of various other types of culture and religious out look, has perhaps made the average Indian more cosmopolitan in his physical and mental composition than a representative of any other nation "

૮ ઉપરનું વ્યાખ્યાન, ૫ ૧૭ "The language they brought became an instrument of the greatest power in the setting up of Indian civilisation. It was the Vedic language, the Old Indo-Aryan speech, which later on as Sanskrit was transformed into one of the greatest languages of civilisation in which the composite culture of ancient India found its most natural vehicle "

૯ એમન, પૃ ૯

૧૦ એમન, પૃ ૧૧ “The name of one dominant race, Arya, very soon lost its narrow ethnic significance or application and became rather a word to denote nobility and aristocracy of character and temperament. With the general acceptance of the Aryan language in North India, and with the admission of its prestige in the South as well, the fact that this language was profoundly modified within India by taking shape in a non-Aryan environment reconciled the Dravidians and others to come under the tutelage of Sanskrit as the sacred language of Hinduism and as the general vehicle of Indian culture.”

આચાર્યકરજીના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ Dr D R Bhandarkar ‘Some Aspects of Ancient Indian Culture’ Aryanisation, p 26

૧૧ “Vedic Age” ch XVIII Religion and Philosophy, p 460, જે સુનીતિકુમાર એટલું ઉપયુક્ત વ્યાખ્યાન પૃ ૫૨

૧૨ જે સુનીતિકુમાર એટલું ઉપયુક્ત વ્યાખ્યાન, પૃ ૫૨, ‘વિષ્ણુમર્તંદર’ ૪૩ ૩૧-૩૫

૧૩ જે સુનીતિકુમાર એટલું ઉપયુક્ત વ્યાખ્યાન, પૃ ૫૩

૧૪ જુઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦મા સંમેલનના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી આપેલ મારુ વ્યાખ્યાન ‘શ્રદ્ધા અને સમ’—‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ વર્ષ ૧૦૬, અક ૧૧, પૃ ૩૮૬.

१५. 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' ध्यादि, 'भृद्दारुपुत्रोपनिषद्' १. ४. १०; 'अध्वय' १. १. १-४ शांकरभाष्य सदित; 'अगवद्-गीता' १३. १२ वगेरे, १४. ४.

१६. 'अगवद्गीता' ना नीचेना श्लोक जुओ—

योगस्य. कुच कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धपमिद्धयोः समो भूत्वा समस्य योग उच्यते ॥ ३. ४८ ॥

दृष्टच्छायाभसतुष्टो दृष्टागीतो विमत्सरः ।

सम. सिद्धाधमिद्धौ च कृत्वाऽपि न निवद्वयते ॥ ४. २२ ॥

विद्याविनयगङ्गाधरो ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

मुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ५. १८ ॥

इहैव तैर्जनः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोष हि सम ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ५. १९ ॥

सर्वभूतस्य मामान सर्वभूतानि चात्मनि ।

इक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ६. २९ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन ।

मुग्ध वा यदि वा दुःख म योगी परमो मत ॥ ६. ३२ ॥

'उत्तराध्वयनसूत्र' नी नीचेनी गाथा जुओ—

समयाए समणो होइ यमचरेण धमणो ।

नाणेण उ मुणी होइ तवेण होइ तावसो ॥ २५. ३२ ॥

१७. जुओ, 'अध्यात्मविचारणु', ५ १३६-३७.

जुओ, 'आचार्यसूत्र' ना नीचेना पाठ—

सत्त्वे पाणा पियाऊया सुहसाया दुक्कलपडिक्कणा अप्पियवहा पिय-

जीविणो जीविउकामा सत्त्वेसि जीविय पिय । २. ३. ४.

લોગસિ જાણ અહિયાય દુક્ખ સમય લોગસ જાણિતા એવ
સત્યોવરણ । ૩ ૧ ૧

સે આયવ જાણવ વેયવ ધમ્મવ ચમવ પજ્ઞાનેહિ પરિજાણહ
લોગ । ૩ ૧ ૨

બીવતી વેચાવતી લોગસિ સમજા ય માહજા ય પુહો વિચાય વચતિ—
“ સે દિદ્ધ ચ જે સુચ ચ જે મય ચ જે વિજ્ઞાય ચ જે સવ્વે પાણા
સવ્વે ભૂયા સવ્વે જીવા હત્થવા એષ પિ જાણહ નયેત્થ દોતો ”—
અપારિયવચનમેય । તથ જે તે આરિયા તે એવ વચાસી— ‘ સે દુદ્ધિદ્ધ
ચ મે, દુસ્સુચ ચ મે ’ અપારિયવચનમેય ॥ વચ પુણ એવ આદ્વક્કામો
‘ સવ્વે પાણા ન હત્થવા ’ આરિયવચનમેય ॥ પુત્તવ નિરુપાય સમય પત્તેય
પત્તેય પુચ્છિસ્સામો— ‘ હ મો વાવાદુયા ! કિં મે સાય દુક્ખ ડયાહુ
અસાય ? ’ સમિમાવહિવજ્ઞે યા વિ એવ ચૂયા— ‘ સવ્વેસિ પાણાણ
અસાય અપરિણિત્વાણ મહન્નમય દુક્ખ તિ ’—સિ વેમિ । ૪ ૨ ૩-૪

જુઓ, ‘ સૂત્રકૃતાગ ’ની નિમ્ન ગાથાઓ—

ડરાલ જગઓ જોગ વિવજ્યાસ પલેતિ ય ।

સવ્વે અક્કત્તદુક્કસા ય અઓ સવ્વે અહિંસિયા ॥ ૧ ૧ ૪ ૧ ॥

એવ ચુ પાણિણો સાર જ ન હિંસહ કિંચણ ।

અહિંસા સમય ચેવ એયારત વિચાણિયા ॥ ૧ ૧ ૪ ૧૦ ॥

વિરણ ગામધમ્મેહિ જે વેઈ જગઈ જગા ।

તેસિ અત્તુવમાયાણ થામ કુલ્લ પરિલ્લણ ॥ ૧ ૧૧ ૩૩ ॥

જુઓ, ‘ પશ્ચરૈકાનિકસૂત્ર ’ની નીચેની ગાથા—

સવ્વે જીવા વિ ઇચ્છતિ જીવિત્ત ન અરિજિત્ત ।

તમ્હા પાણિવહ ધોર નિમ્માયા વજ્જયતિ ણ ॥ ૬ ૧૧ ॥

૧૮ નિર્દોષ દિ સમ વ્રદ્ધ ।—ભગવદ્ગીતા ૫ ૧૯

જુઓ, 'સ્વયંભૂસ્તોત્ર'માંનાં નીચેનાં પદો—

યમૂવ ચ પ્રદ્યદામૃતેશ્વરઃ । ૧. ૪.

સ પ્રદ્યનિષ્ઠઃ સમમિત્રતાત્રુઃ । ૨. ૫.

અદિમા મૃતાનાં અગતિ વિરિતં પ્રદ્ય પરમમ્ । ૨૧. ૪.

૧૯. સે આયરં નાળવં વેશવં ધમ્મવં ચમ્મવં વદ્ધાણેહિ પરિજાણં લોમં ।

—આચારાંગસૂત્ર ૩. ૧. ૨.

૨૦. ઝે. સુનીતિકુમાર એન્ડર્સનું ઉક્ત વ્યાખ્યાન, પૃ. ૫૫-૫૬.

૨૧. એન્ડર્સન.

૨૨. એન્ડર્સન; 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧-૨, પૃ. ૨૨૦; ઝે. ડી. આર. બાંગરકરકૃત 'Some Aspects of Indian Culture' p. 39 ff.; Marshall : 'Mohinjo-Daro and the Indus Civilization Vol. I, p. 53-54.

૨૩. જુઓ, રાહુલ સાંકૃત્યાયનકૃત 'બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ'.

૨૪. જુઓ, ગિરનારના શિલાખંડ ઉપરનો અશોકનો શિલાલેખ.

૨૫. જુઓ, 'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ. ૧૨૬; 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧-૨, પૃ. ૨૨૧, ૨૨૬-૨૩૨.

૨૬. જુઓ, 'પ્રથમસ્તપાદભાષ્ય' ગત સૃષ્ટિપ્રક્રિયા.

૨૭. જુઓ, 'ભારતીય તત્ત્વચિંતા' પૃ. ૩૮, ૮૧, ૮૮, ૮૯.

૨૮. જુઓ, 'દર્શન ભૌર ચિન્તન' પૃ. ૩૬૦; 'પ્રમાણમીમાંસા' પ્રસ્તાવના (સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા) પૃ. ૧૦.

૨૯. 'પુરાણોમાં ગુજરાત' પૃ ૩૯ ઉપર શ્રી કૃવનો મત ઉદ્ધૃત છે તે જુઓ. 'બોધાયન'માં નિષિદ્ધ દેશોની સૂચીમાં આનર્તને

પણ ગણાન્યુ છે તેથી ત્યાં આર્યેતરોનું પ્રાધાન્ય સૂચિત થાય છે. જુઓ 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા' પૃ ૩૫, તેમજ દુર્ગીશ કરકૃત 'ભાગતીય સરગારો અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ' પૃ ૨૦૬ થી.

૩૦. જુઓ, શ્રી નિઝમેન્દ્રસૂરિ 'મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા'માં રુદ્રદામાનો શિવાલેખ પકિત ૮; તથા શ્રી રસિકલાલ પરીખ 'કાવ્યાનુશાસન' ભા ૨, પ્રસ્તાવના પૃ ૨૬.

અર્થશાસ્ત્રમાં પણ સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે જુઓ, 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' (ખડ ૧, ભાગ ૧-૨) પૃ ૨૭

૩૧ જુઓ, શ્રી રસિકલાલ પરીખ : 'કાવ્યાનુશાસન' ભાગ ૨, પ્રસ્તાવના પૃ ૨૫-૨૬, મૂળ લેખ માટે જુઓ ભરતરામ ભા મહેતા : 'અશોકના શિલાલેખો'

૩૨ દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ પાપડોને (સમ્પ્રદાયના લોકોને) તથા પ્રનગિતો (સાધુઓ)ને તથા ગૃહસ્થોને દાનથી તથા વિવિધ પૂજાથી પૂજે છે પરંતુ સર્વ પાપડો (સમ્પ્રદાય)ના સારની વૃદ્ધિ [દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાને જેવી લાગે છે] તેના દાન અને પૂજા દેવોને લાડકા [પ્રિયદર્શી રાજા]ને લાગતા નથી પણ [આ] સારની વૃદ્ધિ ધણી જાતની [છે] અને તેનું મૂળ વાચાગુપ્તિ (ખોલના સભાળનું તે) છે અપકારણે (નજવા કારણે) પરપાપડ મહંશુથી (પારકાના સમ્પ્રદાયને ધિક્કારી) આત્મપાપડપૂજા (પોતાના સમ્પ્રદાયની પૂજા) ન હોય (સારી નહિ) પ્રકારણે (યોગ્ય કારણે) તે લઘુજાત હોઈ થકે (તેને ધિક્કારી શકાય) પણ તોયે તેણે પ્રકારણે (યોગ્ય કારણે) પરપાપડને (પારકાના સમ્પ્રદાયને) પૂજવો જોઈએ

આમ હરતા તે પોતાના સમ્પ્રદાયને વધારશે, અને પારકાના સમ્પ્રદાયની ઉપર ઉપાર કરશે તેનાથી અન્યથા (બિધુ) કરતા તે પોતાના સમ્પ્રદાયને છણુશે (હણુશે) અને પારકાના સમ્પ્રદાયની ઉપર પણ અપકાર કરશે વળી, "હું પોતાના સમ્પ્રદાયને દીપાવું

છે, ” એમ ગણીને જે કાઈ પણ પોતાના સમ્પ્રદાયને પૂજે છે, ને કેવળ પોતાના સમ્પ્રદાયની ભક્તિથી (ભક્તિના કારણે) પારકાના સમ્પ્રદાયને ગર્હ (ધિક્કાર) છે તે વગી તે પ્રમાણે ઠરવાથી પોતાના સમ્પ્રદાયની વધારે સમ્પત્તિ હાનિ કરે છે.

અન્યમનસ્સના (જુદા ધર્મની ઉપર મન ચોટાડનાર માણસના) ધર્મને સાલગવો તથા શુશ્રૂષવો (પૂજવો), એ જ સારો [સમવાય અથવા] સંવમ [છે] દેવોને લાડકા [પ્રિયદર્શી રાગ્ન]ની આ જ ઇચ્છા છે કે, સૌ પાખડો (સમ્પ્રદાયના લોકો) બહુશ્રુત (બહુશાની) તથા કલ્યાણુગમ (કલ્યાણની તરફ જનાર કલ્યાણુસાધક) થાઓ જેઓ ત્યા ત્યાં (પોતપોતાના સમ્પ્રદાયમાં) પ્રસન્ન હોય તેમને કહેવું [કે] સર્વ સમ્પ્રદાયોના સારની બહુ વૃદ્ધિ [દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાગ્નને જેવી લાગે છે] તેવા દાન અને પૂજન દેવોના લાડકા [પ્રિય દર્શી રાગ્ન]ને લાગતા નથી

—અશોકના લિવાલેખમાનુ બારમું શાસન

૩૩. જૈન આગમ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ (અ ૨૨), ‘અતગડ’ આદિમા ઉદ્ધિનખિન જૈન પરમ્પરા પ્રમાણે બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ અને તેમના બાઈ રથનેમિ આદિ તપસ્વીઓનો સબંધ ગૌરાપ્લ સાથે છે (‘કાવ્યાનુશાસન’ ભા ૨, પ્રસ્તાવના ૫ ૨૧), અશોકના પોત સમ્પ્રતિએ ઉજ્જયિનીમાં રહી મૌર્ય-શાસન પ્રવર્ત્યાનુ ત્યારે તેણે પિતૃ પરપરાના દેશોમાં જૈન ધર્મનો વિશેષે પ્રસાર કર્યો તેમાં આન્ધ્ર, દ્રવિડ આદિ નવા પ્રદેશો આવે છે (‘જુહલકંપ’ ગાથા ૩૨૭૫-૮૯, ‘નિદીપ’ ગાથા ૨૧૫૪, ૪૪૧૩-૧૫, ૫૭૪૪-૫૮, ‘નિદીપ એક અધ્યયન’ ૫ ૭૩) અર્થાત્ તેને આગળના માલના-ગુજરાત-રાજસ્થાન-સૌરાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશોમાં નવો પ્રચાર કરવાની જરૂર હતી નહિ, કાલકાચાર્યની શકશાહીઓને વસાવવાની કથા બાણીની છે (‘નિદીપ’ ગા ૨૮૧૦), આચાર્ય ધરસેન પાસે ગિરનારમાં દક્ષિણ દેશના જૈન સાધુઓ અધ્યયન કરવા આધ્યાની વાત દિગ્બરીય પરમ્પરામાં સુવિખ્યાત છે (‘ધવલા’,

અથમ ભાગ, પ્રસ્તાવના), નવચકના પ્રસિદ્ધ પ્રવૃત્તા મસ્તવાદી અને એમના ગુરુનો વચબી સાથે સબધ કથાઓમા નોધાયેલ છે (' પ્રજા વકચરિત ' પ્રમધ ૧૦) અને વચબીમા જૈન આગમોની વાચના થઈ એ ત્યા જૈન પરમ્પરાના પ્રાચીન દંડમૂળ અસ્તિત્વની સૂચક છે, વચબીમા ' વિશેષાવશ્યકભાષ્ય 'ના કર્તા જિનભદ્ર યવા હતા (' ભારતીય નિઘા ' ૩.૧, પૃ ૧૯૧)—આ બધી બાબતો ધ્યાનમા લેતા સૌરાષ્ટ્રમા જૈન ધર્મનો પ્રચાર પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી કાઈ ને કાઈ રૂપમા ચાલ્યો આલ્યો છે એમ કહી શકાય જો કે પ્રાચીન શિનાત્રેખીય કે તામ્ર-પત્રીય સામગ્રી મળી નથી, છતાં પણ સાહિત્યિક પરમ્પરાને આધારે આ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકે છે નિશેષ માટે જુઓ, ' મૈત્રકકાનીન ગુજ-રાત ' પૃ ૪૧૧-૨૭

૩૪ " સાધુ માતરિ ચ પિતરિ ચ સુસુસા મિતાસસ્તુતજ્ઞાતીન ચામ્હણસમણાન સાધુ દાન પ્રાણાન સાધ અનારમો અવવ્યવતા અપમાદતા સાધુ । ”

—અરોકના શિલાલેખમાનુ ત્રીજુ શાસન

“ અનારમો પ્રાણાન અવિહીસા મૂતાન જ્ઞાતીન સપટિપતી વ્રહ્મણ-સમણાન સપટિપતી માતરિ પિતરિ સુસુસા ચૈરહુસુવા । ”

—અરોકના શિલાલેખમાનુ ચોથુ શાસન

“ .. સત્ત્વ દ્વ ભવતિ દાસમત્કમ્હિ સમ્યવ્રતિપતી માતરિ પિતરિ સાધુ સુસુવા મિતસસ્તુતજ્ઞાતિકાન વ્રાહ્મણસમણાન સાધ દાન પ્રાણાન અનારમો સાધુ । ”

—અરોકના શિલાલેખમાનુ અચ્ચારમુ શાસન

આ મૂળ અવતરણો સિવાય બીજીસમા દિપ્પણમા આપેલા બારમા શાસનના અનુસાદ ઉપરથી પણ અરોકના ધર્મને લગતા વ્યાપક દૃષ્ટિમિદુનો ખ્યાલ આની શકે છે વધારામા અરોકના ધર્મ વિશે જુઓ ડૉ દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાગારકરકૃત અને હરતરામ ભા મહેતા દ્વારા અનૂદિત ' અરોક અસ્તિ ' પ્રકરણ ચોથુ.

પ્રતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમમ્બોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૬. ૧૨ ॥

—મનુસ્મૃતિ

અદ્વિતા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

એતં સામાયિકં ધર્મં ચાતુર્ણ્યેઽગ્રવીન્ગમુઃ ॥

—મનુસ્મૃતિ

૧૧ી જુઓ 'માનવધર્મસાર' પૃ. ૫૬-૫૭.

૩૫. ૫. મુખલાલજી : “અધ્યાત્મવિચારણા”નું અધ્યાત્મ-
સાધના પ્રકરણ, ખાસ કરીને પૃ. ૧૧૫થી.

૩૬. ચતુર્થદર્શનો[૧૩]ચ્છાયાગ્રંથોઽર્જિતોઽર્જિતધર્માનુરાગેણ શબ્દાર્થગાન્ધર્વ-
ન્યાયાદાનાં વિદ્યાનાં મહતીનાં વારણધારણવિજ્ઞાનપ્રયોગાવાસવિપુલધર્મિતિના
નુરગમજરથચર્યાસિચર્મનિયુદ્ધાદા..... [નિ]પરબલનાઘવસૌષ્ઠવવિદ્યેણ

અહરદ્દર્શનમાનાન[૧૪]વમાનદીલેન સ્ફુલ્લક્ષ્ણેણ યથાતત્રાપ્ત્યર્થલિશુલ્કમાર્ગઃ
વનકરજનવજ્રવૈભવ્યરત્નોપચયનિધ્યન્દમાનવોદેશેન સ્ફુટલધુમધુરચિત્રવાન્તશબ્દ-
સમયોદારાલંકૃતમણપદ...ન પ્રમાણમાનોન્માનસ્વરગતિવર્ણમાસત્ત્વાદિભિઃ
[૧૫] પરમલક્ષણવ્યંજનરૂપેતત્રાન્તગૂર્તિના સ્વયમધિગત મહાક્ષત્રપનામ્ના
નરેન્દ્રસ્ત્રિયાસ્વયવરાનેન્દગાલ્યપ્રાપ્તદામ્ન [આ]મહાક્ષત્રપેન રુદ્રદામ્ના...

[૧૬] પદ્મલયેન ફુલૈપપુત્રેણામાત્યેન સુચિશાસ્ત્રેન યથાવદર્થ-
ધર્મવ્યવહારદર્શનૈરનુરાગમભિવર્ધયતા શષ્ટેન દાન્તેનાચ્છપલેનાવિસ્મિતેનાગ્ન્યેના-
હાર્યેણ [૨૦] સ્વધિતિષ્ઠના ધર્મધીર્તિયશાસિ મનુરભિવર્ધયતાનુષ્ઠિતમિતિ ।

—ગિગ્નારનો રદ્દદામાનો શિક્ષાલેખ

૩૭. જુઓ, રદ્દદામાના ઉપર્યુક્ત શિક્ષાલેખમાંની તેરમી
પંક્તિમાં આવેલા શબ્દો : શબ્દાર્થગાન્ધર્વન્યાયાદાનાં વિદ્યાના મહતીના
ઈત્યાદિ.

૩૮. જુઓ, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીકૃત ‘મૈત્રકકાલીન ગુજરાત’
ભા. ૨; તેમજ ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ પૃ. ૪૪.

૩૯. ‘મૈત્રકકાલીન ગુજરાત’, ધાર્મિક પરિચયતિ પૃ. ૩૩૯થી.

૪૦ એજન, પૃ ૩૫૫ અને તેનું પરિશિષ્ટ નં ૩, પૃ ૧૮૮

૪૧ એજન, બૌદ્ધ ધર્મ માટે પૃ ૩૮૫થી અને જૈન ધર્મ માટે

પૃ ૪૧૬થી

૪૨ એજન, પૃ ૩૮૫

૪૩ બોધિચર્યાસનાર, શિક્ષાસમુચ્ચય અને સૂત્રસમુચ્ચય

૪૪ 'વીરનિર્વાણસવત્ ઓટ જૈન યાત્રાગણના' પૃ ૧૧૦

૪૫ 'ભારતીયરિદા' ૩૧, પૃ ૧૯૧ વળી જુઓ તેમજ
'ધ્યાનરાતક'

૪૬ જુઓ 'શ્રી આત્માનન્દ પ્રભાશ'મા પ્રકાશિત મુનિશ્રી
જમ્જીવિજયજીનો લેખ, વર્ષ ૪૫ અંક ૭

૪૭ જુઓ, વિદ્યાકેન્દ્ર વનશી વિશે 'કામ્યાનુશાસન' ભા ૨,
પ્રસ્તાવના પૃ ૭૫

૪૮ જુઓ 'નાગર' વિશે 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'
ખંડ ૧, ભાગ ૧-૨, પૃ ૧૯૧

૪૯ 'નિશીથચૂર્ણિ' (ગા ૩૩૪૪)મા આ નગરીને આનંદપુર
તથા અક્ષત્યની કહી છે જુઓ 'નિશીથ એક અધ્યયન', પૃ ૭૪

૫૦ જુઓ 'ગુજરાતની રાજધાનીઓ', પૃ ૮૨, 'ગુજરાતનો
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧, ભાગ ૧-૨ પૃ ૪૪થી

૫૧ ગુજરાતની રાજધાનીઓ' પૃ ૧૦૨ 'ગુજરાતનો
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ખંડ ૧ ભાગ ૧-૨ પૃ ૧૦

૫૨ ગુજરાતની રાજધાનીઓ' પૃ ૧૦૩ તેમા 'કુવનય
માલા'ની રચના હિન્નમાલમા થયેલી તેનું લખાણ છે તે સુધારી લેવું
જોઈએ કેમકે એની રચના જાન નિપુરમા થઈ છે એ ઉપરાંત જામાસિ
પુરમા જિનેશ્વરમુરિએ અષ્ટકપ્રકરણવૃત્તિ' તેમજ 'ચૈત્યન-દનરિવરણ'ની
અને જુહિસાગરાચાર્યે વ્યાકરણની પાણી રચના કરેલી 'મન્દકાદેવપ્રમથ'
આદિ પાણી ત્યાજ રચાયા છે

ત્રીજા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. જુઓ, બીજા વ્યાખ્યાનની પાદટીપ નં. ૩૨મા ઉદ્ધૃત અશોકનું બારમું શાસન

૨ જુઓ, ‘અશોકના શિલાલેખો’ . સારનાથનો શિલાલેખ

૩ જુઓ, પ. સુખવાસજી કૃત . ‘દર્શન અને ચિન્તન’ મા ‘સામ્પ્રદાયિકતા અને તેના પુરાવાઓનું દિગ્દર્શન’ નામક લેખ,
પૃ ૧૧૦૬ થી ૧૧૯૫. ‘કથાપદ્ધતિનું ૨૫૩૫ અને તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’ પૃ. ૧૧૯૬ થી ૧૨૬૩ આખા વિસ્તારથી પાદ અને તેના સાહિત્યનો વિકાસ આપવામાં આવ્યો છે

૪ જો. હં-દુકલા હી ઝવેરી ‘યોગસતક’, પ્રસ્તાવના
પૃ ૧૮-૨૦

૫ વદન્તિ યાનેવ ગુણાન્ધચેનસ સમેત્ય દોષાન્ કિલ સ્વચિદ્રિષ ।
ત એવ વિજ્ઞાનપયાગતા સર્તા ત્વચીયસૂક્તપ્રતિપત્તિહેતવ ॥ ૬ ॥
કૃપા વહન્ત કૃપણેષુ જન્તુષુ સ્વમાંસદાનેષ્વપિ સુક્તચેતસ ।
ત્વચીયમપ્રાપ્ય કૃપાયક્રોશલ સ્વત કૃપા સજનયત્યમેધસઃ ॥ ૭ ॥
સમૃદ્ધપત્રા અપિ સચ્છિલ્લબિનો યથા ન યચ્છન્તિ ગત ગદ્યમતઃ ।
સુનિશ્ચિતજ્ઞેયવિનિશ્ચયાસ્ત્યા ન તે ગત યાતુમલ પ્રવાદિન ॥ ૧૨ ॥

— વીરસુતિદ્વાત્રિશિકા-૧

પ્રમાન્તરોપગતયોરેકામિયસગજાતમત્સરયોઃ ।
સ્યાત્ સૌખ્યમપિ શુનોઘ્રાંઘ્રોરવિ વાદિનોર્ન સ્યાત્ ॥ ૧ ॥
તાવદ્ધકમુખ્યમુપસ્તિષ્ઠાનિ યાવજ્જ રગમવતરતિ ।
રગાવતારમત્તઃ કાકોદ્ધતનિષ્ઠુરો ભવતિ ॥ ૩ ॥
અન્યત એવ ધ્રેયાસ્યન્દત એવ વિચરન્તિ વાદિકૃપા ।
યાક્ષરમ્મ યવચિદપિ ન જગાદ મુનિ શિવોપાયમ્ ॥ ૭ ॥

— યાદદ્વાત્રિશિકા

दैवजात च वदन आत्मायत्तं च बाष्मयम् ।

धोतारः सन्ति चोक्तस्य निर्द्वजः को न पण्डितः ॥ १ ॥

— न्यायदात्रिंशिका

विशेष भाटे जुओ 'दर्शन अने चिंतन' पृ. ११४४ गी.

१. 'नास्तिकं तु न दर्शनम्'—श्लो३ ४.

७. जुओ श्लो३ १५-७५.

८. नैयायिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।

न गम्यन्ते मते तेषां पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥ ७८ ॥

यद्दर्शनसंख्या तु पूर्वमे तन्मते मिल ।

लोकान्तमतक्षेपे कथ्यते तेन तन्मतम् ॥ ७९ ॥

—हरिभट्टीय पञ्चदर्शनसमुच्चय

८- "...वेदवाह्यास्तेषां श्लेच्छादिप्रस्थानवापरम्परस्यापि पुरुषार्थानु-
पयोगितादुपेक्षणीयत्वमेव । इह च साक्षाद्वा परम्परया वा पुमर्थोपयोगिनां
वैशेषपरमाणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः ।"

—प्रस्थानभेद

१०. नास्तिकान् वेदवाह्यास्तान् धौदलोकायनार्हतान् ।

निराकरोति वेदार्थवादी वैशेषिकोऽधुना ॥ १ ॥

—सर्वसिद्धान्तसंग्रह, वैशेषिकपक्ष

११. नैयायिकस्य पक्षोऽथ सक्षेपात्प्रतिपाद्यते ।

यत्सर्वरक्षितो वेदो प्रस्तः पाषण्डदुर्जनैः ॥ १ ॥

—सर्वसिद्धान्तसंग्रह, नैयायिकपक्ष

१२. धौद्धादिनास्तिकव्यस्तवेदमार्गं पुरा किल ।

महाचार्यं कुमारंशः स्थापयामास भूतले ॥ १ ॥

—सर्वसिद्धान्तसंग्रह, अट्टायार्थपक्ष

૧૩ સર્વશાસ્ત્રાવરોધેન વ્યાસાક્ષો ભારત દ્વિજૈ ।

શુદ્ધતે સાંખ્યપક્ષાદિ વેદસારોડય વૈદિકૈ ॥ ૧ ॥

—સર્વસિદ્ધાન્તસમ્રઢ, વેદ-આસપક્ષ

૧૪ શ્રુતિસ્મૃતીતિહાસેષુ પુરાણે ભારતાદિકે ।

સાદ્યોક્ત દ્દયત સ્પષ્ટ તથા શૈવાગમાન્નિષુ ॥ ૪ ॥

—સર્વસિદ્ધાન્તસમ્રઢ, સાંખ્યપક્ષ

૧૫ રક્ષોડયધૂતમાર્ગથ કુળ્લેનૈરોદ્ધવ પ્રતિ ॥ ૧૮ ॥

ધીમાગવતમણે નુ પુરાણ દ્દયત હિ સ ।

—સર્વસિદ્ધાન્તસમ્રઢ વેદાન્તપક્ષ

‘ભાગવત’ રૂઢ ૧૧ અધ્યાય ૭, શ્લો ૨૪ થી અરધૂત માર્ગનુ વર્ણન શરૂ થાય છે તેમાના બે શ્લો નીચે ઉદ્ધૃત કરવામા આવે છે—

અગ્રાપ્યુદાહરતીમમિતિહાસ પુરાત્નમ્ ।

અવધૂતસ્ય સવાદ ચદોરમિત્તત્સ ॥ ૨૪ ॥

શવધૂત દ્વિજ કચ્ચરત્તમકુળોમયમ્ ।

કર્ત્તિ નિરીક્ષ્ય તરુણ ચદુ પપ્રચ્છ ધમવિત્ ॥ ૨૫ ॥

૧૧ી શ્લોકો ‘ભાગવત’ રૂઢ ૫ અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૧૬ રૂઢ ૫ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૮ થી અરધૂત સપમનુ વર્ણન છે

૧૬ શ્લોકો ‘સર્વસિદ્ધાન્તસમ્રઢ’મા વેદાન્તપક્ષ, શ્લોક ૨૯ થી, ૫૯ થી અને ૬૬ થી

૧૭ વાર્તિક નિવરણ અને વાચસ્પતિ એમ ત્રણ પ્રસ્થાન ગણાય છે તેના વિગ્રેય પરિચય માટે શ્લોકો ‘સર્વદર્શનકૌમુદી’ ૫ ૧૧૩-૧૪ (ત્રિવેન્દ્ર સંસ્કૃત મિરીઝ નં ૧૭૫)

૧૮ અનેકાન્તમ્બપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચ અને ધર્મસમ્ર હણીમા બીજા દર્શનોનુ અડન હરિભદ્રે કર્યું છે

૧૯. 'અસ્તિ-નાસ્તિ-દિષ્ટં મતિઃ'—પાશ્વિનિ ૪-૪-૬૦

'ન ચ મતિગત્તામાત્રે પ્રવય્ય શ્યમતે । યસ્તર્હિ ? પરલોકોઽસ્તીતિ
યસ્ય મતિરસ્તિ સ આરિતકઃ । તદ્વિપરીતો નાસ્તિકઃ । —કાશિકા

વિશેષ ભાટે જુઓ, 'અધ્યાત્મવિચારણા' પૃ. ૧૦-૧૨; તેમજ
'દર્શન અને ચિન્તા' પૃ. ૭૦૧.

૨૦. ચોઽવમન્યેન લે મૂલે દેતુશાસ્ત્રાધવાદ દ્વિજઃ ।

સ સાધુભિર્વદિષ્ટાયો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥

—મનુસ્મૃતિ ૨.૧૧

૨૧. એવમાસ્તિવાદાનાં કૃતં સંદેષમીર્તનમ્ ॥ ૭૭ ॥

—પદ્ધતિસમુચ્ચય

૨૨. 'તત્ત્વસંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦-૧૪.

૨૩. પાટણના વાડી પાશ્વનાયના ભંડારમાંથી અને જેસલ-
મેરના ભંડારમાંથી આ ગ્રંથની પ્રતો મળી છે.

૨૪. વસુમિત્ર, ધર્મવાત, યોગક, શુદ્ધરવ ('તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૫૦૪), સમન્તભદ્ર (સંઘભદ્ર—'તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૫૦૬, ૫૦૮), શુભશુભ ('તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૫૫૧ આદિ), યોગસેન ('તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા' પૃ. ૧૫૩).

૨૫. જુઓ, 'તત્ત્વસંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯.

૨૬. જુઓ, 'તત્ત્વસંગ્રહ' ભા. ૨ ને આ તે આપેલ પરિશિષ્ટ પૃ. ૭૯-૯૭.

૨૭. જુઓ, 'એતેનૈતપ્રતિદિષ્ટા ચલુક્ત સુદમલુદ્ધિના'—શાસ્ત્ર-
વાર્તાસમુચ્ચય શ્લોક ૨૯૬ તેમજ તેની સ્વોપરત વૃત્તિ.

૨૮. કર્મણો મૌલિસ્ત્વેન ચત્રૈતદપિ સામ્યતમ્ ।

આત્મનો વ્યતિરિક્ત તત્ત્વ ચિત્રમાવ ચતો મતમ્ ॥ ૧૫ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

२८. शक्तिरूपं तदन्ये तु सूरयः सम्प्रचक्षते ।

अन्ये तु वासनारूपं विचित्रफलदं मतम् ॥ १६ ॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चय

३०. तत्तेश्वरकर्तृत्ववादोऽयं युज्यते परम् ।

सम्यगन्यायाविरोधेन यथाऽऽहुः शुद्धबुद्धयः ॥ २०३ ॥

ईश्वरः परमात्मैव तदुक्तव्रतसेवनात् ।

यतो मुक्तिस्ततस्तस्याः कर्ता स्याद्गुणभावतः ॥ २०४ ॥

तदनासेनादेव यत्संसारोऽपि तत्पतः ।

तेन तस्यापि कर्तृत्वं कल्प्यमानं न दुष्यति ॥ २०५ ॥

कर्ताऽयमिति तद्वाक्ये यतः केषाञ्चिदादरः ।

अतस्तदानुगुण्येन तस्य कर्तृत्वदेशना ॥ २०६ ॥

परमैश्वर्ययुक्तवान्मत आत्मैव चेश्वरः ।

स च कर्तेति निर्दोषः कर्तृवादो घ्यवस्थितः ॥ २०७ ॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चय

३१. प्रकृतिं चापि सन्न्यायात्कर्मप्रकृतिमेव हि ।

—शास्त्रवार्तासमुच्चय, श्लोक २३२.

३२. एव प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।

कपिलोक्तवदथैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥ २३७ ॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चय

३३. न चैतदपि न न्याय्यं यतो बुद्धो महामुनिः ।

सुबैद्यवद्विना कार्यं प्रव्यासत्यं न भाषते ॥ ४६६ ॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चय

३४. अन्ये त्वभिदधत्येवमेतदास्यानिवृत्तये ।

क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न तत्त्वतः ॥ ४६४ ॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चय

३५. विज्ञानमात्रमप्येवं बाह्यनंगनिवृत्तये ।

विनेयान् बाधिदाधिव्य यद्वा दृष्टेयनाऽर्हतः ॥ ४६५ ॥

—श.स्वभातीसमुच्चय

३६. एवं च शून्यवादोऽपि तद्विनेयानुगुण्यतः ।

अभिप्रायत इत्युक्तो लक्ष्यते तत्त्ववेदिना ॥ ४७६ ॥

—श.स्वभातीसमुच्चय

३७. आत्मेत्यपि प्रज्ञापितमनात्मैव्यपि देशतम् ।

मुद्वन्नात्मा न चानात्मा कधिदित्यपि देशितम् ॥ ६ ॥

...यतधेरं हीनमप्योष्टृष्टविनेयजनाशयनानात्मेन आत्मानात्मतदुभय-
प्रतिपेधेन मुद्धानां भगवता धर्मदेशना प्रवृत्ता, तस्मात्तास्यागमबाधो
माप्यमिन्नानाम् ।

अत एवोक्तमार्यदेवपादै.—

वारणं प्रागपुण्यस्य मध्ये वारणमात्मनः ।

सर्वस्य वारणं पश्चाद् यो जानीते स मुदिमान् ॥

—नागार्जुनकृत मध्यमकप्रति, आत्मपरीक्षा,

पृ. ३५५ अने ३५६

सर्वं तथ्य न या तथ्यं तथ्य चातथ्यमेव च ।

नैवातथ्य नैव तथ्यमेतदबुद्धानुशासनम् ॥ ८ ॥

...तथा च भगवन्नोक्त । लोको मया सार्धं विवदति नाह लोकेन
सार्धं विवदामि । यत्लोकेऽस्ति समत तन्ममाप्यस्ति समतम् । यत्लोके
नास्ति समत ममापि तज्जास्ति समतमित्यागमाच्च ।

इत्यादित एव तावद् भगवता स्वप्रसिद्धपञ्चायमेदस्वरूपविभागभ्रम-
सजाताभिलाषस्य विनेयजनस्य यदेतत्स्वन्ध्यावायतनादिप्रमरिद्यातैमिरिकः
सत्यतः परिकल्पितमुपलब्ध तदेव तावत्तथ्यमित्युपवर्णित भगवता तद्दर्शना-
पेक्षया आत्मनि लोकस्य गौरवोत्पादनायम् ।

—मध्यमकप्रति, आत्मपरीक्षा, पृ. ३६८-७०

જુઓ, 'નિગ્રધ્યાવર્તની'ના નિમ્ન બે શ્લોકો તથા એની વ્યાખ્યા —

કુશલાનાં ધર્માણાં ધર્માવસ્થાવિદશ મન્યન્તે ।

કુશલ જનસ્વભાવ દોષેષ્વપ્યેય વિનિયોગ ॥ ૭ ॥

કુશલાનાં ધર્માણાં ધર્માવસ્થાવિદો નુયતે યત્ ।

કુશલસ્વભાવ એક પ્રવિભાગેનામિધેય સ્યાત્ ॥ ૫૩ ॥

૩૮. જુઓ ટિપ્પણુ ૩૩મા ઉદ્ધૃત શ્લોક.

૩૯. અન્યે વ્યાખ્યાનયન્ત્યેક સમભાવપ્રસિદ્ધયે ।

અદ્વૈતદેશના શાસ્ત્રે નિર્દિષ્ટા ન તુ તત્ત્વત ॥ ૫૫૦ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

ચોથા વ્યાખ્યાનની પાદટીપો

૧. 'છટ્ઠર્ન રિસિન્ધિયત એન્ડ વેસ્ટર્ન ચોટ' પૃ ૧૮ના આધારે આ વસ્તુનો નિર્દેશ થી દુર્ગાશ કરે શાસ્ત્રીએ કર્યો છે જુઓ, 'ભારતીય સરકારોનું ગુજરાતમાં અવતરણ' પૃ ૧૮, જો. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી 'હડપ્પા અને મોહેજો-દડો', પૃ ૧૭૩, જો યદુવશી 'શૈવધર્મ' પૃ ૬-૮, ૧૯, રાધાકૃષ્ણ મુખર્જી 'હિન્દુ સમ્યતા' પૃ ૨૩.

૨ તપસ્યાના ઉક્ત મુદ્દાઓ જેના આધારે રૂપિત થાય છે તે માટે નીચેનું સાદિત્ય ઉપયોગી છે—

'ઔપપાતિક્ષત્ર'ગત તપવર્ણન જેમાં તેના ૩૫૪ બેદ બતાવ્યા છે, તથા પરિત્રાજક અને તાપસોનું વર્ણન છે. 'ભગવતીસૂત્ર'ગત 'સિન્ તાપસ' થતક ૧૧, ઉદ્દેશ ૯ અને 'તામ્ની તાપસ' થતક ૩, ઉદ્દેશ ૧; ભગવાન મહાવીરની તપસ્યાનું 'આચારાગ'ગત વર્ણન, અધ્યાય ૯ ઉપધાનશ્રુત, બુદ્ધની તપસ્યાનું વર્ણન 'મજ્ઞિમ્મનિકાય' અરિયપરિ ચેસનસુત, મહાસમ્યકસુત

‘મદામારત’ (ચિત્રશાલા સંગ્રહ) અનુશાસનપર્વ ૧૪૧.૮૮-૯૦માં ચાર પ્રકારના મિથુગોનું વર્ણન આવે છે; ૧૪૧.૯૫-૧૧૫-માં વાનપ્રસ્યોનું વર્ણન છે. તેનું જ વર્ણન ૧૪૨.૪-૩૩માં છે. પંચામિ તપનો ઉદ્દેશ ૧૪૨.૯માં છે; વિવિધ મરણો ૧૪૨.૪૪-૫૯માં તેમજ તાપમોનું વર્ણન ૧૪૨.૩૪માં છે. ‘ગમાપણ’માં શંખુક તાપસની કથા કાંડ ૭, અધ્યાય ૬૫-૬૬માં આવે છે.

‘શ્રીમદ્ભાગવત’ ગત નિરૂપમચરિત, ૨૩ મે ૫, અધ્યાય ૫.

૩. “.....મરત મરણિનાલનાવામિવિવ્ય સ્વયં મવન ઇવોર્વરિત-શરીરમાત્રપરિમહ લન્મત્ત ઇવ ગગનપરિધાનઃ પ્રદીર્ગ્ગેશ આત્મન્યારોપિતા-હવનીયો મદ્દાવર્તાત્ પ્રપમાજ ॥ ૨૮ ॥

જહાન્યગૂઠરધિપિશાચોન્માદક્ષદક્ષ્યૂત્વેષોઽભિમાપ્યમાણોઽપિ જનાન્ત્રી-ગૃહીતમૌનવતસ્તૂર્ણોવમૂચ ॥ ૨૯ ॥

તત્ર તત્ર પુરગ્રામાકાન્મેટ્વાદગર્વટશિથિરમજપોષમાર્થગિરિવનાથમા-દિષ્વનુપયમવનિચરાપસદૈઃ પરિભૂયમાનો મક્ષિત્વામિરિષ વનગજસ્તર્જન્તાદના-વમેહનપ્થીયનગ્રાવશશૃદ્ધજ પ્રદોષપૂતિવાત્કુદ્યતૈસ્તદવિગ્નયક્ષેત્રાત્સંસ્યાન ઇત-સ્મિન્ દેહોપ્તક્ષણે સદપદેશ ઉભયાનુમવરવરુપેઃ સ્વમદિમાવસ્યાનેનાસપારો-પિતાદ્દમમાભિમાનાવાદવિવિગ્નિતમના. પૃથિવીમેવચરઃ પરિવગ્રામ ॥૩૦॥

.....પરાયલ્પમાનકુટિલજટિલકવિશ્વેશભૂરિભારોઽવધૂતમલિન-નિજશરીરેઽ મદ્ગૃહીત ઇવાદ્યત ॥ ૩૧ ॥

યર્હિ વાવ સ મગવાન્ લોકમિમ યોગસ્યાદ્ધા પ્રતીપમિવાલક્ષાણસ્તત્રપ્રતિ-ક્રિયાકર્મ ધીમત્મિતમિતિ વ્રતમાજગરમાસ્થિત શયાન ઇવાગ્રાતિ પિયતિ ગ્રાદત્યવમેહતિ હૃદતિ સ્મ ચેષ્ટમાન લચ્ચરિત આદિચ્ચોદેશ. ॥ ૩૨ ॥

.....ઇવ મોનૃગકાકચર્યયા મજહિ-દૃઢાસીન. શયાન કાકમૃગયો-ચરિતઃ પિયતિ ગ્રાદત્યવમેહતિ સ્મ ॥ ૩૪ ॥

ઇતિ નાનાયોગચર્યાચરણો મગવાન્ કૈન્લ્યપતિઝગ્મોઽવિરતપરમ-મહાનન્દાનુભવ આત્મનિ સર્વેષાં ભૂતાનામાત્મભૂતે મગવતિ વાસુદેવ આત્મનો-

ઽવ્યવધાનાનન્તરોદરભાવેન સિદ્ધસમસ્તાર્થપરિપૂર્ણો યોગેશ્વર્યાણિ વૈદ્યાયસમનો
જ્ઞાન્તર્ધાનપરકાયપ્રવેશદુઃપ્રદૃષ્ટાદીનિ મદચ્છયોપગતાનિ નાજ્ઞસા નૃપ હૃદયે
નાભ્યનન્દત્ ॥ ૩૫ ॥

—શ્રીમદ્ભાગવત ૨૩૬ ૫, અધ્યાય ૫

અધ્યાય ૬ના શ્લોક ૬-૧૬માં પણ આ ચર્ચા આવે છે

૪ ‘શ્રીમદ્ભાગવત’ ૨૩૬ ૧૧, અધ્યાય ૭ શ્લોક ૩૩-૩૫માં
૨૪ ગુરના નામ છે અને આમગી તેનું વર્ણન કરી કયા કયા ગુણો
તેથી શીખ્યા તેનું વર્ણન છે

૫ સસહે જામ ઝરહા કોસાલણ પદમરાયા પદમજિણે પદમકેવલી
પદમતિયકરે પદમધમ્મવરચક્કવટ્ટી સમુપ્પજિત્થે ।

—મજ્ઞીમસાસુત્ત સંગીહ ૫ ૧૩૫, મુત્ર ૩૦

તેમજ વસુદેવદિગી ૫ ૧૫૭-૬૮

અકિપત્રમદાપુરિસચરિયમા ક્ષયમચરિત ૫ ૪૦-૧

પ્રજાપતિર્થ પ્રથમ ત્રિજીવિષ્ણુ ઇશાન કૃષ્ણાદિષુ કર્મસુ પ્રજા ।

પ્રતુક્તસ્વ પુનરદ્ભુનોદરો મમત્વતો નિર્વિવિદે વિદાવરઃ ॥

વિદ્યાય મ સાગર-વારિ-વાપસ વધૂમિલેમા વસુધાવધૂ સર્તીમ્ ।

મુમુષુરેક્ષ્યાકુકુળાદિરામવાન પ્રભુ પ્રવત્રાત સદિષ્ણુરચ્યુત ॥

સ્વદોષમૂલ સ્વમમાધિતેજસા નિનાય યો નિર્દેશમત્સ્યાત્ક્રિયામ્ ।

તમાદ તત્ત્વ તગતેર્ધનઽજ્ઞમા ચમૂજ ચ પ્રજ્ઞનદામૃતેશ્વરઃ ॥

સ વિશ્વચક્રુવૃષ્ણમોઽચિત્ત સત્તા સમપ્રદિશાઽન્મવપુર્નિરજત ।

પુનાતુ ચેના મમ નામિનન્દનો વિનોઽપિ શુદ્ધવાદિશામન ॥

—સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧ ૨-૫

આદિમ ધૃતિવીનાપમાદિમ નિષ્કરિમહમ્ ।

આદિમ તીર્થનાથં ચ ક્ષયમસ્વામિન રતુમ ॥

—ત્રિદશિશ્વનાકાપુત્રચરિત્ર ૧ ૧ ૩

૧. શૂન્યાગારે સમરસપૂતસ્તિષ્ઠસેનઃ શુભમગ્ન્યુતઃ ।

ચરતિ હિ નમરત્યવત્તા મર્ગં પિન્દમિ ષેવત્માત્માનિ સર્ગમ્ ॥

—અવધૂતગીતા અ. ૧, શ્લો. ૭૩

૭. ‘વિશુદ્ધિમગ્ન’ : ધૂતંગનિદેશ, પૃ. ૪૦.

૮. કપીર—

અવધૂ કુદરત્તકી મતિ ન્યારી ।

રક નિવાજ કરે વહ રાજા ભૂપતિ વરે મિગારી ॥ ૧૨ ॥

અવધૂ છોટહુ મન ચિત્તારા

સો પદ મહો જાહિ તે સદ્ગતિ વાર ઘડા તે ન્યારા ॥ ૧૩ ॥

અવધૂ અમ્મ કૂચ ઈંધિયારા

યા ઘટ મીનર સાત સમુન્દર યાહિમે નહો નારા ॥ ૧૪ ॥

અવધૂ ભૂલેકો ઘર લાવે સો જન હમકો મારે ।

ઘરમે જોગ મોગ ઘર હો મે ઘર તજિ ચન નહિ જાવે ॥ ૧૫ ॥

—કપીર વચનાવલી, દ્વિતીય સ્કંધ

આનંદધન—

અવધૂ નટ નામરત્તી ચાત્રી, જાગે ન વામન કાત્રી ॥ ૫ ॥

અવધૂ વયા સોવે તન મટમે, જાગ ચિત્તેકન ઘટમે ॥ ૭ ॥

અવધૂ રામ રામ જગ તાવે, ચિરલા અલ્પ લગાયે ॥ ૨૭ ॥

—શ્રી મોતીચંદ ગિ. કાપડિયા સંપાદિત
શ્રી આનંદધનજીનાં પદો

૯. ‘ભગવતી’ માટે જુઓ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનનું ઉપર આપેલું
ટિપ્પણ્ય ૨; ઉપરાંત જુઓ, ‘ચઉપનિષદાપુરિસયગ્ધિ’ પૃ. ૪૦;
‘વસુદેવદિંડી’ પૃ. ૧૧૩.

૧૦. ‘મહાભારત’ માટે જુઓ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનનું ટિપ્પણ્ય ૨.

૧૧ પુષ્કરતીર્થની ઉત્પત્તિ પ્રસંગે વનવુ વર્ણન 'પદ્મપુરાણ' માં આવ્યું છે, જ્યાં દેવોએ તપસ્યા કર્યોનો ઉલ્લેખ છે જુઓ, 'પદ્મપુરાણ' અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૨૨ પુષ્કરતીર્થમાં રહેનાર તપસ્વીઓના વર્ણન માટે જુઓ, 'પદ્મપુરાણ' અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૬૮થી

૧૨ 'મહાભારત', અનુશાસનપર્વ ૧૪૨ ૯

૧૩ જુઓ, 'ચતુષ્પત્તમહાપુરિસચરિત્ર'ના પાસનાદચરિત્રમાં ક્રમક્રમસંગ પૃ ૨૧૧-૧૨ 'ત્રિપદ્ધિશનાક્રાપુરુષચરિત' પર્વ ૯, સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૧૪-૩૦

૧૪ તાપસનો એક અર્થ 'તાપપ્રધાન તાપસ' એવો પણ છે અને 'તપસ્વી' શબ્દનાં રિચિધ અર્થોમાં 'પ્રસસ્તતપોયુક્ત' અને 'પ્રસસ્તતપોઽન્વિત' આવા અર્થો આપવામાં આયા છે જેથી તાપસથી તપસ્વી જુદો પડે છે જુઓ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર'માં 'તવસ્સિ' અને 'નાવસ' શબ્દ

પચાસિ તપને સ્થાને તપસ્વીઓએ જે આતાપના સ્વીકારી તે આ હતી 'આમાવચન્તિ મિમ્હેસુ'—દશવૈશનિકસૂત્ર ૩ ૧૨

૧૫ જુઓ, પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનવુ દિગ્દર્શ ૨

૧૬ ગોશાનન્દ રિશે જુઓ 'ભગવતીસૂત્ર' શતક ૧૫ તથા 'ભગવતીસાર' પૃ ૨૮૦ અને ૨૮૪-૫

૧૭ બુદ્ધની તપસ્યા અને તેમને સમજાવેને તેની નિરર્થકતા વિશે જુઓ 'મહિમ્મનિધાય ના ચૂગદુક્ખખધસુત મહાસીહનાદસુત અને અરિધપરિએસનસુત તથા બુદ્ધચરિત' (ધર્મોન્નન્દ કોસખીરૂત)માં તે અંગેનું પ્રકરણ પૃ ૧૩૪

ગુપ્તના કરો—

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી ।

—ભગવદ્ગીતા ૬ ૪૬

૧૮ જુઓ 'આચારાગસૂત્ર'ના અધ્યયન ૮ના નીચેનાં સ્થાનો—

અદુ પોરિસિ તિરિય મિત્તિ ચન્નુમાસજ્ઞ અન્તમો જ્ઞાયદ્ (૪૬);
રાદિ દિય પિ જન્મમાણે અપમત્તે સમાદિદ્ જ્ઞાયદ્ (૬૮), અઠ્ઠમાદિ વિગયોદ્દો
ય રાદ્દુવેણુ અમુચ્છિદ્દુ જ્ઞાયદ્ (૧૦૯) ।

સિદ્ધાન્તરૂપે જ્ઞાત્ય તપ કરતા આબ્યતર તપનુ જ વધારે મહત્ત્વ
સ્વીકારાયું છે—

માણ તપ. પરમદુશ્વરમાચરણ—

માધ્યાત્મિકસ્ય તપત પરિપૂરણાર્થમ્ ।

—૨૫૫ ભૂસ્તોત્ર ૧૭. ૩

૧૯ જુઓ ‘ભગવતીસાર’ પૃ ૨૮૧.

૨૦. જુઓ ‘મજ્જિમનિકાય’ : મહાસચ્ચકસુત અશ્વધોણે
‘બુદ્ધચરિત’ કાવ્યમાં આભારકાલામ અને ઉદ્ધક રામપુત્ર, જેમની પાસે
બુદ્ધ સર્વપ્રથમ યોગ શીખરા ગયેલા, તેમને સાખ્યમતના અવર્તક
કલા છે વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ શ્રી ધર્માનન્દ કોસળીનુ ‘બુદ્ધ-
ચરિત’ પૃ ૧૦.

૨૧. ‘યોગસૂત્ર’ ૧૨૩, ૨૧, ૪૫.

૨૨ ‘યોગસૂત્ર’ ૧.૩૭.

૨૩ ‘યોગસૂત્ર’ ૧૨૮.

૨૪ ‘મહાભારત માં કૃષ્ણ પોતાને હિરણ્યગર્ભ કહે છે અને
‘યોગો’ વડે તે પૂજિત છે એમ જણાવેલ છે—

હિરણ્યગર્ભો હૃતિમાન ય દ્યૌચ્છન્દસિ સ્તુત ।

યોગે સમ્પૂજ્યતે નિત્ય સ દવાહ ભુવિ સ્મૃત ॥

—શાન્તિપર્વ ૨૪૨. ૬૬

સાગયોગદર્શન-ભાસ્વતીનેા પ્રારભ આ પ્રમાણે છે—

“સ્મર્યતે ચ-” હિરણ્યગર્ભો યોગસ્ય વક્તા નાન્ય પુરાતન ।”

—૫. ૧

‘योगशिक्षा’ : शिष्टा हिरण्यगर्भे चर्षिणि पारदर्शिनि ॥ ५ ॥

२५. ‘मूतूग लोगसक्त’ — योगविशिक्षा, १६

२६. पठमस्म लोगवम्मे परपीडावज्जगइ ओहेण ।

शुरुदेवातिहिपूवाइ दीणदाणाइ अहिगिच्च ॥

—योगशिक्षा, २५.

२७ एव चिय अवयारो जायइ माग्गम्मि हदि एयस्स ।

रण्णे पट्टपच्चढ्ढो वट्टाए वट्टमोयरइ ॥

—योगशिक्षा, २६.

२८. ‘योगसूत्र’ १.३३

२९. ‘तत्त्वार्थसूत्र’ ७६.

३०. अहवा ओहेण चिय मणिवविहाणाओ चेर भावेज्जा ।

सत्ताइएमु मित्ताइए गुणे परमगुविग्गो ॥

सत्तेमु ताव मेत्ति तहा पमोय गुणाहिएमु ति ॥

करुणामज्झत्यत्ते किल्हिसमाणाविणीएमु ।

—योगशिक्षा, ७८-९

३१. योगधित्तवृत्तिनिरोधः ।

—योगसूत्र १. २

३२. सन्ध्याप्राप्त्य अकरण पुसलस्स उपवपरा ।

सचित्तपरिसोदपन एत मुद्धान छासन ॥

—धम्मपट, १४.५

३३. मुक्केण जोदणाओ, जोगो सम्भो वि धम्मवापारो ।

परिमुद्धो विसेओ, टाणाइगओ विमेणेण ॥

—योगविशिक्षा, १

अतएवयोगो योगानी योग पर उदाहृत ।

मोशयोजनमावेन सर्वसन्ध्यामल्लान् ॥

—गोशदृष्टिसमुच्चय, ११

નિચ્છયઓ કહ જોગો સજ્ઞાણાઈણ તિગ્હ સંવધો ।
મોક્ષેણ જોયણાઓ નિદ્દિટ્ઠો જોગિનાહેર્હિ ॥
વવહારઓ ય एसो વિજ્ઞેઓ ઇયકારણણ પિ ।
જો સમ્પન્ધો સો વિ ય કારણકજ્ઞોવયારાઓ ॥

—યોગશતક ૨ અને ૪

અધ્યાત્મ ભાવના ધ્યાન સમતા વૃત્તિસક્ષયઃ ।
મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગ એવ શ્રેષ્ઠો યયોત્તમ્ ॥

—યોગમિન્દુ, ૩૧.

પાત્રરાત્રોના ‘પરમસંહિતા’ નામના ગ્રન્થમા પણ ‘યોગ’નો અર્થ ‘જોડવું’ એવો કર્યો છે જુઓ, દાસગુપ્તા : હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી, ભા ૩, પૃ ૨૨.

જૈન આગમમા સમાધિના અર્થમા પણ યોગ શબ્દ વપરાયેલો છે, જેમ કે, ‘વસે મુદ્દુલે નિચ્ચ જોગવ સવહાણર’—ઉત્તરાધ્યાયનસૂત્ર ૧૧, ૧૪

૩૪. જુઓ, સાડા ત્રણસો ગાથાનુ શ્રી સીમધર જિન સ્તવન, કાળ ૧, કડી ૫.

૩૫ સદીક ‘યોગરિશિકા’નો હિંદીમા સાર મે ધણા વર્ષો પહેલાં લખેલો તે ‘પાતંજલ યોગદર્શન તથા હારિભદ્રી યોગરિશિકા’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકમા ઈ સ ૧૯૨૨મા પ્રકાશિત થયેલો છે. એમાં ‘યોગરિશિકા’ ઉપરાત પાતંજલ યોગસૂત્રો ઉપરની ઉપાધ્યાય યશો-વિજયજીની સંસ્કૃત વૃત્તિ પણ હિંદી સાર સદ છપાયેલી છે. ઉપરાત એનું ગુજરાતી વિવેચન આચાર્ય ઝહિસાગરજીએ કરેલું છે, ને તે ‘યોગાનુભવમુખસાગર તથા શ્રી હગ્લિદ્રકૃત યોગરિશિકા’ નામક પુસ્તકમા છપાયેલ છે, જે પુસ્તક શ્રીમદ્ જુહિસાગરચરિ જૈન જ્ઞાન-મંદિર, વીળપુર (ઉત્તર ગુજરાત) તરફથી પ્રગટ થયેલ છે.

पांचमा व्याख्याननी पाठ्योपे।

१. पक्षपातो न मे वीरं न द्वेषः कपिलादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ ३८ ॥

—योगतत्त्वनिर्णय

आनी साथे सरभावे—

अपि वीरपमादेयं क्षात्रं चेद्युक्तियोषदम् ।

अन्यत्वापमपि त्याज्यं भात्यं न्यार्य्यकतेविना ॥ २ ॥

युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालरादपि ।

अन्यतृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मज्जमना ॥ ३ ॥

—योगवासिष्ठ अ० २, अध्याय १८

२. कर्तुमिच्छोः श्रुतार्थस्य ज्ञानिनोऽपि प्रमादतः ।

विद्वज्जो र्णयोऽपि कः स इच्छासोऽप्युच्छते ॥

शास्त्रयोगस्त्वहं ज्ञेयो यथाशक्त्यप्रमादिनः ।

आक्षेपस्य तीव्ररोधेन वचसाऽविकल्पस्था ॥

शास्त्रसन्दर्शितोपायस्तदतिक्रान्तगोचरः ।

शब्दबुद्ध्याद्विशेषेण सामर्थ्यास्त्योऽयमुत्तमः ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, ३-५

३. मित्रा तारा वला कीप्रा स्थिरा कान्ता प्रमा परा ।

नामानि योगदृष्टीना लक्षणं च निबोधत ॥

योगदृष्टिसमुच्चय, १३

४. अध्यात्मं भावना ध्यान समता वृत्तिमञ्जयः ।

भोक्तेन योजनाद् योग एव धेष्टो यथोक्तम् ॥

योगप्रिन्दु, ३१

५. सतां मुनीनां भगवन्पतञ्जलिमदन्तनास्करमभ्युपगम्यहतादीनां

योगिनामिदं यथः ।

—योगदृष्टिसमुच्चयटीका, ११

- ૬ તથા ચાન્યૈરપિ હ્યેનદ્વયોગમાર્ગકૃતશ્રમે ।
 સંગીતમુક્તિમેદેન ચદ્રોપેન્દ્રમિદ વચ ॥
 અનિટ્ટાધિકારાયા પ્રકૃતૌ સર્વથૈવ હિ ।
 ન પુનસ્તત્ત્વમાગેઽસ્મિન્નિજ્ઞાસાઽપિ પ્રવર્તતે ॥

—યોગમિન્દુ, ૧૦૦-૧

- ૭ માધ્યસ્થમવન્મયૈવમૈદમ્યર્થવ્યપેક્ષયા ।
 તત્ત્વ નિરૂપણીય સ્યાત્ કાલાતીતોઽધ્યસોઽવ્રવીત્ ॥

—યોગમિન્દુ ૩૦૦

- ૮ સમાધિરાજ ઇત્યેતત્ તદેતત્તત્ત્વદક્ષતમ્ ।
 આગ્રહચ્છેદકાર્યેનત્ તદેતદમૃત પરમ્ ॥

—યોગમિન્દુ, ૪૫૯

- ૯ ‘સમાધિરાજ પ્રગત સમાધિ’—યોગમિન્દુટીકા, ૪૫૯

‘યોગમિન્દુ’ (શ્લો ૪૫૮)માં નૈરાત્મ્યદર્શનથી મુક્તિ માનનાર
 અન્યની ચર્ચાપ્રસંગે ‘સમાધિરાજ’ (શ્લો ૪૫૯)નો ઉલ્લેખ છે, એટલે
 તે ‘સમાધિરાજ’ અર્થ જ ઉચિત્ત્વને નિવક્ષિત છે ‘સમાધિરાજ’માં
 નૈરાત્મ્યદર્શનની ચર્ચા છે જુઓ, ‘સમાધિરાજ’, પરિવર્ત ૭, શ્લોક
 ૨૮-૨૯

- ૧૦ ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’, ૩-૫

- ૧૧ ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’, ૧૩

- ૧૨ જુઓ, ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ શ્લોક ૭૦ની નીચે

- ૧૩ જુઓ, ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ શ્લોક ૧૪ અને તેની ટીકા

- ૧૪ જુઓ ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ શ્લોક ૧૬થી

- ૧૫ લેદોદ્દેગક્ષેપોત્પાનધ્રાન્યન્યમુદ્ગાસર્જ ।

યુક્તાનિ હિ ચિન્તાનિ પ્રપચતો વજયેમતિમાન્ ॥

—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો ૧૬ની નીચેના ઉદ્ધૃત શ્લોક

१६. अद्वैतो जिज्ञासा शुभ्रया भवणबोधमीमांसा ।

परिशुद्धा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिरष्टात्मिका तत्रै ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय श्लो. १६ती टीकायां उद्धृत श्लो३

१७. श्रुत्यो, टिप्पण्यु ५.

१८. 'योगदृष्टिसमुच्चय', ६-११ तथा 'योगवासिष्ठसार'

(गुजराती) पृ. ३१७, ३२६.

१९. 'योगदृष्टिसमुच्चय' १७३.

२०. 'योगदृष्टिसमुच्चय' १७४.

२१. 'गीता' १८.२.

२२. 'गीता' १८.६-८

२३. 'योगदृष्टिसमुच्चय' १०२-१५०.

२४. तदभिप्रायमज्ञात्वा न ततोऽर्थाद्विज्ञा मयाम् ।

युज्यते तत्प्रतिज्ञेभ्यो महानर्थकरः परः ॥

निशानायप्रतिज्ञेपो यथाऽन्वधानामलग्नः ।

तद्मेदपरिक्लपश्च तथैकार्वाक्यसामयम् ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, १३७-८.

२५. ससारानीतत्त्वं तु परं निर्वाणमस्ति ॥

तद्वैज्यमेव नियमाच्छब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥

सदाशिवः परं ब्रह्म सिद्धात्मा तत्रैवेति च ।

शब्दैस्तदुच्यतेऽन्वयार्थैकमेवैवमादिभिः ॥

तल्लभ्याविसवादाज्जिज्ञासाधमनामयम् ।

निष्क्रियं च परं तत्त्वं यतो जन्माद्ययोगतः ॥

ज्ञाते निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्समोहेन तत्त्वतः ।

प्रेक्षावता न तद्रूपं विनाटं उपपद्यते ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, १२७-३०

२१. इष्टापूर्तानि कर्माणि लोके चित्राभिसन्धितः ।

नानाफलाणि सर्वाणि द्रष्टव्यानि विचक्षणैः ॥

चित्रा तु देशनैतेषां स्याद्विनेयाऽऽनुगुण्यतः ।

यस्मादेते महात्मानो भवन्वाधिमियवराः ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, ११३ अने १३२

२७. एतानि देशनैतेषां यद्वा श्रोतृविभेदतः ।

अचिन्त्यगुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्राऽवभासते ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, १३४

२८. यद्वा तत्तत्रयापेक्षा तत्तत्कालादियोगतः ।

ऋषिभ्यो देशना चित्रा तन्मूलेषां तत्तत्रतः ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, १३६

२९. गतेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्तैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, १४३

३०. न युज्यते प्रतिक्षेपः सामान्यस्यापि तत्सताम् ।

आर्यापवादस्तु पुनर्जिह्वाच्छेदाधिको मतः ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, १३८

३१. अ. १०, श्लो. ४.

३२. इन्द्रियार्थाश्रया बुद्धिर्ज्ञानं त्यागमपूर्वम् ।

सदनुष्ठानवच्चैतदसमोहोऽभिधीयते ॥

रत्नोपलम्भतज्ज्ञान—तत्प्राप्त्यादि यथाक्रमम् ।

इहोदाहरणं साधु ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, ११८-२०

३३. जातिप्रत्यक्षं सर्वोऽयं प्रतीतिफलवाचितः ।

हस्ती व्यापादयत्युक्तौ प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत् ॥

—योगदृष्टिसमुच्चय, ८१

૩૪. નતુ મહદેતદિન્દ્રજાલ યન્નિરપેક્ષ કારણમિતિ તથાત્વે ચર્મ
વૈષ્ણવ્ય સર્વકાર્યાણા સમસમયસમુત્પાદયેતિ દોષદ્વય પ્રાદુષ્યાત્ । મૈવ
મન્યેયા ।

—સર્વદર્શનસંગ્રહગત નકુલીશપાશુપત-ર્શન, પૃ ૬૫

તમિમ પરમેશ્વર કર્માદિનિરપેક્ષ કારણમિતિ પક્ષ વૈષમ્યનૈર્ઘ્યદોષ
દૂષિત્વાત્પ્રતિશ્લિપન્ત કેચન માદેશ્વરા શૈવાગમસિદ્ધાન્ત-ત્ત્વ યથાવચીક્ષમાણા-
ચર્માદિષાપેક્ષ પરમેશ્વર કારણમિતિ પક્ષ કક્ષીકુર્વાણા પક્ષાન્તરદુષણિપન્તિ ।

—સર્વદર્શનસંગ્રહગત શૈવદર્શન, પૃ ૬૬

૩૫ જુઓ, 'ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા' પૃ ૭૪ અને ૭૬

૩૬ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' ૨૧૦ ૨૬૫થી

૩૭ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' ૨૧૦ ૩૦૩ અને ૩૧૦, 'શાસ્ત્રચાતી
સમુચ્ચય' ૧૯૪-૨૦૭

૩૮ ગુણપ્રકર્પરૂપો યત્ સર્વેર્વંદ્યસ્તથેષ્યતે ।

દેવતાતિશય કશ્ચિત્ સ્તવાદે- પલદસ્તથા ॥

—યોગમિન્દુ ૨૯૮

૩૯ કાવવાદ માટે 'મહાભારત' ગત શાંતિપર્વના અધ્યાય ૨૫,
૨૮, ૩૨, ૩૩ આદિ યદ્વચાવાદ માટે એજ અધ્યાય ૩૨, ૩૩,
સ્વભાવવાદ માટે એજ અ ૨૫ જુઓ, 'ગણધરવાદ', પ્રસ્તાવના
પૃ ૧૧૩-૧૭

૪૦ જુઓ, 'સન્મનિતર્ક' કાંડ ૩ ગાથા ૫૩ અને તેની
ટીકાના ટિપ્પણો

૪૧ જુઓ, 'શાસ્ત્રચાતીસમુચ્ચય' ૨૧૦ ૧૬૪-૬૨, 'યોગ-
મિન્દુ' ૨૧૦ ૧૬૭ ૨૭૫ ૨૮૨, ૩૧૩

૪૨ જુઓ ઉપર ટિપ્પણ ૬, તેમજ

એવ જ્ઞાનયુક્તસ્ય પ્રારમ્ભાદેવ ચાપરૈ ।

યોગ રક્ષોડસ્ય વિદ્વદ્વિગોપેન્દ્રેઽયમોદિતમ્ ॥

योजनाद् योग इत्युक्तो मोक्षेण मुनिसत्तमैः ।
स निवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ लेशतो ध्रुवः ॥

—योगमिन्दु, २००-१

४३. शुभो, योगमिन्दु .

अत्राप्येतद्विचित्राया प्रकृतेर्युज्यते परम् ।
इत्यभावर्तमेवेन यदि सम्प्रतिहृत्यते ॥ १०६ ॥

...एतच्चित्तवृत्ताधिकारत्वम् । विचित्रायास्तत्सामग्रीवशेन नानारूपाया ।
प्रकृतेः कर्मरूपाया ।...

प्रकृतेर्भेदयोगेन नासमो नाम आत्मनः ।
हेत्वमेदादिद चारु न्यायमुद्रानुसारत ॥ ११५ ॥

प्रकृतेः परपरिकल्पिताया सत्त्वरजस्तमोरूपाया स्वप्रक्रियायाश्च
ज्ञानावरणादिलक्षणाया ।... ..

अविद्यावद्वेषमादि यतश्च भयकारणम् ।
ततः प्रधानमेवैतत् सज्ञामेदमुप गतम् ॥ १०५ ॥

तेभ्यः शुभो, शास्त्रवार्तासमुच्चय

अत्रापि पुरुषस्यान्ये युक्तिमिरुच्छन्ति वादिनः ।
प्रकृतिं चापि सन्त्यायात् कर्मप्रकृतिमेव हि ॥ २३२ ॥

४४ अयमस्यामवस्थाया बोधिसत्त्वोऽभिधीयते ।
अन्यैस्-लक्षण यस्मात् सर्वमस्योपपद्यते ॥
कायपातिन एवेह बोधिसत्त्वा परोक्षितम् ।
न चित्तपातिनस्तावदेतदत्रापि युक्तिमतम् ॥
परार्थरसिको धीमान् मार्गगामी महाशय ।
शुणरागी तथेत्यादि सव तुल्य द्वयोरपि ॥
यत्सम्यग्दर्शन बोधिसत्त्वप्रधानो महोदय ।
सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्तद्धर्तव्योऽन्वर्थतोऽपि हि ॥

वर्योपि समेतो वा तीर्थकृद् यो भविष्यति ।

तथाभव्यत्वतोऽमौ वा बोधिमस्त्वः सतां मनः ॥

—योगमिन्दु, २७०-७४

४५. सांनिधिकमिदं हेयं सम्यक्चित्रं च देहिनाम् ।

तथारात्मादिभेदेन बीजसिद्ध्यादिभावतः ॥

—योगमिन्दु, २७५

४६. अनेन भवनेर्गुण्य सम्यग्वीक्ष्य महाशयः ।

तथाभव्यत्ययोगेन विचित्रं चिन्तयत्यमौ ॥

—योगमिन्दु, २८४

४७. मोहान्धकारगहने गंसारे दुःखिता यत ।

सत्त्वाः परिभ्रमन्त्युच्चैः सत्यस्मिन्धर्मतेजवि ॥

अहमेतानतः कृच्छ्राद् यथाभोग कथञ्चन ।

अनेनोत्तारयामीति वर्योपि तमन्विताः ॥

कृष्णादिगुणोपेतः परार्थव्यमनी सदा ।

तथैव चंष्टते धीमान् वर्धमानमहोदयः ॥

तत्तत्कल्याणयोगेन कुर्वन्तत्त्वार्थमेव सः ।

तीर्थकृत्वमवाप्नोति पर सर्वार्थसाधनम् ॥

—योगमिन्दु, २८५-८

४८. चिन्तयन्त्येवमेवैतत् स्वजनादिमतं तु यः ।

तथानुष्ठानतः सोऽपि धीमान् गणपति भवेत् ॥

—योगमिन्दु, २८६

४९. सविमो भवन्निर्दोषात्मनि परेण तु यः ।

आत्मार्थसम्पन्नस्तोऽमौ सदा स्थान्नुड्केक्ष्मी ॥

—योगमिन्दु, २९०

५०. लोकाराधनहेतोर्वा मलिनेनान्तरात्मना ।

क्रियते गतिर्या साऽत्र लोकपतिरुदाहृता ॥

—योगमिन्दु, ८८

५१ धर्माय लोकपति रयात्स्वत्याणाम महामते ।

तदयं तु पुनधर्म पापायाल्पधियामलम् ॥

—योगमिन्दु, ६०

५२ एव च तत्त्वसामद्वैर्योग एव निबन्धनम् ।

अतो यन्निश्चितैवेय नान्यतस्त्वीदृशी क्वचित् ॥

अतोऽत्रैव महान्यतस्तत्त्वप्रसिद्धये ।

प्रेक्षावता सदा कार्यो वादग्रन्थास्त्रकारणम् ॥

उक्त च योगमाग्नैस्तपोनिधूनृत्तमपै ।

भावियोगिहितायोच्चैर्मोहदीपसम वच ॥

वादाथ प्रतिवादाथ वदन्तो निश्चितास्तथा ।

तत्त्वान्त नैव गच्छन्ति तिलपीलम्बहतौ ॥

—योगमिन्दु, १४-७

५३ 'योगमिन्दु' श्लो३ १०६५

५४ 'योगमिन्दु' श्लो३ ११०

५५ अविशेषेण सवयामधिमुक्तिवरीन वा ।

गृहिणा माननीया यत् सव देवा महत्तमनाम् ॥

सर्वान्देवास्तमस्यन्ति नैक देव समाश्रिता ।

जितेन्द्रिया जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥

—योगमिन्दु ११७-८

५६ चारिसजीवनीचारन्याय एष सत्ता मत ।

नाग्ययाऽत्रेष्टसिद्धि स्याद्द्वेषेणादिवर्मणाम् ॥

—योगमिन्दु, ११६

५७ पात्रे क्षीनादिवर्गे च दान विधिवदिष्यते ।

पोष्यवर्गाविरोधेन न विरुद्ध स्वतश्च यत् ॥

—योगमिन्दु, १२१

૫૮ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' શ્લોક ૩૧

૫૯ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' શ્લોક ૪૧૯-૨૩, તથા 'યોગ
દર્શન'ની યશોવિજયજીની વ્યાખ્યા ૧૧૭-૮

૬૦ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' શ્લોક ૪૦૫-૧૫

૬૧ જુઓ, 'યોગસૂત્ર' ૧૨

૬૨ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' શ્લોક ૪૨૭થી

૬૩ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' ૪૫૬

૬૪ જુઓ, 'તત્ત્વસમૂહ'ની પ્રસ્તાવના ૫ ૧૬-૮

૬૫ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' ૪૨૭થી

૬૬ પ્રમાસ્વરમિદં ચિત્તં તત્ત્વદર્શનસાત્મકમ્ ।

પ્રકૃત્યૈવ સ્થિતં યસ્માન્મલાસ્વાગતત્ત્વો મતા ॥

—તત્ત્વસમૂહ, ૩૪૩૫

૬૭ જુઓ, 'યોગમિન્દુ' ૪૨૭થી

૬૮ એવમાચ્ય શાસ્ત્રજ્ઞૈસ્તત્ત્વતઃ સ્વહિતોદયૈઃ ।

માપ્યસ્થ્યમવલ્મ્બ્યોત્તૈરાલોચ્ય સ્વયમેવ તુ ॥

આત્મીય પરકીયો વા ન સિદ્ધાંતો વિપચિનામ્ ।

દૃષ્ટેષ્ટાવાધિતો ચસ્ય યુક્તસ્તસ્ય પરિમહ ॥

—યોગમિન્દુ ૫૨૩-૪

આત્મી સાથે સરખાવેા આચાર્ય હેમચંદ્રે 'કાવ્યાનુસાસન'ની
સ્વોપપત્ત ટીકા 'વિવેક'માં ઉદ્કૃત કરેન (પૃષ્ઠ ૬) નીચેનો શ્લોક—

અપશમકલાદ્વિદ્યા ચોપાત્તલ ધનમિચ્છતો

ભવતિ વિપ્લો યદ્યાયાસસ્તદન્ન કિમદ્મુતમ્ ।

ન નિયતજલા કર્તુ માધા પલાત્તર્મીયતે

જનયતિ ચલ્લ મોહર્વીજ ન જ ત યવાદ્કુતમ્ ॥

પરિશિષ્ટ-૧

આ. હરિભદ્રના જીવનને લગતી માહિતી આપતું સાહિત્ય

- ૧ અનેકાન્તજયપતાકા-પ્રસ્તાવના (અગ્રેજી) લેખક શ્રી હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા, પ્રકાશક ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા.
- ૨ આનંદસૂત્ર-શિષ્યહિતા ટીકા (સંસ્કૃત). કર્તા હરિભદ્રસૂરિ; પ્રકાશક આગમોદય સમિતિ, ગોપીપુરા, મુરત
- ૩ ઉપદેશપદ્ધતીકા (સંસ્કૃત). કર્તા મુનિચન્દ્રસૂરિ, પ્રકાશક શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાયા, વડોદરા.
- ૪ ઉપમિતિભરપ્રપચાક્યા-પ્રસ્તાવના (અગ્રેજી). લેખક જો. હર્મન જોન્સોની, પ્રકાશક એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, કલકત્તા.
- ૫ કહાવળી (પ્રાકૃત) કર્તા ભદ્રેશ્વરસૂરિ (અગ્રગટ)
- ૬ કુનવપમાલા (પ્રાકૃત) કર્તા ઉદ્ધવોતનસૂરિ અપરનામ દાક્ષિણ્ય-ચિહ્ન, સિદ્ધી જૈન ગ્રંથમાળા, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુમર્ઈ-૭.
- ૭ ગણધરસાધર્શતક (સંસ્કૃત) કર્તા સુમતિગણ્ડી, પ્રકાશક ગવેરી સુનીલાલ પન્નાલાલ મુમર્ઈ
- ૮ ગુર્વાવની (સંસ્કૃત) કર્તા મુનિસુન્દરસૂરિ, પ્રકાશક શ્રી વશો વિજય જૈન ગ્રંથમાલા, બનારસ
- ૯ ચતુર્વિંશતિપ્રમથ (સંસ્કૃત) કર્તા રાજશેખરસૂરિ, પ્રકાશક સિદ્ધી જૈન ગ્રંથમાળા, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુમર્ઈ-૭

- ૧૦ જૈનદર્શન-પ્રસ્તાવના (ગુજરાતી) લેખક પ શ્રી બેચરદાસ હવરાજ દોશી, ઠે ૧૨બ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એનિસલિંગ, અમદાવાદ-૧
- ૧૧ જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ લેખક શ્રી મોહનલાલ દત્તીચંદ દેસાઈ, પ્રકાશક શ્રી જૈન ગ્વેતાગર દોન્કરન્સ, પાપધુની, મુમર્ધ-૨
- ૧૨ તત્ત્વાર્થશત્ર (ગુજરાતી વિવેચન) પ્રસ્તાવના લેખક પ શ્રી સુખનાથજી, પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
- ૧૩ ધર્મસમહાણી-પ્રસ્તાવના (સંસ્કૃત) લેખક મુનિ શ્રી કલ્યાણુ વિજયજી પ્રમશક શ્રી દેવચન્દ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત
- ૧૪ પચાસકળિકા (સંસ્કૃત) કર્તા અમ્બદેવમુરિ, પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર
- ૧૫ પ્રભાવકચરિત્ર (સંસ્કૃત) કર્તા પ્રભાચન્દમુરિ પ્રકાશક સિદ્ધી જૈન ગ્રન્થમાળા, ભારતીય નિધાભનન, મુમર્ધ-૭
- ૧૬ પ્રભાવકચરિત્ર (ગુજરાતી ભાષાન્તર) પ્રસ્તાવના લેખક મુનિ શ્રી કલ્યાણુવિજયજી, પ્રમશક આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર
- ૧૭ હરિભદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ભાગ ૧, અંક ૧મા પ્રકાશિત નિમધ) લેખક મુનિ શ્રી જિન્નરિજયજી, ઠે અનેકાન્ત વિહાર અમદાવાદ-૯
- ૧૮ હરિભદ્રમુરિચરિત્ર (સંસ્કૃત) લેખક પ હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમચંદ શેઠ પ્રકાશક શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા, ભાવનગર
- ૧૯ સમરાધ્યયકલા-પ્રસ્તાવના (અંગ્રેજી) લેખક ડૉ હર્મન જોકેબી પ્રકાશક એસિનાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, કનકતા

પરિશિષ્ટ-૨

આચાર્ય હરિભદ્રના અંથોની યાદી *

૧. જે અંથોની આગળ + આવું (ચોકડીતું) નિશાન કરેલું છે તે અંથો અનુપલબ્ધ છે, પણ એમનાં નામ ખીજા અંથોમાં મળે છે.
૨. જે અંથોની સાથે (પ્રાકૃત) એમ લખ્યું છે તે પ્રાકૃત લાપાના છે; અને બાકીના સંસ્કૃત લાપાના.

આગમની ટીકાઓ

૧. અનુયોગદ્વારવૃત્તિ	૫. જીવાભિગમસૂત્ર લઘુવૃત્તિ
+૨. આવશ્યક જુડત્ ટીકા	૬. દશવૈકાલિકટીકા
૩. આવશ્યકસૂત્રવૃત્તિ	૭. નંલધ્યયનટીકા
૪. ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ અથવા
લક્ષિતવિસ્તાર	+૮. પિંડનિયુક્તિવૃત્તિ*
	૯. પ્રણાપનાપ્રદેશબ્યાખ્યા

* યોગરાવક, પરિશિષ્ટ ૬ ને આધારે, કેટલાક ફેરફાર સાથે.

* શ્રી વીરાચાર્યે રચેલ પિંડનિયુક્તિટીકાની પ્રારંભની ઉત્પાનિકામાં શ્રી વીરાચાર્યે પેલે જ કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે એમ જણવા મળે છે કે આચાર્ય હરિભદ્રે પિંડનિયુક્તિની 'સ્થાપનાદોષ' સુધીની વૃત્તિ રચી હતી; અને બાકીના અંથોની વૃત્તિ ખીજા કોઈક વીરાચાર્યે પૂરી કરી હતી. એ મૂળ શ્લોકો આ પ્રમાણે છે :-

પચાશકાદિશાસ્ત્રવ્યૂહપ્રવિધાયિકા વિઠ્ઠતિમઘ્યાઃ ।

ભારેભિરે વિધાતુ પૂર્વં હરિભદ્રસૂરિવરાઃ ॥ ૭ ॥

તે સ્થાપનાસ્વરોપં યાત્રદિઠ્ઠિતિ વિધાય દિવમગમન્ ।

તદુપરિતની ચ કૈશ્વિદ્વીરાચાર્યે સમાપ્યેય ॥ ૮ ॥

આગમિક પ્રકરણ, આચાર, ઉપદેશ

૧. અટકપ્રકરણ	ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ
૨. ઉપદેશપદ (પ્રાકૃત)	+ ૯. વર્ગકેવલિસૂત્રવૃત્તિ
૩. ધર્મચિન્હુ	૧૦. વીસ વીશીઓ (પ્રાકૃત)
૪. પંચવગ્નુ (પ્રાકૃત) (સ્વોપસા
સંસ્કૃત ટીકાયુક્ત)	૧૧. આવકધર્મવિધિપ્રકરણ
(પ્રાકૃત)
૫. પંચમુત્ર આખ્યા	૧૨. આવકપ્રતિષ્ઠિતવૃત્તિ
૬. પંચાશક (પ્રાકૃત)	૧૩. સંબોધપ્રકરણ (પ્રાકૃત)
+૭. ભાવનાસિદ્ધિ	૧૪. દિસાટક (સ્વોપસા અવ-
ચૂરિયુક્ત)
૮. લઘુક્ષેત્રસમાસ યા જાંબૂદ્વીપ.	

દર્શન

૧. અનેકાન્તજ્ઞાપતાકા
(સ્વોપસા ટીકાયુક્ત)	+ ૯. ન્યાયાવતારવૃત્તિ
૨. અનેકાન્તવાદપ્રવેશ	૧૦. લોકતત્ત્વનિર્ણય
+૩. અનેકાન્તસિદ્ધિ	૧૧. સાર્વજનિકસમુચ્ચય
(સ્વોપસા ટીકાયુક્ત)
+૪. આત્મસિદ્ધિ	૧૨. પદ્દર્શનસમુચ્ચય
૫. તત્ત્વાર્થસૂત્ર લઘુવૃત્તિ	૧૩. સર્વશસિદ્ધિ (સ્વોપસા ટીકા-
યુક્ત)
૬. દ્વિજવદનચપેટા	+૧૪. સ્વાદ્વાદકુચોઘપરિહાર
૭. ધર્મસંપ્રદાયી (પ્રાકૃત)	
૮. ન્યાયપ્રવેશટીકા	

યોગ

૧. યોગદર્શિસમુચ્ચય
(સ્વોપસા ટીકાયુક્ત)	૪. યોગશતક (પ્રાકૃત)
૨. યોગચિન્હુ	૫. યોગશકપ્રકરણ
૩. યોગવિંશિકા (પ્રાકૃત)
(વીસ વીશી અંતર્ગત)	

કથા

૧. પૂર્તીખ્યાન (પ્રાકૃત)

૨. સમરાદિત્યકથા (પ્રાકૃત)

જયોતિષ

૧. લગ્નશુદ્ધિ-લગ્નકુંડલિયા (પ્રાકૃત)

સ્તુતિ

૧. વીરસ્તવ

૨. સંસારદાવાનજ સ્તુતિ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાદ્વાત્મક)

આ. હરિભદ્રના નામે ચડેલા ગ્રંથો

ઉપરાંત, નીચે જણાવેલા ગ્રંથો આચાર્ય હરિભદ્રના નામે ચડેલા છે, પણ એના નિર્ણય માટે વધારે પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે :—

૧. અનેકાંતપ્રથક્

૧૪. પંચનિષંહી

૨. અહંચ્યૂગમણિ

૧૫. પંચલિંગી

૩. કથાકોશ

૧૬. પ્રતિષ્ઠાકલ્પ

૪. કર્મસ્તવવૃત્તિ

૧૭. બૃહન્મિથ્યાત્વમથન

૫. ચૈત્યવંદનભાષ્ય

૧૮. બોટિકપ્રતિગેધ

૬. જ્ઞાનપંચકવિવરણ

૧૯. યતિદિનકૃત્ય

૭. દર્શનસપ્તતિકા

૨૦. યશોધરચરિત્ર

૮. ધર્મભાગ્યસિદ્ધિ

૨૧. વીરાગદકથા

૯. ધર્મસાર

૨૨. વેદમાહતાનિરાકરણ

૧૦. નાણુયાત્મક

૨૩. સંપ્રદાયજીવિત્તિ

૧૧. નાનાચિત્તપ્રકરણ

૨૪. સંપંચાસિતરી

૧૨. ન્યાયવિનિશ્ચય

૨૫. સંસ્કૃત આત્માનુશાસન

૧૩. પરલોકસિદ્ધિ

૨૬. વ્યવહારકલ્પ

મૂચિ

અકલ્પલ્પી ૧૧૯	અધ્યાત્મ ૯૬
અકિલ્પ વૃત્તિ ૯૭	અધ્યાત્મવિચારણા ૧૧૨, ૧૧૮
અક્ષપાદ ૯૯	૧૨૩
અખેદ ૮૬	અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ૫૯
અખો ૯૫	અધ્યાત્મસાધના ૭૯
અગ્નિકાપ ૨૨	અનશનવ્રત ૬૧
અમવાસ, વાસુદેવશરણ, ઝો. ૧૦૪	અનુમદ, ઈશ્વરનો ૯૧-૨
અચાન ૮૫; —ની શ્રુતિ ૭૯	અનુભવ-રસાધન, યોગ તત્ત્વને
અણુવ્રત ૭૩	લગતું ૭૯
અનિયમિ ૭૨	અનુમાન જ્ઞાન ૮૯
અતીત ૮૦	અનુયોગદ્વાર ૧૦૮
અતીન્દ્રિય તત્ત્વ ૮૪	અનુશાસનપર્વ, મહાભારતગત ૧૨૭,
અતીન્દ્રિય વસ્તુ ૯૪	૧૩૦
અદૃષ્ટ તત્ત્વ ૪૭	અનુષ્ઠાન ૬૧
અદ્વૈય ૨૩, ૪૬	અનુસ્રોતોવૃત્તિ ૮૧, ૮૫
અદ્વૈત દેશના ૫૯	અનેકાન્તત્રયપતાકા ૧૦૮, ૧૨૨
અદ્વૈત બ્રહ્મ ૬૭	અનેકાન્તવાદ ૨૪, ૩૨
અદ્વૈત બ્રહ્મવાદી ૬૬	અનેકાન્તવાદપ્રવેશ ૧૦૩
અદ્વૈતવાદી ૫૯	અન્તર ૩૫
અદ્વૈત વેદાન્તદર્શન ૪૬	અન્તસ્તપ ૬૫-૬
અદ્વૈત વેદાન્તી ૯૭	અપરિગ્રહ ૭૩
અધિષ્ઠાવક દેવ ૨૨	અપુનર્નિવૃત્ત ૭૧

- અપૌરુષેય ૧૯
અપૌરુષેયત્વવાદ ૧૮
અભિયમંસમુચય ૪૧
અભિપાનરાજેન્દ્ર ૧૩૦
અભિનિવેશ ૮૬, ૮૯
અભિનિવેશશૃતિ ૪૭
અભૌનિક તત્ત્વ ૫૪
અભ્યંકર, પ્રો. ૧૦, ૭૪
અરવંદી ૧૦૨
અરવિંદ ૮૩
અરિયપરિચેતનમુક્ત ૧૨૬, ૧૩૦
અર્થસાત્ર ૧૧૫
અર્ધત ૫૭
અર્ધન ૮૯
અચળાણના દષ્ટિ ૫૩
અવગણના શૃતિ ૫૨
અવતાર ૨૭; -૩૫ : પ્રાણી ૫૨, ૫૩
મનુષ્ય વગેરે ૨૨
અવધૂ ૬૩
અવધૂત ૬૦, ૬૨-૪; -ની ચર્ચા
અજગર, ગાય, મૃગ, કાકિ
જેની ૬૨; -પરંપરા ૮૦;
-માર્ગ ૪૫, ૬૫, ૬૨૨
અવધૂતગીતા ૬૩, ૧૨૯
અવિદ્યા ૮૫
અવેદ્યસંવેદ્ય ૮૪
અવૈદિક દર્શન ૪૪-૬
અશોક ૨૯-૩૧, ૩૮-૯;
-નાં ધર્મશાસન ૨૯, ૩૮;
-નો શિલાલેખ ૧૧૪,
૧૧૫, ૧૧૭, ૧૨૦
અશોકચરિત ૧૧૭
અશ્વધોષ ૧૩૧
અષ્ટક ૧૦૮
અષ્ટકપ્રકરણશૃતિ ૧૧૯
અસત્યનિશ્ચિત ૭૩
અસંગ ૪૧
અસંગાનુદાન ૮૬
અસંગ્રહાત ૯૬-૭
અસમોહ ૯૦; -સદનુદાનમાં
પરિણમનું આગમજ્ઞાન ૯૦
અદિંસા ૨૪, ૨૮, ૬૪, ૭૩;
-આત્મોપમ્યમૂલક ૨૪
અંગુત્તરનિકાય ૧૦૯
અંતગદ ૧૧૬
આકાશીય દેવ ૨૨
આગમ ૬૩-૪; -મંથ ૧૩;
-પિટક ૨૬; -સાહિત્ય ૩૧
આચાર ૩૮, ૪૨, ૬૧;
-સત્યવ્રક્ષી ૩૯
આચારાંગમુદ્ર ૬૩, ૧૧૨, ૧૧૪,
૧૨૬, ૧૩૦
આજીવક ૧૮; -પરંપરા ૬૬;
-શ્રમણસંઘ ૬૬

આઠ દષ્ટિ, મિત્રા આદિ ૮૩; -ની

સંજ્ઞા ૧૦૦

આનિત્ય ધર્મ ૧૬-૭

આત્મતત્ત્વ ૨૪

આત્મદ્રવ્ય ૯૯, ,

આત્મપરીક્ષા ૧૨૫

આત્મવાદી દર્શન ૪૩, ૪૮

આત્મા ૪૭-૮, ૭૯; -આદિ

અતીન્દ્રિય તત્ત્વ ૯૪

આત્માનંદપ્રકાશ ૧૧૯

આત્મૌપમ્ય ૨૩

આધ્યાત્મિકતા ૭૨

આધ્યાત્મિક ધર્મ ૯૬

આધ્યાત્મિક માર્ગ ૯૫

આધ્યાત્મિક વાદ ૪૮

આધ્યાત્મિક વિકાસ ૭૭

આધ્યાત્મિક સાધના ૬૭, ૬૯

આનર્ત ૧૧૪

આનંદ ૯૭

આનંદધન ૬૩, ૧૦૦, ૧૨૯;

-નાં પદો ૧૨૯

આનંદપુર ૧૧૯

આનંદ ૧૧૬

આણ ૧૦૨

આયતન ૫૭

આર્ય ૨૦-૨, ૨૫; -દેશ ૨૦;

-પદ શુદ્ધકર્મસૂચક ૨૨;

-વર્ગ ૨૦; -ચતુર્થ ૨૧-૩

આર્યસિદ્ધાન્ત ૧૦૬

આર્યાકરણ ૧૧૦; -ની પ્રક્રિયા ૨૨

આર્યેતર ૨૧, ૨૩; -પ્રજ્ઞાઓ

૨૨; -પ્રજ્ઞાઓનો ધાર્મિક

અને તાત્ત્વિક સંસ્કાર ૨૨;

-દાસ, દસ્યુ આદિ ૧૧૦

આધારકાલામ ૧૩૧

આવરણ ૭૯

અવશ્યક ૧૦૮; -ટીકા ૧૦૭;

-નિર્વૃત્તિ ૧૦૭

આશ્રમ, બ્રહ્મચર્ય આદિ ૭૧

આસક્તિનિવૃત્તિ ૫૭

આસ્તિક ૪૪, ૪૭

આસ્તિક-નાસ્તિક પદ ૪૭; -તું

વિવેચન ૪૭

આહુતિ ૨૨; -માંસી ૨૩

અગ્નિયોગ ૭૯, ૮૩

ઇતિહાસ ૪૫

ઇન્દુકલા ઝવેરી, ડો. ૭૫, ૧૨૦

ઇન્દ્રિય ૬૮, ૮૨; -વૈગુણ્ય ૮૫;

-અનુસરણરૂતિ ૮૧

ઇસ્ટર્ન રિલિજિયન એન્ડ વેસ્ટર્ન

ચોટ ૧૨૬

ઈશ્વર ૧૯, ૨૭, ૫૪-૫; -અનાદિ

મુક્ત ૯૨; -અનુમહકતી ૯૧;

-કર્તૃત્વવાદ ૫૪-૫; -કર્તૃત્વ.

- વાદનો સમન્વય ૫૪; -કર્મ-
નિરપેક્ષ કર્તા ૯૧; -પ્રણિધાન
૧૮; -પ્રણીતત્ત્વવાદ ૧૮;
-સાધનામાં અનુમાદક ૯૧;
-સ્વદેહ-સંસૃતી ૯૧
- ઉન્નયિની ૧૧૬
- ઉત્તર-ગિદાર ૨૬
- ઉત્તર ભારત ૬૫
- ઉત્તરાખ્યનસૂત્ર ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૩૩
- ઉદ્દેશ ૧૦
- ઉદ્દેશાભિપ્રાય ૧૩૧
- ઉદ્દેશોત્તરમુદિ ૧૦, ૧૦૫, ૧૦૭
- સપ્તદેશપદ ૧૦૩, ૧૦૭-૮
- ઉપધાનશ્રુત ૧૨૬
- લગ્નવિધિ ૨૮, ૮૩
- ઉપસંપદા ૭૩
- ઉપાસ્યાતિ ૬૯
- આપમ ૫૭; -અવધૂત ૧૨૨; -દેવ
૬૨-૩
- આક્રમચરિત, ભાગવતગત ૧૨૭;
-અવિપન્નમહાપુરિસચરિતગત-
૧૨૮
- આદિસાગરજી ૧૩૩
- એકતત્ત્વાભ્યાસ ૬૮
- એકામતા, કુશળ ચિત્તની ૭૩
- ઓષધિનિર્મુક્તિ ૧૦૮
- ઓક્ષ ઇન્ડિયા ઓરિયેન્ટલ કોન્ફ-
રંસ ૧૦૫
- ઓગ્નિદ્રુક ૨૧
- ઓપનિષદ બ્રહ્મવાદ ૫૮
- કન્થ-મુગ્ધ ૧૦૨
- કથા ૩૩; -પદ્ધતિનું સ્વરૂપ અને
તેના સાદિત્યનું દિગ્દર્શન ૧૨૦
- કદામદ ૩૯
- કનિક ૮૦-૧
- કપિલ ૪૭, ૫૬, ૮૯; -દિવ્ય,
લોકોત્તર મહામુનિ ૫૬
- કળીર ૬૩, ૧૨૯
- કવીર વચનાવલી ૧૨૯
- કમલશીલ ૫૦-૨, ૯૮-૯
- કરુણા ૬૮, ૭૩
- કથાદ્રુક ૪, ૫
- કર્તૃત્વવાદ ૫૫
- કર્મ ૨૪, ૫૪, ૫૬, ૬૭; -નું
સ્વરૂપ જોન પરમપરામાં ૫૪;
કૃત્તાલિસંધિવાળાં ૮૭
- કર્મકાંડ ૪૮
- કર્મતત્ત્વ ૫૬
- કર્મપ્રકૃતિ ૫૬, -ની તીવ્રતાનો
હાસ ૯૩
- કર્મયોગ ૬૭-૮, ૭૦
- કર્મવાદ ૨૪, ૫૪, ૫૬; -માં
આત્મિક, બૌદ્ધ અને મીમાંસક
મતનો સમન્વય ૫૩
- કલકત્તા યુનિવર્સિટી ૮૧

कल्पसूत्र स्वविरावली १०४
 कल्याणविग्रह १०, १०८
 कदावली ८, ९, १४, १६, १०८;

—कार १७

कान्दहदेप्रवप ११९

काव्य कर्म ८७

काव्यकाव्यार्थ ११६

काव्यवाद १३८

काव्यपीत ८०

काव्य २३

काव्यानुशासन ७, १०३, १०८

११५, ११६, ११९, १४२

काशिका ४७, १२३

काशी ४, ५; —काश्या २६

काश्मीर ८१

काण ३७, ९२-३

किरात २१

किस्कोन ५, १०२, १०६

कुनक ६०, —वाद ८७, ८९

कुमारपाण १७

कुमारपालचरित्रसमूह १०८

कुमारिल ५८, ९९

कुटु-पाय्याल २६

कुवलयमाला १०, १०५, १०७,

११९

कुशणभार्ग ७३

कुटस्थनित्यता ९७

कृष्ण २७, १३१

कुमारिल दर्शन ४५

किया ६१

कोश १७-८, ७९, ८४, ९४, ९९

—मणि ८५; —यक ८५

कोशावरधु ८५ ९३

क्षत्रिकुम्भितसंतति ९७

क्षत्रिकुत्त ५७

क्षत्रिकुवाद ५७

क्षयोपशम ८५

अतिवकुंड १०

गजधर ९४

गजधरवाद १०३

गजधरसार्धशतक ९, १०३

गंगा ९

गजेशदेवी ५२

गायकवाड ओरिये-ट्य सिरीज ५०

गिरनार ११४, ११६

गिरिनगर २७-८, ३०, ३२

गिरिगिट ८१

गीता ८६-७, ९०, १३६

गुजरात ४, ६, ७, २६-९,

३२, १०१, १०६

गुजरातनु सस्कृत साहित्य . ए

विषयनु योदुक रेखादर्शन ६

गुजरातनो कीर्तिगाथा ११५

गुजरातनो राजधानीओ १०२, ११९

गुजराती सांस्कृतिक इतिहास ११४,

११८-९

गुजरात विद्यासभा ७५

गुजराती साहित्य परिषद् १, १११

गुण-वित्तगत १७

गुणभक्ति ३१

गुणरत्न ४२

गुणस्थान ८६; -आध्यात्मिक

विकासक्रमे सुखवती भूमिका-

आ ८६

गुरु ४२, ७२

गुरुवर्ग, माता-पिता आदि ८५

गृहस्थधर्म १६

गोपेन्द्र ८०, ८३

गोसावक ६५-६, १३०

गौतम बुद्ध १०८

गोपक १२३

चउपन्नमहापुरिसचरिय १२८-३०

चतुर्विंशतिप्रबन्ध १०३

अन्द्रगुप्त भौष २८-९

आतुर्वर्ष २३

आरित्र ३१-२

आरिसल्लवनीयार ८५

आर्षा ४४, -दर्शन ४३, ४५-७,

-भूतनादी ५३, -मत ४१,

५४

अिनो ८, ९, १२, १५, १०३

अित ७३, ८३, ८७; -तत्त्व

७९; -नी शक्ति ५४, ८२;

-नु सर्वथा विसर्जन ८७;

-वृत्ति, दिव्य-अदिव्य ८७

अितवृत्तिनिरोध ७३

अितवासना ५४

अित्रकूट ८, १०४

अित्रांगद भौष ८, १०४

अीनी भाषा ८०

अूढुवपराधमुक्त १३०

अेतन ७९

अेतनशक्ति ५४

अेतन संग्रह ५४

अैन-परस्पर ५३, आत्मा

आदि ८९

अैत्यवर्धन ७०, १०८

अैत्यवदनविवरण ११९

छप्पा, अछाना ८५

अगत ४३

अगाधार्तत्ववाद ५४

अप ६८

अभ्रविशय ११९

अयपुर १०

अवूढीपप्रज्ञा १०८, १२८

अमापिपुर ३३, ११९

अिन ४४

अिनदत्तसुरि १२, १४-५

જિનભદ્રગણી ૪, ૧૫, ૩૨
 જિનવિજયજી ૧૦-૧, ૧૦૫
 જિનેશ્વરસુરિ ૧૧૯
 જીવ ૫૫, ૭૯, ૯૩-૪; -દિંસા
 ૬૪
 જીવન ૪૩; -સાધના ૫૯; -ના
 બે પ્રવાહ : ભોગ અને યોગ
 ૮૧
 જોશામિયામ ૧૦૮
 જોડોળી ૧૦૫-૬
 જોસલમેરનો ભંડાર ૧૨૩
 જૈન ૯, ૧૮, ૨૯, ૩૧-૩, ૩૯,
 ૪૨, ૪૪, ૭૬, ૧૧૬, ૧૩૩;
 -આગમ ૬૩-૪, ૯૩;
 -આગમની વાચના ૧૧૭;
 -ચર્ચા ૬૩; -દર્શન ૩૨,
 ૪૫, ૪૭; -દીક્ષા ૧૨-૩;
 -ધર્મ ૧૧૬-૭, ૧૧૯;
 -પરંપરા ૧૨, ૨૮, ૩૦,
 ૩૨-૩, ૪૯-૫૧, ૫૬, ૬૩,
 ૭૧, ૭૬, ૭૯, ૮૬, ૯૪,
 ૯૬, ૧૧૬; -પરંપરા
 અર્કિંસાપ્રધાન ૭૩; -પરં-
 પરા અર્કિંસા-સંયમપ્રધાન
 ૨૮; -પરંપરા નિરૂત્તિલક્ષી
 ૯૬; -પરિભાષા ૭૧; -પુરાણ
 ૬૨; -શિક્ષાઓ ૪; -ભંડાર

૫, ૫૦; -મન ૪૬; -શાસ્ત્ર
 ૪૮
 જૈન લયપ્રકાશ ૪૧
 જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૧૦૫
 જૈનેતર ૩૩; -પરંપરા ૩૬, ૭૬
 જૈમિનીય મીમાંસા ૫૮
 જોધપુર
 જ્ઞાન ૬૭, ૯૦, ૯૭
 જ્ઞાનયોગ ૬૮, ૭૦
 જ્ઞાનસંતતિ ૯૯
 જોશાવરણ ૮૫
 જ્યોતિર્ધોમ ૨૭
 જ્યોતિષ ૩૩
 ટિમેટ ૪૯, ૫૧, ૮૧, ૯૮
 ટિમેટન ભાષા ૫૦, ૮૦, ૯૮
 દ્રાવિડ્ય હન શ્રગ્વેદ ૧૦૯
 દક્ષર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાન-
 માળા ૩
 ડી. આર. ભંડારકર, એ. ૧૧૧,
 ૧૧૪
 તક્ષશિલા ૨૬
 તટસ્થવૃત્તિ ૫૨
 તત્ત્વ ૪૨-૩
 તત્ત્વજ્ઞાન ૨૨-૩, ૨૭-૯, ૩૮,
 ૪૫, ૫૦, ૬૬-૭, ૭૦, ૮૮,
 ૯૧, ૯૯
 તત્ત્વદર્શિ ૧૦૦

તત્ત્વસંપ્રદ ૪૯-૫૨, ૧૦૯, ૧૨૩,
 ૧૪૨
 તત્ત્વમંપ્રદપંચિકા ૧૨૩
 તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૬૯, ૭૩, ૧૩૨
 તથાગત (બુદ્ધ યા મુગત) ૧૯,
 ૨૯, ૯૦,
 તપ ૨૪, ૨૮, ૬૦-૨, ૬૫-૮;
 -આભ્યંતર ૧૩૧; -નાં સ્થૂત
 અને બાહ્યસ્વરૂપમાં જણાતી
 પાંચ બાજનો ૬૧; -બાહ્ય
 ૧૩૧
 તપશ્વર્થ ૬૪-૫
 તપસ્યા ૧૨૬
 તપસ્વી ૬૦-૨, ૧૩૦; -જીવન
 ૬૪; -માર્ગ ૬૪
 તપોમાર્ગ ૬૫, ૬૯
 તર્ક ૫૫
 તર્કશાસ્ત્ર ૯૦
 તાપસ ૬૨-૪, ૧૨૬-૭, ૧૩૦
 તામસી તાપસ ૧૨૬
 તાંત્રિક ૮૭
 તીર્થંકર ૨૭, ૬૨, ૬૫, ૯૪
 તુલના ૩૪, ૫૬; -દષ્ટિ ૨૦
 તૈર્થિક ૪૮
 ત્રિપટિશાસ્ત્રપુસ્તકત્રિ ૧૨૮, ૧૩૦
 ત્રિશિકા ૭૪
 દત્ત ૬૨, ૮૬

દત્ત, નસિનાદ, ગો. ૮૧
 દર્શન ૧૨, ૧૮, ૨૪, ૩૮-૪૨,
 ૪૪-૭, ૫૩, ૫૮; -નો
 જાત ૩૭; -વેદવિરોધી ૪૫;
 -બેદ ૮૬; -માં અનેકવિધ
 તારતમ્ય ૮૫
 દર્શન અને ચિંતન ૧૨૦-૧, ૧૨૩
 દર્શન અને યોગ ૩૧; -પરંપરા
 ૬, ૭, ૨૪, ૨૬, ૩૧-૩,
 ૩૬; -ની પરંપરાનાં ઉદ્ભવ-
 સ્થાન ૧૮, ૨૦; -પરંપરાનો
 ગુજરાત સાથે સંબંધ ૨૬;
 -ની પરંપરાનો પ્રસાર ૨૬
 દર્શનમૂલ ૨૬
 દશભૂમિશાસ્ત્ર ૬૯
 દશવૈકાલિકસૂત્ર ૧૦૮, ૧૧૩,
 ૧૩૦
 દક્ષિણ્યચિહ્ન ૧૦
 દાર્શનિક અને યોગ પરંપરા ૧૮,
 ૩૧
 દાર્શનિક પરંપરા ૫૨, ૯૧
 દાર્શનિક સાદિત્ય ૧૯
 દાસ-દસ્યુ ૨૧, ૧૧૦
 દાસગુપ્તા ૧૩૩
 દાહોદ ૧૦૨
 દિગંબરીય પરંપરા ૧૧૬
 દિહનાગ ૪૧

દીક્ષાગુરુ ૧૩	ધર્મત્રાત ૧૨૩
દુર્ગોશંકર ૩, ૬, ૧૧૫, ૧૩૦	ધર્મવિદુ ૯૫, ૧૦૮
દષ્ટિ ૮૩	ધર્મલાભ ૧૫
દેવ ૨૨, ૪૨-૪, ૭૨, -પૂજા ૯૫	ધર્મવિપિ, અશોકની ૨૯
દેવતા ૪૦	ધર્મશાસ્ત્ર ૧૨
દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાગરકર ૧૧૭	ધર્મશાસન ૩૮, -અશોકના ૨૮
દેશ ૩૭	ધર્મસંગીતિ ૮૧
દેશવિરતિ ૭૧	ધર્મસપ્રદ ૪૧
દેહદમન ૬૧-૩, ૬૫	ધર્મસપ્રદ્વળી ૪, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૨૨
દેહવ્યાપાર ૯૭	ધર્મસપ્રદાય ૩૮, ૬૧
દૈવ ૯૩	ધર્મસ્થાન, બૌદ્ધ-જૈન ૩૦
દ્રવિડ પ્રદેશ ૧૧૬	ધમાનદ કોસળી ૧૩૦
દ્રવ્ય ૫૪	ધવલા ૧૧૬
દ્રાવિડ ૨૧-૨	ધાતુ ૫૭
દ્વારકા ૨૭	ધારણા ૬૮
ધર્મપદ ૧૩૨	ધૂત અધ્યયન ૬૩
ધરસેન આચાર્ય ૧૧૬	ધૂતગનિદેસ ૧૨૯
ધર્મ ૧૪-૫, ૧૯, ૨૨, ૩૮-૯	ધૂતાગ ૬૩
-સકામ અને નિષ્કામ ૧૫	ધ્યાન ૨૮, ૩૨, ૬૫-૭ -પ્રક્રિયા ૬૬ -માર્ગ ૬૫, ૬૯, -રોગ ૬૮
-માતા ૧૩ -પુત્ર ૧૨-૪,	ધ્રુવ, એ બી ૬
-પરપરા ૨૯, ૭૬, -પરપરા ભારતીય ૧૮, -પથ ૩૭	ધ્રુવાત્મા ૮૭
-આપાર ૭૪, -સન્યાસ ૮૬, -સામાજિક ૯૫	નકુલીશ-પાશુપત દર્શન ૧૩૮
ધર્મકીર્તિ ૮૯	નગરી ૮
ધર્મસ તથાગત ૧૯	નગ્ન ૬૩, -ત્વ ૬૧, ૬૬

नन्द २६
 नन्दी (सूय) १०, १०८
 नय ३२
 नयचक्र ३२, ११७
 नयन्याय ५२
 नागर ११६; -ताति ३२
 नागरी प्रचारिणी पत्रिका १०४
 नागार्जुन ४१
 नावंधा ४६, ५१; -विद्यापीठ ६८
 नास्तिक ४७
 निक्षय ३८, ५०
 नियति ६१-२
 निरोध, सजीव कपेक्षतिने ६७
 निरन्य परंपरा ११
 निष्ठीण सभाधि ६७
 निवोद्यु तत्त्व ८८, ६०
 निर्विकल्प सभाधि-भनोव्यापारने
 सर्वथा श्धेनो ६८
 निवृत्तिधर्म ७३
 निवृत्तिमार्गी परंपरा ६५
 निवृत्ति, प्रकृतिनी ६३
 निरीय १११
 निरीय : एक अध्ययन १११, ११६
 निरीयचूर्णि ११६
 निपाद २१
 निरोधभागीय ७४
 निष्काम धर्म १५

नेमिषि २१
 नेपाल ५१, ८०
 नेमिनाथ २७, १११
 नेपापिक दर्शन ४४, ४७
 नेराह्यदर्शन १३५
 न्याय ५४; -दर्शन ४३, ४५-७;
 -शास्त्र १०, ६०; -वैशेषिक
 १८, २७-८, ३०, ६७
 न्यायद्वाराशिक्षा १२१
 पक्षि ११०.
 पतञ्जलि ६८, ७३, ७६, ८१,
 ६७, १००
 पतञ्जलि, मन्नालाप्यकार ६
 पदार्थसंग्रह ४१
 पञ्चपुराण १३०
 पञ्चवणा १०८
 परदर्शन ३७-८
 परदर्शनी ४७
 परधर्म ३८
 परपात्र ३८
 परब्रह्म ८६
 परमत ३७, ३६
 परमतत्त्व ४४
 परमपुरुषार्थ ४४
 परमसाहिता १३३
 परमाद्यु अन्ये लुप्यभुत्त्वया १७;
 -वादी ११

परमात्मा ५५; -अपत्नसिद्ध शुद्ध
आत्मा ६२
परलोका ४७, ५३
परवादी ३५, ४७
परपराय ८२-३
परादृष्टि ८३
परिष्ठाभिनित्यत्व, आत्मानुं ६७
परिप्राग्भक्त १५, १२१
परीक्षा ५०
परीष्ठा, रसिकलास छं. ७, १०२,
११५
पशुपति २७
पश्चिमोत्तर अंश २१
पश्चिमोत्तर पारत ८१
पञ्चवस्तुटीका १०८
पञ्चवस्तुविवरण १०७
पञ्चम बापुदेव शास्त्री १०६
पञ्चाग्नि तप १४, १२७, १३०
पञ्चासक १०८
पञ्चिका ५०
पञ्च धर्म २६
पाटल १२३
पाटलीपुत्र २८
पाणिनि ४७-८, १२३
पातञ्जल दर्शन ८७
पातञ्जल परपरा ७४
पातञ्जल योगदर्शन तथा हार्दिमदो
योगवैदिका १३३

पातञ्जल योगसूत्र १३३
पातञ्जल योगशास्त्र ७८
पाश्चात्या १४, १६
पाशुपत परपरा ८०
पाशुपत दर्शन ८७
पासनाहचरिय १३०
पांथरात्र १३३
पिट्ठक ५७, १६
पिट्ठन ५, १०२
पिरागुर्ध जलपुष्टी ८
पिंडनिर्युक्ति १०८
पुण्यविष्णुपञ्च, मुनिमी ७५
पुनर्जन्म २४, ४७-८, ५४
पुराण २६, ४५, ६३
पुराणोर्मा गुजरात ११४
पुरातत्वीय अपरोप २०
पुरुष ६२-३
पुरुषकार ६३
पुरुषार्थ १६
पुरुषापसद ३६
पुरोहित २३, ४८
पुण्डर तीर्थ १३०
पूजापाद ७५
पूर्वभारत २६, १५
पूर्वमीमांसा २८, ५८
पौरवाज्जाति १७
पौराणिक वस्तुन ६०

પૌરુષ ૨૪	પ્રસ્થાન-તથા ૪૬
પ્રજ્ઞાસાનન્દ ૪	પ્રસ્થાનમેદ ૪૪, ૪૬, ૧૨૧
પ્રકૃતિ ૨૨, ૫૬, ૯૩; -પરીક્ષા ૫૬	પ્રાકૃત ૫, ૩૯; -ભાષા ૧૨, ૨૧, ૨૬, ૩૦-૧, ૩૩, ૭૦
પ્રકૃતિકારણવાદ ૫૬; -નો સમ-ન્વય ૫૬	પ્રાકૃતિક આવિર્ભાવ ૨૨
પ્રકૃતિ-પુરુષદ્વિતવાદ ૬૬	પ્રીતિ ૭૦
પ્રજ્ઞાપારમિતા ૯૯	વત્રીસીઓ વત્રીત, યશોવિજયશ્રુતી ૧૦૧
પ્રતિપત્તિ ૯૫	બહિર્ગર્થવાદ ૪૮
પ્રતિસ્યોતોદયતિ ૮૧, ૮૫	બુદ્ધમાનવૃત્તિ ૩૪, ૫૩
પ્રત્યવેક્ષણા ૯૯	બંધમોક્ષવાદ ૫૯
પ્રમથકોષ ૧૦૩	બાહરામથુ ૩૯
પ્રમાથંદ્ર ૧૦૩	બાલ તપ ૬૬
પ્રમાવકચરિત્ર ૯, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૧૭	બુદ્ધ ૨૦, ૨૭-૮, ૩૦, ૫૭-૮, ૬૫-૬, ૬૯, ૧૩૧; -ત્રી દેશના અધિકારમેદ ૫૭; -ત્રી તપસ્યા ૧૨૬, ૧૩૦
પ્રમાસપાટણ ૨૭	બુદ્ધધોષ ૬૯
પ્રમાણ ૪૨; -શાસ્ત્ર ૧૦	બુદ્ધચરિત-અશ્વધોષકૃત ૧૩૧
પ્રમાણમોમાંસા ૧૧૪	બુદ્ધચરિત-ધર્મોન્નંદ ઓસંબીકૃત ૧૩૧
પ્રમાણસમુચય ૪૧	બુદ્ધદેવ ૧૨૩
પ્રમેય ૪૦, ૪૨	બુદ્ધિ ૯૦
પ્રવૃત્તિ ૭૩; -કુશળ માર્ગમાં ૭૩; -ધર્મ ૭૩	બુદ્ધિપ્રવાણ ૧૧૧
પ્રશસ્તવાદ ૪૧, ૧૧૪	બુદ્ધિપ્રધાન ૨૪
પ્રશાન્તવાદિતા ૮૭	બુદ્ધિભેદ ૫૭
પ્રસાર : દ્યૌન અને યોગની પરંપરાનો ૨૬	બુદ્ધિવાદ ૫૫
પ્રસ્થાન ૧૨૨	

બુદ્ધિસાગર જૈન ગાનમદિર ૧૩૩
 બુદ્ધિસાગરાચાર્ય ૧૧૯
 બુદ્ધધર ૫, ૧૦૨
 બૃહત્કલ્પ ૧૧૬
 બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૧૧૨
 ઘોષાયન ૧૧૪
 ઘોષિચર્વાવત્તાર ૧૯, ૧૧૯
 બોધિસત્ત્વ ૯૩, ૮૯
 બોદ્ધ ૯, ૨૯, ૩૮, ૪૪, ૫૪,
 ૫૭-૮, ૯૭, -દર્શન ૩૧,
 ૪૫, ૪૭, ૮૭, -ધર્મ ૩૮,
 ૧૧૯, -નિકાય ૩૮, -પર
 પરા ૧૫, ૩૦-૧, ૩૩, ૩૬,
 ૪૮-૫૧, ૫૭, ૬૩, ૭૪,
 ૭૬, ૭૯, ૯૩, -ભદ્રત ૩૮,
 -મત ૪૬, ૫૪, -મત-યો
 ને સમન્વય ૫૭, -યોગ
 શાસ્ત્ર ૭૮, -સાસ્ત્રી ૧૧૪
 બ્રહ્મ ૨૩, -વિરિધ બેદસંહિઓનું
 પ્રભવસ્થાન ૨૩
 બ્રહ્મ અને સમ (વ્યાખ્યાન) ૧૧૧
 બ્રહ્મગુપ્ત ૬
 બ્રહ્મતત્ત્વ ૨૪, ૫૮
 બ્રહ્મપુરી ૮-૧૦
 બ્રહ્મવાદ ૫૮
 બ્રહ્મવાદી ૨૪, -દર્શન ૫૮
 બ્રહ્મસિદ્ધાન્ત ૧૦૬

મદ્યસૂત્ર શાંકરભાષ્યસહિત ૧૧૨
 બ્રહ્મા ૨૭
 બ્રહ્માદૈત ૫૯, ૧૦૦, -વાદ ૫૮,
 -વાદનો સમન્વય ૫૮
 બ્રાહ્મણ ૯, ૨૩-૪, ૪૮, -પર-
 પરા ૧૩, ૩૮, ૫૧, ૫૯,
 -વિદ્યાશુરુ ૧૨, -શ્રમણ
 પરપરા ૩૯
 બ્રાહ્મણશ્રામ ૧૦
 બ્રાહ્મણનું ભવિ ૪૮
 ભક્તિ ૫૫, ૬૭, ૯૧, -તત્ત્વ
 ૭૧ -યોગ ૬૭-૮, -તત્ત્વની
 ઉપયોગિતા ૮૨
 ભગવત્પતશ્જનિ ૮૦
 મગવદ્ગીતા ૧૧૨-૩, ૧૩૦
 મગવત્તી (સૂત્ર) ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૦
 મગવત્તીસાર ૧૩૦-૩૧
 ભગવદ્દત્ત ૮૦
 ભદ્રિ ૪, ૬
 ભદ્રેશ્વર ૮૦, ૧૦૮
 ભૃગુદરિ ૮૯
 ભરવિગ્દ ૧૪-૭, -પાછળ ૧૪
 સ કેત ૧૪
 ભરવિરહસૂરિ ૧૫-૬, ૧૦૮
 ભવાભિનદિતા ૮૩
 મગવત્ ૪૫, ૧૧૨, ૧૨૭-૮,
 -પરપરા ૯, ૨૭, -પુરાણ ૬૨

ભાટ ૪૫; -દર્શન ૪૫
ભારત (૫૧) ૨૦, ૨૪-૬, ૪૫,
૧૦૧, ૧૦૬
ભારતીય ચિન્તનધારા ૫૨
ભારતીય જીવન ૬૧
ભારતીય સત્યચિંતા ૧૧૪, ૧૩૮
ભારતીય ત્યાગપરંપરાઓ ૮૨
ભારતીય દર્શન ૩૨, ૪૦, ૪૨
ભારતીય પરંપરા ૪૯
ભારતીય યોગપરંપરા ૮૮
ભારતીય વાદ્ય ૬૪
ભારતીય વિદ્યા ૧૧૯
ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ગુજ-
રાતમાં અવતરણ ૩, ૬,
૧૧૫, ૧૨૬
ભાવ કર્મ ૫૪
ભાવના ૯૬; -મૈત્રી આદિ ચાર
૭૩; -સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક
૧૮
ભાષાશાસ્ત્ર ૨૦
ભાસ્કરબાપુ ૮૦, ૮૧
ભાસ્કરરાય ૪, ૫
ભિક્ષુ ૧૨૭
ભિન્નભાક્ષ ૬, ૩૨-૩, ૧૦૨,
૧૧૯
બૂત ૯૨
બૂતસ્વભાવવાદ ૫૩
૧૧

બેદ ૫૬; -પ્રમાણ સૃષ્ટિ ૫૬;
-સૃષ્ટિ ૨૩
ભોગ ૮૪; -અને ભોગ, જીવનના
બે પ્રવાહ ૮૧
ભોગ રસ ૯૨
ભોગાભિમુખ ૮૧, ૮૪
ભો. ને. વિદ્યાભાસન ૭૫
ભૌતિક-તત્ત્વ ૫૪; -અન્ય ૫૪;
-પરિચય ૫૪
મમ ૨૬
મજ્જિમિયા શાખા ૧૦૪
મજ્જિમનિકાય ૧૨૬, ૧૩૦-૧
મહિમાલ નમુમાર્ષ ૫
મણિલાલ નમુમાર્ષ : સાહિત્ય-સાધના
૧૦૩
મધુરા ૨૬
મધુસૂદન સરસ્વતી ૪૪, ૪૬
મધ્યમસ્થિતિ ૧૨૫
મધ્યમિકા ૮, ૯, ૧૦૪
મધ્યસ્થતા ૩૭, ૩૯; -દરિદ્રતા-ની
૧૦૦
મધ્ય ૨૭
મન ૬૮, ૮૨, ૯૭; -ની એકા-
મના ૬૧
મનુસ્મૃતિ ૮૭, ૧૧૮, ૧૨૩
મનોજ્ઞ ૮૨
મનોવિજ્ઞાનવાદી ૯૮

મત્સ્યવાદી ૩૨, ૧૧૭
 મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા ૧૧૫
 મહાદેવ ૬૦-૨, ૬૪
 મહાપુત્ર ૫૫
 મહામારત ૨૬, ૪૫, ૬૩, ૮૩,
 ૮૭, ૯૨, ૧૨૭, ૧૨૯-૩૧
 મહામાનવ ૫૫
 મહાપાન પરંપરા ૬૯, ૭૩, ૯૩
 મહાવસ્તુ ૮૧
 મહાવીર ૨૭-૮, ૫૭, ૬૩-૬,
 ૬૯, ૧૨૬
 મહાત્મન ૭૩
 મહાયજ્ઞમુક્ત ૧૨૬, ૧૩૧
 મહાસીંહનાદમુક્ત ૧૩૦
 મહાસુખવાદી સિદ્ધાંત ૯૯
 મદ્દિમનસ્તોત્ર ૨૭
 મહેતા ભરતગમ ભા. ૧૧૫, ૧૧૭
 મહેશ ૯૧
 મહેશ્વર ૨૭
 મળ-રાગ, દેવ, અગ્નિ આદિ
 ૮૨, ૯૭
 મન્ત્રાચાર ૨૩
 માધ ૬
 માત-પિતા ૭૨
 માધવ સરસ્વતી ૫૧, ૪૬
 માધવાચાર્ય ૪૧
 માનવ ચિત્ત ૭૭

માનવજાતિ ૨૦.
 માનવજાતિશાસ્ત્ર ૨૦
 માનવધર્મ ૨૯, ૩૦
 માનવધર્મસાર ૧૧૮
 માનવવંશચિંતા ૨૦
 માનસિક કલ્પના ૯૭
 માનસિક વ્યાપાર ૯૭
 માર્ક્સ ૧૧૪
 માલવા ૧૧૬
 માહાલુકુંડ ૧૦
 મિથ્યાદષ્ટિ ૪૬
 મિથ્યાભિનિવેશ ૩૯, ૮૭, ૯૦
 મિત્રશુ-રક્તનું ૨૧; -સાંસ્કૃતિક
 ૧; -નાં અનેક પાસાં ભાષા,
 રક્તસંબંધ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ ૨૧
 મીમાંસક ૧૮, ૫૪; -દર્શન ૪૭,
 ૫૮
 મુક્ત દશા ૯૭
 મુક્તિ ૪૨, ૯૩; -દશામાં વિશુદ્ધ
 ક્ષણિક જ્ઞાનસંતતિનું અસ્તિ-
 ત્વ ૯૯
 મુખ્ય, રાધાકુમુદ ૧૧૬
 મુનિચન્દ્રસુરિ ૧૦૩
 મુકેશ્વરી ૯૪
 મુગ્ધ ૬૧
 મુખ્ય યુનિવર્સિટી ૩
 મૂર્તિ ૨૩; -પૂજા ૨૨

મેનાડ ૧૭
 મેત્રો ૬૮, ૭૩
 મેત્રઃ રાજ્ય ૩૦
 મોક્ષ ૧૫-૬, ૭૧, -તત્ત્વ ૭૪.
 -ધર્મ ૧૫
 મોક્ષાભિમુખતા ૯૩
 મોદ ૮૫
 મોગોદ્ધ ૨૧
 મૌર્યયુગ ૨૬
 મૌર્યશાસન ૧૧૬
 મૌર્ય ૬૪
 મ્ને-૭ ૩૯, ૪૪
 મજન ૨૨-૩
 મરુવિધિ ૨૨-૩
 મદુવશી, ઝો. ૧૨૬
 મદ્મજા ૯૨, -વાદ ૧૩૮
 યમ ૮૬
 યમ-નિયમ ૬૮
 યશોવિજય ૪, ૫૨, ૭૪, ૧૦૦,
 ૧૩૩
 યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા ૪૧
 યાકિની ૧૨, -મહત્તરા ૧૩-૪,
 ૧૦૭, -મહત્તરાસૂત્ર ૧૨,
 ૧૪
 યાકોળી ૫, ૧૦-૧
 યાદવ ૨૭

યોગ ૨૪, ૨૮-૯, ૩૨, ૫૯,
 ૧૦, ૭૭-૩, ૮૧, ૮૪,
 ૧૩૧, -ચર્ચા ૬૧. -ચિત્ત-
 વૃત્તિનો નિરોધ ૬૭, -તત્ત્વ
 ૭૫, ૭૭, ૭૯, ૮૪, -ના
 બે અંશ, નિરોધભાગીય અને
 વિધિભાગીય ૭૩, -તુ વક્ષણ,
 ત્રણ દૃષ્ટિઓથી ૭૩, -નો
 અર્થ જોતુ ૧૩૩, -પર પરા
 ૨૩, ૨૮, ૬૦, ૭૩, ૯૧.
 -પ્રક્રિયા સાધ્યાવનખી ૬૯,
 -પ્રયા સાધ્યાવનખી ૬૯,
 -માર્ગ ૭૦, -માર્ગની
 નિવિધ પ્રણાલીઓ ૯૮,
 -વિકાસ ૨૪, -સાહિત્ય ૬૦,
 ૬૫, ૭૬
 યોગ ગ્રંથ ૭૦
 યોગરા ૭૮, ૯૮
 યોગદૃષ્ટિ ૮૪
 યોગદૃષ્ટિસુચક ૭૧-૯, ૮૩, ૮૬,
 ૮૭ ૯૧, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૨,
 ૧૦૮ ૧૩૨, ૧૩૪-૭
 યોગરિદ્ધ ૭૬-૯, ૯૧-૨, ૯૫-૬,
 ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૨-૩, ૧૦૮,
 ૧૩૩-૫, ૧૩૮-૪૨
 યોગભૂમિ ૭૯
 યોગવાસિષ્ઠ ૧૦૦, ૧૦૪

योगवासिष्ठसार १३६
 योगविशिका ७०-१, ७४, १३२-३
 योगशतक ७०-१, ७३, ७५, १२०,
 १३२-३
 योगशास्त्र ६८-६, ७७, ८१,
 -पातञ्जल ६८-६
 योगसंन्यास ८६
 योगसाधना ६१
 योगसूत्र ७३, १००, १३१-२
 योगभेन १२३
 योगाचार्य ५२ ५२१ ६६
 योगाचार्य ८१, ८६, -साध्य-
 योग वगेरे ५२ ५२१ ७६
 योगाभिमुष्मना ८१, ८३
 योगाग ८६
 योगी १०
 योग्यताभेद ८५
 रक्तमिश्रण २१-२
 रत्ननाम १०२
 रघुनेमि ११६
 राग ८२, -द्वय ८४
 राजशेखर ४१-२, ४४, ४६-७,
 १०३
 राजस्थान २६, ११६
 राधाकृष्णन ओ १०६
 रामानुज ४६
 रामायण २६, १२७

राहुव साहित्यायन ११४
 रुद्र २७, ३०
 रुद्राभा २६, ३०, ११८, -
 शिक्षायेण ११५, ११८
 रेस मूवमेंट वेन्ड ग्रिह्स्पोरिक कल्च
 ११०
 ललितविह्वर ८१
 ललितविह्वरा १०८
 ललितासहस्रनाम ४, १०२
 ललितग १६-७
 साधवदष्टि ५३
 साधवशुद्धि ५२
 निग ४२
 लोक ४४, -ज्वन ६०, -धर्म
 ७२, -प्रति १०४, -संज्ञा
 ६४
 लोकन्तवर्णन १०३, १३४
 लोकान्तर धर्म ७२, ६६
 योगभेन ५
 लौकिक कर्तव्य ६६
 लौकिक धर्म ७२
 वन्दनान शाभा ६६
 वन्दनानी ५०
 वन्दनग ३२
 वन्दनी ६, ३०-२, ११७, -विद्या-
 केन्द्र ११६
 वसुदेवहिरी १२८-६

वसुध ७४	विशतिविशिका १०
वसुभिः १२३	विशिका ७४
वस्तुपात्र १०२	विष्णु ४५
वाडी पार्श्वनाथनो लकार १२३	विशुद्धिमार्ग ६६
वायुज गाम १०	विशेषनिरपेक्ष सामान्यदृष्टि ५६
वाद १६, -मथ ६४	विशेष मर्यादा ६६
वादवाविशिका १२०	विशेषावश्यकभाव्य ३२
वानप्रस्थ १२७	विश्वविद्यालय ७
वास्तुराजवत्तम १०४	विश्वभाग परिक्षाय ८७
विम न २०, ७४	विशुद्धिमग्न १०६
विकल्पननिवृत्ति ६८	वीर ४७
विकल्पनातो निषेध ६६	वीरस्तुति ४०
विकासम्भ, शुद्धिनो ७६	वीरनिर्वाण रावत और जैन पाठ
विमहव्यावर्तनी १०६	गणना ११६
विमयेन्द्रमुरि ११५	वीरस्तुति द्वानिधिका १२०
विज्ञाननाद ५७, ६६, -वादी ५०,	वीरलक्ष १५
५७ ६६, १००	वीतगग ६२, -ध्यान ६८, -नी
विद्या, समृतप्रधान १२, -स्थान	अनन्य लक्षित ६२
३०	वृत्तिसक्षय ६६-७
विहङ्गभुक्ति ६७	वेद २०, ४५, ४८, -आत्म ४४,
विधि-निषेध ५५	-रक्षा ४६, -वादी ४८
विधिभागीय ७४	वेदान्त ४५ ६७
विन्दनिर्वास ५	वेदिक एज १०६
विन्ध्याद्रि १०२	वेद्यसवेद्य ५६ ८४
विवेकजन्य गान ६८	वेद्य ४२
विश्वसर्जनना कारण-स्वत्मान,	वेदिक-आर्थ २१, -कर्म ४८,
निधति आदि ६२	-दर्शन ४४, ४६, -परपरा
	६, २८, ३०-१, ३३, ३६,

૪૯, ૫૦, -પણ ૪૮,
 -વાસ્તવ્ય ૨૧, ૨૬, -નિઘા
 ૪૪
 વૈભાષિક ૫૦
 વૈગઘ્ય ૮૨
 વૈશાલી ૧૦
 વૈશેષિક ૫૪, -દર્શન ૪૮-૫,
 ૪૭
 વૈષ્ણવ ૨૮, -પરંપરા ૨૭-૮,
 -ભાગવત, ભક્તિપ્રવાહ ૫૦-
 ૫૧ ૨૮
 વ્યક્ટણ ૧૨, ૩૦
 વ્યાસ ૪૫
 શક ૩૦, -યુગ ૨૯ -શાહી
 ૧૧૬
 શમ્ભિ ૨૨
 શમ્ભુગતિ ૫૫
 શનાતુર ૨૬
 શકર ૭૬ ૯
 શકરાચાર્ય ૮૧ ૫૮
 શબ્દક તાપસ ૧૨૭
 શાન્તરશ્મિ ૪૯ ૫૪, ૫૬-૮
 ૮૯
 શાન્તિદેવ ૪, ૩૧, ૪૨
 શાન્તિર્વર્ ૧૩૧ ૧૩૮
 શાસ્ત્ર ૧૮, ૪૭-૮, ૫૫-૬, -યોગ
 ૭૯, ૮૩ -શ્રવણ ૮૪

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચય ૩૭, ૪૯, ૫૧-૨
 ૫૮, ૧૦૮, ૧૨૨-૬, ૧૩૮-
 ૯, -ની તત્ત્વસમ્યક્ સાર
 તુલના ૪૯
 શાકર અદ્વૈત ૪૬
 શિક્ષાસમુચય ૪૧, ૧૧૯
 શિમિ જનપદ ૮
 શિવ ૨૭, ૩૦, -વર્ત્ત ૮૭
 શિવ તાપસ ૧૨૬
 શિવાપદ ૩૯
 સ્ત્રીન ૬૯
 સુશ્રિંગ ૫
 સુભગુપ્ત ૧૨૩
 શન્યનાદ ૫૦ ૫૭ ૮૧, ૮૬
 -વાદી ૫૭
 જૈન ૨૮ -દર્શન ૮૭, ૧૩૮,
 -ધર્મ ૧૨૬, -ધામ ૨૭
 -પરંપરા ૨૭-૮, ૮૦,
 -પાશુપત ૫૨ ૫૩ ૭૬, ૭૮
 -ભાગવત, તપપ્રધાન ૫૨ ૫૩
 ૨૮
 શૈવધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ ૧૧૪
 શૈવધર્મ ૧૨૬
 શૈવાગમ ૪૫
 સમશાન ૬૧
 શ્લોક ૨૦, -મોક્ષ પ્રત્યેની ૭૧

अभय १५; -दीक्षा ३६; -परंपरा

१३, ५८-६

श्रीभाष १०२

श्रुति ४५

श्वेताश्वतर उपनिषद् ६२

श्वेताश्वर ४

षड्दर्शनसमुच्चय ३७, ४०-२, ४६-

७, ५८, १०२-२, १२१,

१२३; -राजभेषजसूत ४१-२

षोडशक ७६, १०८

सकाम धर्म १५

सद्व ६४

सत्य ३७, ६४; -गिरासु ३७;

-दर्शन ३७, ३६; -सक्षी

आचार ३६

सनाशिव ८६

सन्मसितक १३८

सम २३; -दृष्टि ५८; -भाव ५६;

-वादी २४; -दृष्टि २४

सम आस्वेयस्म ओक एन्द्रयन्त्र

इडियन कल्चर १११, ११४

सभना ५६, ६६

सभत्य २४, ३४, ३६, ५३, ७०;

-केन्द्र ८४-५; -दृष्टि ४८,

५६

सभन २४

शमरादचक्रदा १०२, १०५

समंतभद्र १२३

सम्प्रदाय ३८, ६७; -वेद ३६

समाधि ६३, ६६, ६८-६, १३३;

-मार्ग ६६; -शास्त्र, औद्ध

६६

समाधिराज ६६, ८०-१, १३३,

१३५

समाधिस्तक ७५

सम्प्रति ११६

सम्प्रद प्रत्यवेक्षणा ६६

सम्प्रदृष्टि ६३

सर्वज्ञ १६, २०, ८८, १००;

-नो उपदेश अधिकारीभेद

भिन्न ८६; -नो प्रतिक्षेप ८६;

-वादी ८८; -विशेष ८८;

-प्राणीतत्त्ववाद १८; -त्व ६६;

-तनु स्वर्प ८८; -त्वतु

स्वर्प नैन दृष्टिमे ६६

सर्वदर्शनकौमुदी ४१, ४६, १२२

सर्वदर्शनसम्प्रद ४१, ४४, ४६, १३८

सर्वदेवनभरकार ६५

सर्वधर्मसमन्वय ६६

सर्वविरति ७१

सर्वसमन्वयवाद २४

सर्वसंन्यास ८६

सर्वसिद्धान्तप्रवेशक ४१, ४३, ४४,

४७

સર્વસિદ્ધાન્તમગ્રહ ૪૧, ૪૪-૬,
૧૨૧-૨

સકલ્પ, એક અક્ષોબ્ય બળ ૮૪

સક્રોશ ૫૯

સધર્મ ૧૨૩

સન્યાસ ૮૧-૭

સપ્રસાત ૮૬-૭, -અસપ્રસાત
ભૂમિકાઓની સાથે અધ્યાત્મ
આદિ પાત્ર ભૂમિકાઓની
તુલના ૯૭

સખોધ પ્રસા ૯૮

સંબોધપ્રકરણ ૧૦૮

સપ્તમ ૨૪, ૬૮

સવર ૬૬-૭ ૬૮

સવેષ્ઠપદ ૮૪

સત્સારદાવાનલ સ્તુતિ ૧૦૮

સરૂત ૫, ૨૧, ૨૬, ૨૮, ૩૦
૩૩, ૫૦

સરૂતીકરણ ૨૨

સાતપુત્ર ૧૦૨

સાધક ૬૬-૭, ૮૨, ૮૪, ૮૧

સાધના ૨૩, ૬૨-૩, ૬૮
-માર્ગ, જોત તત્ત્વાવનબી ૬૯

સાધુધર્મ ૧૬

સાત્વત ૨૭

સામગ્રીકારણવાદ ૮૨

સામર્થ્યયોગ ૭૯, ૮૩

સામ્પ્રદાયિકતા અને તેના પુગલાઓ
દિગ્દશન ૧૨૦

સામાજિક ધર્મ ૮૫

સામાન્ય દષ્ટિ ૫૯

સામાન્ય સર્વજ્ઞતા ૮૯

સાચણ માધનાચાર્ય ૪૬

સારનાથ ૧૧૯

સાદિત્ય ૧૨

સાખ્ય ૨૮, ૯૩, ૮૭ -દર્શન
૪૭ -મત ૪૫, ૫૬, -૫૭

પર ૨૭ -યોગ ૫૨ ૫૩

૭૬, ૭૮ -પરિવ્રજક ૬૬

સારથયોગદર્શન-મારવા ૧૩૧

સાખ્યયોગાચાર્ય ૮૦

સારકૃતિક મિશ્રણ ૨૧

સિદ્ધરાજ ૧૭

સિદ્ધમેન નિાકર ૪૦ ૮૭

સિદ્ધાન્ત ૯૦

સિન્ધેસિસ ઓફ યોગ ૮૩

સિન્ધુપ્રદેશ ૨૭

સિન્ધુસરૂતિ ૨૫, ૬૦

સિદ્ધગણી કામાશ્રમાયુ ૪, ૩૦

સીમધરજિનત્વન-સાગ નક્ષત્રો
ગાથાનુ ૧૩૩

શુભ-દુષ્ ૫૩

સુખલાલજી ૧૧૮, ૧૨૦
 સુગત ૧૯, ૮૯
 સુદર્શન તળાવ ૨૮
 સુનીતિકુમાર ચેટર્જી ૧૧૦-૧,
 ૧૧૪
 સુભતિગણી ૯, ૧૦૩
 સુરત ૪
 સુરાષ્ટ્ર ૧૦૨
 સુરાધી ૫, ૧૦૨
 સુત્રગ્રંથ ૩૯
 સુત્રમુખ્ય ૪૧, ૧૧૯
 સુત્રનિહાંત ૧૦૬
 સુત્રરૂપાંગ ૧૧૩
 સૃષ્ટિ ૫૯; -પ્રક્રિયા, પ્રશસ્તિપાદ-
 લાપ્યગત ૧૧૪
 સોપારા ૧૦૨
 સૌત્રાન્તિક ૫૦
 સૌમાન્યમાસ્ત્ર ૪
 સૌરાષ્ટ્ર ૩૬, ૨૯-૩૨, ૧૧૫-૭
 સ્કંધ ૫૭
 સ્તવન ૨૨
 સ્થિરવાદી પરપરા ૬૯
 સ્થિરગતિ ૩૧
 સ્મૃતિ ૪૫, ૯૮
 સ્વર્ગ ૬૫
 સ્વર્ગીય દેવ ૨૨

સ્વધર્મ ૩૮
 સ્વપાખંડ ૩૮
 સ્વભાવ ૯૨-૩; -વાદ ૧૩૮
 સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧૧૪, ૧૨૮, ૧૩૧
 સ્વાધ્યાય ૬૮
 દૃષ્ટા અને ગોદેંજો દહો ૧૨૬
 દ્વરિ ૪૫
 દ્વિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. ૧૧૮, ૧૨૬
 દ્વિચક્ર ૪-૭, ૯-૧૮, ૩૩-૬,
 ૩૯-૪૪, ૪૭-૯, ૫૧-૮,
 ૬૯, ૭૦, ૭૨-૪, ૭૬,
 ૮૭-૯૭, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૭,
 ૧૨૨, ૧૩૫; -ગ્રન્થસ્થાન
 ૮; -નું દર્શન અને યોગ
 પરંપરાના વિકાસમાં સ્થાન
 ૩૪; -ની તુલનાદૃષ્ટિ ૩૪;
 -ની દૃષ્ટિ અને જ્ઞાતિમાં
 રહેલા પાત્ર ગુણ ૩૪;
 -દાર્શનિક પરંપરામાં દાખલ
 કરેલ નવીન દૃષ્ટિ ૩૭; -ના
 દર્શન અને યોગ પરંપરાના
 અન્ય ૩૩, -નો અંતર સાધ-
 વાનો કીમિયો ૩૫, -ની
 સ્વપરંપરાને પણ નવી દૃષ્ટિ
 અને નવી ભેદ ૩૫; -ની
 બહુમાનજ્ઞતિ ૩૪; -ના

માતા-પિતા ૯; -નો વિવા.	હિન્દી ભોજ ફન્ડિશન નિતોમે,
બ્યાસ ૧૧; -નો સમય ૧૦;	૧૩૩
-નો સમભાવ ૩૪	દિંદ ૨૦
હન્દિર ભદ્ર ૧૧, ૧૦૫	દિંસાનિશ્ચિત ૭૩
હર્મન જોગી ૧૦૨	દેભચંદ્ર ૪, ૧૭, ૧૪૭
હિન્દુ સમ્યક્તા ૧૦૬	દેમવદ્ગુરુપ્રગ્ધ ૧૦૮
દિગ્વ્યગર્ભ ૬૮-૯, ૧૩૧; -યોગ	દ્યુએનસંગ ૩૧-૨
૬૮	દેશચંગ, ચીની ગ્રંથ ૯૮-૯

શુદ્ધિપત્ર

૪૪	૫૦૫	અશોક	શુદ્ધ
૧૧	૨૬	નક્ષ	નક્ષ
૧૫	૫	ભવવિરદમોક્ષ	ભવવિરદ-મોક્ષ
૫૪	૭	દ્વ્યાપે	દ્વ્યાપે
૮૦	૧૧	દાર્શનિક	દાર્શનિક